

МАЙКЛ ВІНЧ

**«ОДНОДЕННА
ДЕРЖАВА»:
СВІДЧЕННЯ
АНГЛІЙСЬКОГО
ОЧЕВИДЦЯ
ПРО ПОДІЇ
КАРПАТСЬКОЇ
УКРАЇНИ**

12 лютого ЗА ЧИНОМ

ТЕМПОРА

МАЙКЛ ВІНЧ

**«ОДНОДЕННА
ДЕРЖАВА»:
СВІДЧЕННЯ
АНГЛІЙСЬКОГО
ОЧЕВИДЦЯ
ПРО ПОДІЇ
КАРПАТСЬКОЇ
УКРАЇНИ**

ТЕМПОРА

МАЙКЛ ВІНЧ

**«ОДНОДЕННА
ДЕРЖАВА»:
СВІДЧЕННЯ
АНГЛІЙСЬКОГО
ОЧЕВИДЦЯ
ПРО ПОДІЇ
КАРПАТСЬКОЇ
УКРАЇНИ**

ТЕМПОРА, 2012

УДК 94(477) «1939»

ББК 63.3 (4 УКР)

В 48

Переклад: Наталія Кирчів

Примітки: Олександр Пагірja,

Наталія Кирчів, Лесь Белей.

Підбір ілюстрацій: Олександр Пагірja

Редакція: Лесь Белей

Коректура: Марія Волощак

Дизайн: Юрій М. Барабаш

В 48 Майкл Вінч. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України.—К.: Темпора, 2012.—348 с.

ISBN 978–617–569–079–6

«Одноденна держава»—це опис подій Карпатської України 1939 р. з перспективи англійського спостерігача.

Книга дає уявлення про англосаксонське бачення подій і настроїв Карпатської України. Політичні та історіософські роздуми переплітаються з багатим краєзнавчим описом. Книга розрахована на істориків, політологів, усіх, кого зацікавить запропонована тематика.

Видання здійснено у рамках видавничих проектів
«ЕСЕМ Медіа Україна».

© ЕСЕМ Медіа Україна, 2012

© Темпора, 2012

Зміст

Закарпаття і Майкл Вінч	vii
Вступ	1
Розділ 1	5
Розділ 2	33
Розділ 3	47
Розділ 4	75
Розділ 5	95
Розділ 6	115
Розділ 7	129
Розділ 8	139
Розділ 9	165
Розділ 10	195
Розділ 11	219
Розділ 12	237
Розділ 13	259
Розділ 14	271
Розділ 15	307

Закарпаття і Майкл Вінч

Червона, або ж Західна, Русь-Україна пройшла довгий і складний шлях національного самоусвідомлення. Галичина, яка гордо вважає себе українським П'ємонтом, свого часу була наскрізь сполонізована і захоплювалася русофільством. Лише на початку ХХ століття галичани перейшли від самоназви «руси» до «українець». Закарпаття — найзахідніший червоноруський регіон — мало набагато складнішу історію і довший шлях.

З давніх-давен через територію сучасного Закарпаття проходило багато етнічних груп. Археологи знаходять тут дакійські, кельтські, готські, воловські та печенізькі сліди. Однак ще із VI століття на території Закарпаття постійно проживали східнослов'янські племена, за свідченням археологів,— дуліби. Тогочасні поселення були негусті і локалізувалися на території сучасних Східної Словаччини та Північно-Східної Угорщини (так звана Бихарщина). У IX ст. на територію Центральної Європи приходять угри. З XI ст. вони починають захоплювати нові території: Нітрянську Словаччину, Семигороддя та Бихарщину. На початок XII ст. території останньої (майбутні комітати Бихарський, Солноцький, Саболцький, Сукмарський, Боршовський, Боршодський, Ужанський,

Землинський та Абауйський) стали удільним воєводством Угорського королівства, де з 1031 р. князем був Емерих, син Іштвана I. Про українське коріння цих земель свідчить той факт, що Емерих називався *Dux Ruzinorum*. 1184 р. єпископат на Бихарщині звався «руським». У грамоті 1241 р. згадується про землинську «руську могилу» — *Sepultura Ruthenorum*.

Угорська династія Арпадовичів мала тісні зв'язки з руськими князями. Тому землі Закарпаття, відділені природним кордоном Карпат, часто ставали розмінною монетою у їхніх взаєминах. Проте в XI–XV ст. триває руське донаселення території Закарпаття. Щоправда, більше на рівнинах, на південь від сучасного Закарпаття. Самі ж Карпати тривалий час були малозаселені. У 1241 р. землі спустошила татаро-монгольська навала, після якої угорці продовжують колонізацію краю, іноді віддаючи певні території руським князям. Князь Ростислав Михайлович, зять Бейли IV, отримав у володіння королівські маєтки від Марамороша до Шариша і володів ними з 1243 до 1262 р. Мукачівську домінію розбудував подільський князь Федір Корятович. Він правив нею з 1393 по 1414 р. і, за деякими джерелами, привів із собою чималу кількість подільських русинів. Згодом на теренах Закарпаття почали з'являтися швабські колонії. Усе помітнішим на тлі місцевого руського населення ставав ромський та єврейський компонент. Роми були традиційно ковалями, єbreї — торговцями. Рівнинні території сучасного Закарпаття активно заселяли угорці.

Статистичні дані про руське населення в Угорському королівстві з'являються аж у XVII ст. Найдавніший приблизний підрахунок знаходимо в угорського

примаса Липая. Він підготував для Ватикану меморіал про православних, у якому зазначив, що від Спишу аж до Хуста, Мараморошу та Семигороддя живуть русини числом більш як 300 000. Переписи населення починають робити з кінця XVIII ст. За переписом 1787 р. в Угорщині нарахували 702 русинські громади. 1818 року вийшло тритомне видання географії Австрійської імперії, в якому наводиться кількість 564 700 угорських русинів.

На початку XVIII ст. трансільванський князь Ференц Ракоці II очолює антигабсбурзьке повстання куруців, яке переросло у затяжну боротьбу, що сістошила населення. Після придушення повстання гуцули з Галичини продовжують колонізацію гірських теренів Закарпаття, особливо Рахівщини.

Національне самоусвідомлення історичного Закарпаття (сучасна Закарпатська область України, Пряшівщина на території Словаччини, східні регіони Угорщини та румунська частина Мараморошини) пов'язане з будительською діяльністю Олександра Духновича та Адольфа Добрянського. Вони перші публічно заявили про тотожність закарпатських русинів з галицькими. У 1773 році, після першого поділу Польщі та входження Галичини до Габсбурзької імперії, та в 1849-му, після придушення повстання Лайоша Кошута, чільні закарпатські діячі порушували питання перед Віднем про об'єднання закарпатських та галицьких русинів у рамках єдиної адміністративної одиниці. 29 січня 1849 року австрійському цісареві вручили листа з проханням про «Злуку руських коронних країв в одну політичну та адміністраційну цілість».

Однак цей рух не знайшов широкої підтримки серед змадяризованої інтелігенції, як Угорщина робила все можливе, аби ця адміністративна реформа не відбулася. Зневірені будителі почали виразно дрейфувати у бік радикального московофільства, бо, окрім іншого, до такої еволюції їхніх суспільно-політичних поглядів спонукала і щедра фінансова підтримка з Петербурга. Москвофільство та мадяронство місцевої інтелігенції (як правило, сільських священиків) затінювало проблеми місцевого українського простолюду.

Переломним в історії Закарпаття було завершення Першої світової війни. Чимало закарпатців воювало пліч-о-пліч з галичанами у лавах австрійської армії. Вони перейнялися новими ідеями, як у січні 1919 року народні ради Хуста, Сваляви, Сигота Маромороського (нині Румунія), Старої Любовні (нині Центральна Словаччина) ухвалюють рішення про приєднання історичного Закарпаття до УНР. У Ясіні проголошують Гуцульську Республіку, яка також стоїть на твердих українських позиціях.

Однак поразка УНР та вправна політика Праги призводять до розчленування історичного Закарпаття: його східні та центральні регіони (як Підкарпатську Русь) на правах автономії приєднали до складу Чехословаччини. При цьому значну частину історичного Закарпаття — Пряшівщину приєднали до словацької частини Чехословаччини. Чехословацько-румунський державний кордон відтіяв від історичного Закарпаття Сигіт Марамороський із довколишніми селами.

Чехословацька академія наук визнала місцеве населення частиною українського народу, а його мову — українською, проте празька та місцева

державні адміністрації ніяк не могли остаточно визначитися з національною належністю місцевої слов'янської людності та у псевдodemократичному дусі ініціювали різні плебісцити, що мали визначити її статус. Усе це дало змогу строкатим політичним силам — від угорських лоялістів (мадяронів) до російських білоемігрантів — згуртуватися на антиукраїнській платформі.

Українофільський табір активно підсилювався ветеранами національно-визвольних змагань з інших земель України, які поселилися у Празі та на Закарпатті. До цієї когорти належали молодомузівці Василь Пачовський та Володимир Бирчак, корифей українського театру Микола Садовський, мовознавець Іван Панькевич, військові УНР Сергій Єфремов, Микола Філонович та багато інших. Їхня невтомна діяльність разом із місцевими діячами приводить до своєрідного національного рісордженменто. Уже в липні 1929 року проводиться Перший з'їзд молоді Підкарпатської Русі. У ньому взяло участь 1000 учасників, які у своїй ухвалі заявили про належність закарпатців до українського народу.

Кульмінацією українського самоусвідомлення Закарпаття стало проголошення Карпатської України 15 березня 1939 року. На жаль, цей державотворчий спалах долучився до невдалих спроб українського державотворення першої половини ХХ ст.

Над Карпатською Україною ще перед проголошенням нависав геополітичний *antigenus loci*. Угорці були сповнені реваншистських настроїв після Тріанону. Поляки шукали союзу з Угорщиною й організовували теракти у Карпатській Україні. Долю

Чехословаччини вирішила нацистська Німеччина. Надії на останню з боку Карпатської України були абсолютно марними.

УНР, ЗУНР, Директорія та Карпатська Україна — не увінчалися успіхом, а переможені, як відомо, не мають права голосу. Тому аж наприкінці ХХ ст. українці, як писав Шевельов, отримали можливість розкупувати, але не міста, а тільки плани до міст. Практика за свідчила, що під час відкупування можна натрапити на численні камені та ґрунтові води.

У річищі досі живихsovєтських традицій історію нерідко пробують переписати за тими ж «єдиноправильними» методами, вдаючись до примітивної заміни термінів «пролетаріат» на «український народ», «комунізм» — на «духовність». Спроби українського державотворення також інтерпретують посовєтськи: усе, що було чорним, стало білим, і навпаки. Як писав Лесь Подерв'янський у своїй абсурдистській п'єсі: «І всі побігли у напрямку, протилежному до того, яким ішли».

Інтерпретації такого штибу оперують тільки двома кольорами: чорним і білим. Як правило, так і буває, якщо історію пишуть нащадки учасників подій. Багатоколірну перспективу може дати третя сторона — незалежний спостерігач, який не підтримує жодної зі сторін. На щастя, драматичні процеси українського державотворення часами привертали увагу третьої сторони. Одним із таких яскравих прикладів

є Майкл Вінч, що 1939 року у Лондоні видав книгу власних спостережень про події Карпатської України «Одноденна держава».

Праця цікава тим, що Майкл Вінч не був ані членом Сойму, ані гортистським гардистом, ані чеським четніком, ані російським білоемігрантом чи польським терористом. Він був незаангажованим спостерігачем, який намагався злагодити логіку подій та настроїв у цьому Богом забутому центрі Європи, якому тоді судилося стати єдиним легітимним державним утворенням українців.

Майкл Блует Вінч (1907–1991) народився в Лондоні; 1929 р. здобув ступінь бакалавра в Кембриджі. Писав статті на тематику міжнародних відносин і туризму до місочників та квартиральників. У період з 1931–1933 обіймав посаду аташе у Варшаві, Брюсселі та Афінах. 1934–1935 — член редколегії «Reuter's». 1936–1939 — кореспондент «Christian Science Monitor»¹. У період з 1939 по 1943 працював у BBC, відповідав за слов'янський та португальський сектор. У 1943–1954 продовжив дипломатичну кар'єру в Лондоні, Москві, Варшаві, Бонні.

Окрім «Одноденної держави», Вінч видав три туристичні путівники: «Знайомство з Німеччиною» (1958), «Знайомство з Бельгією» (1964), «Кольоровий світ: Австрія» (1968).

М. Вінч перебував на Закарпатті від 1 січня до 15 березня 1939 року. За той час йому вдалося об'їздити

¹ Друкований орган Товариства християнської науки, заснованого 1879 в США. Його прихильники вірять у духовне походження хвороб і не вживають ліків. Нам вдалося знайти в архівах дві статті авторства М. Вінча, присвячені аналізові політичної ситуації у Польщі.

майже всі райони Карпатської України (після Віденського арбітражу). Він активно спілкувався з різними учасниками тогочасних подій. Автор передає зміст своїх розмов із міністром Реваєм, чеським генералом Прхалою, начальником поліції Білеєм, хустським рабином, православним архімандритом Кабалюком, швабським учителем та ін. Події та персоналії Карпатської України органічно вписані у краєзнавчий ландшафт, який набуває несподіваних напівтонів та напівтіней, а його зображення стає об'ємнішим та, очевидно, реалістичнішим.

«Одноденна держава» чудово передає згубність античеських настроїв, безпорадність керівництва, конфлікти між політичними опонентами, geopolітичний фатум.

Звичайно, свідчення Майкла Вінча не є беззастережними. Кожен очевидець грішить більшим або меншим суб'єктивізмом, далеко не всі можуть похвалитися досконалим знанням місцевого контексту. Так було і з Вінчем.

Читаючи «Одноденну державу», слід пам'ятати про декілька важливих моментів. Майкл Вінч потрапив у Карпатську Україну з уже сформованою думкою про події, що там відбувалися. В англосаксонському світі за станом на 1939 рік Карпатська Україна не була цілковитою *terra incognita*, але й не була *terra cognita*, тому за нею закріпилося декілька стереотипів. Засвоївши ці стереотипи, а також не володіючи українською мовою, Вінч писав з певним викривленням.

Автор трактує Карпатську Україну як елемент німецького проекту створення Великої України. Цей погляд типовий для англо-американського дискурсу

того часу. У книзі Л. Луцюка та Б. Кордана² наведено документи (депеші послів, доповідні записи для президентів тощо), які свідчать, що хибність цієї концепції збагнули аж у вересні 1939 року. Проте навіть сьогодні на засадах цієї концепції американська «Історична енциклопедія світового фашизму»³ називає Карпатську Україну проявом фашистського руху.

Тут дуже важливо розрізняти геополітичні розрахунки, тобто сподівання на допомогу в боротьбі з окупантами (сам Вінч описує, як у Хусті дивилися на небо і чекали німецьких літаків), від фактів вияву чи наслідування ідеології фашизму (чого в Карпатській Україні ніхто не зафіксував). Окрім того, не слід забувати, що до початку Другої світової праві диктатури були популярними по всьому світі. До прикладу, у 1937 р. під враженням від ефективності довоєнної політики Муссоліні та Гітлера саме в демократичних США фабрика автомобілів «Студебекер» випустила модель під назвою «Диктатор», однак уже в 1938 році цю модель зняли з виробництва.

Розглядаючи Карпатську Україну як проект нацистів, Майкл Вінч логічно шукав вияви антисемітизму, які були промовистими маркерами фашистської ідеології. Проте свідчень політичних концепцій антисемітизму з боку влади йому бракувало. Навіть хустський рабин у розмові з Вінчем визнав, що його влаштовує життя в Карпатській Україні. Однак, щоб не спростовувати англосаксонського стереотипу про

2 Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951, L. Luciuk, B. Kordan eds. Limestone Press, 1987.

3 World Fascism: a historical encyclopedia. 2 vols. C. Blamires ed. ABC Clio, 2006.

антисемітську Центральну Європу, автор описав пару прикладів побутового антисемітизму.

Вінч також приписував Карпатській Україні надмірну полонофобію. Коріння цього стереотипу стають зрозумілими, коли згадати, якими саме мовами володів М. Вінч. окрім рідної англійської, він володів польською та німецькою. Відповідно, повноцінно Вінч спілкувався тільки з особами, які знали ці три мови. Польською володіли, як правило, біженці з Галичини. Зрозуміло, вони не виказували великої любові до Польщі, однак це не означає, що вся Карпатська Україна була такою.

Автор «Одноденної держави» намагається нав'язати думку, ніби Карпатська Україна була краєм етнічної ненависті. Не слід забувати, що в період, коли вирішувалася доля Карпатської України, усі зацікавлені сторони підігрівали політичний градус: угорці, румуни, чехи та німці вели активну пропаганду серед своїх одноплемінників у Карпатській Україні, а поляки організовували діверсійні терористичні акції. Вінч трактував ці факти як вияви етнічної ненависті, хоча насправді йшлося про запеклу політичну боротьбу. Доказом цього є те, що кров пролилася тільки 15 березня 1939 року, і то не в результаті етнічних конфліктів, а як наслідок військових дій.

Пам'ятаючи про ці стереотипи, які так чи інакше впливали на написання «Одноденної держави», можна відкопати «план міста» Карпатської України від Майкла Вінча.

Якщо вдаватися до аналогій, то державотворення—це своєрідний вогонь. Він може горіти полум'яно, може тліти, може захоплювати нові території, може

згасати. І завжди може обпекти. Карпатська Україна була тільки сірником у недосвідчених руках. Звичайно, британець, громадянин держави з довгою і успішною державо- чи то пак імперієтворчою традицією, бачить багато прорахунків у спробах «розкласти багаття» нової держави. Він бачить, як шанс (спалах сірника) швидко згорає і протягом нецілої доби обпікає пальці. Не зрушивши з місця, Вінч «мандрює трьома державами»: снідає в Чехословацькій Республіці, лягає спати в Карпатській Україні, а наступного дня процидається уже в гортистській Угорщині.

Від подій, описаних у книзі, минуло більш як сімдесят років. Закарпаття є частиною України. Однак навіть сьогодні живо і проникливо написана «Одноденна держава» місцями нагадує вchorашню газету.

Лесь Белей

Вступ

Один день у березні 1939 року—день остаточного розпаду Чехословаччини,—проіснувала незалежна республіка Карпатська Україна. Ця крихітна територія, захована в Центральній Європі на східному краю Карпатських гір, майже така ж за розміром, як Норфолк і Саффолк чи штат Делавар. Це прекрасна земля, де вкриті розкішними буковими та смерековими лісами гори полого опускаються від снігових вершин до вузьких смужок рівнинних територій, засаджених кукурудзою та виноградниками. Однак через її крайню біdnість, постійні намагання ззовні завоювати душу й серце її населення, розмаїття національних меншин і люту ненависть та упередження між ними, в Карпатській Україні є щось гротескне. До 1919 року вона була частиною Угорщини, потім внаслідок війни перекроїлася карта Європи, і вона стала частиною Чехословаччини.

П'ятимісячний період пильної міжнародної уваги увінчувся у березні проголошенням республіки. Протягом цього часу Карпатську Україну як автономний край Чехословаччини, утвореної внаслідок Мюнхенської угоди, німці плекали як потенційне ядро, так би мовити, Новий П'ємонт для утворення Великої України. І саме цей період в історії Карпатської

України я намагався описати. Зовнішні прояви часто нагадували комічну оперу і часом були вже аж настільки комічними, що прибулець з іншої планети, який раптом опинився би в Хусті, міг би подумати, що він став очевидцем буфонади. Та завершення її було трагічним. У критичний момент, коли розпалася Чехословаччина, німці втратили інтерес до Карпатської України, і вона була полищена на відкуп долі. Вступили угорські війська і повернули собі втрачене.

Хоча до 1938 року світ мало що знав про Карпатську Україну (чи то пак Рутенію, як називали її тоді, та й тепер),—останні шістдесят років вона суттєво фігурувала в таємних досьє різних центрально-та східно-європейських держав. Ще за часів Угорщини, та й під час війни Росія забажала заволодіти Карпатською Україною як плацдармом на південь від Карпатських гір, чим викликала велике занепокоєння французів. Окрім того, ця територія завжди, а особливо за часів війни, була одним із центрів українського руху. Цей рух, останнім часом спонсорований Німеччиною, мав на меті об'єднати всіх українців, з яких 38 мільйонів мешкали в Росії, 7,5 мільйона—у Південній Польщі, півтора мільйона—в Румунії та півмільйона—в Карпатській Україні,—в незалежну Українську Державу.

Однаке, коли ми кажемо, що Карпатська Україна була центром українського руху, то це ніяким чином не означає ані що всі півмільйона її мешканців вірили в українську ідею, ані що всі вониуважали себе українцями. Може виникнути запитання: «Тоді хто вони?» Це запитання, з приводу якого думки часто розділялися. У минулому столітті російські агітатори

розвідали місцевому населенню, про їхню належність до російської нації і що вони розмовляють діалектом російської мови; українські агіатори переконували їх, що вони українці й говорять по-українськи. Угорці, боячись обох рухів, розказували людям, що вони не є ні тими, ні іншими,—а русинами, тобто—автохтонними слов'янами, які розмовляють власною слов'янською мовою. Протягом чеського панування уряд провадив політику не придушування та заборон—*divide et impera*. Обом групам,—і російській, і українській,—надавалася постійна субсидія. Уряд, значною мірою через зовнішньополітичні фактори, на початках, підтримував українську групу, зробивши українську мовою навчання в школах. Проте згодом, коли стало очевидно, що українська ідея може перерости у реальне політичне питання і спричинити територіальні зміни, уряд почав підтримувати російську групу, яка на той час не плекала великої надії на територіальні зміни,—і зробив російську мовою викладання. Протягом останніх п'яти місяців німецько-української агітації було задіяно всеможливі методи переконування, щоб змусити населення забути слово «русин»⁴ і вважати себе українцями. Селянин, спантелічений такою надмірною увагою, завжди був схильний, як видається, радше прийняти угорську точку зору, яка, можливо, є найлегшою для сприйняття простим розумом, а саме: що він є русином, «тутешнім», належність якого не сягає за межі кордонів. Однак діалекти, якими він розмовляє і які зазвичай називає «русинською мовою», тісно споріднені з українською мовою.

4 Часом автор вживав термін «русин» у значенні «русофіл».

Читачеві слід взяти до уваги, що в цій політико-національній дискусії завжди велику роль відігравала церква. Православна церква підтримувала російську групу, в той час як греко-католицька церква, до якої належать більшість українців по всьому світу⁵, підтримувала українську групу.

Читач зауважить, що я від початку і до кінця користуюся терміном «Карпатська Україна», а не «Рутенія» стосовно землі, про яку йдеться, а щодо населення—«українці», а не «русини». Я вдався до цих термінів задля простоти, бо це були назви, за якими ця земля і населення були відомі в часи, про які йдеться у цій книзі. Коли з'являються слова «Рутенія» та «русини», вони використовуються лише для того, щоб підкреслити місцевий колорит.

Липень, 1939

5 Автор помилився, найчисельнішою християнською конфесією серед українців є православ'я.

Розділ 1

Перед від'їздом з Праги до Хуста 1 січня⁶ у мене були дві важливі розмови: одна з них—з німецьким дипломатом, а друга—з постійним представником хустського уряду в Празі⁷.

Німець виправив мій промах, коли я скористався терміном «Рутенія».

«Карпатська Україна»,—сказав він, додаючи, що отець Волошин, прем'єр-міністр краю, дістав вказівку від німецької дипломатичної місії саме так її називати. Отець Волошин і справді, перебуваючи в Празі, мав на той час тісніший контакт із німецькою дипломатичною місією, аніж зі своїм власним центральним урядом. А наступного дня саме німці, а не чехи повідомили мене, що він перебуває у місті, і запропонували зустрітися з ним.

Представник уряду з Хуста сказав, що майбутнє Карпатської України—у руках Гітлера. Я виrushав до Хуста майже певен того, що мені була потрібна не чехословацька, а німецька віза.

У ті часи до Хуста добиратися було нелегко. Залізнична колія, що з'єднувала два кінці республіки, була відрізана через передання територій Угорщині,

6 Ідеється про 1939 рік.

7 Ідеється про Вікентія Шандора.

відповідно до ухвал Віденського арбітражу⁸. Единим варіантом добрatisя до Хуста була подорож на відстань десь на 240 км автобусом від нової кінцевої залізничної станції у Пряшеві.

Рано-вранці ми прибули до Пряшева, поснідали в кафе, і рівно о дванадцятій годині наш автобус рушив. Біля станції стояли два автобуси. Довкола автобуса, що належав державній залізниці, зібралося близько сімдесяти людей. Селяни у домотканому одязі та смушкових шапках, міські службовці у темних мундирах і євреї у довгих кафтанах із закрученими пейсами намагалися силоміць прорватися через вузькі двері, в той час як декілька людей, відважніших від решти, пробували вдертися всередину через вікна. Урешті водій у відчайі сказав, що візьме лише тих, чий багаж був на даху. Це погнало усіх відчайдушно пробиватися нагору. Люди скочувалися у багнюку, а тим часом інші вискачували їм на плечі, — і незабаром на даху було повнісінько людей: усі намагалися прилаштувати там свій кошик чи клунок, щоб забезпечити собі можливе місце всередині. Стало зрозуміло, що комфорт, який був у потязі, закінчився. Утім, наш автобус, що був зарезервований як експрес для тих, хто подорожує до Хуста, був дещо менш заповненим.

8 За рішенням першого Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. Чехословаччина передала до складу Угорщини південні райони Словаччини та Підкарпатської Русі, де компактно проживала угорська етнічна меншина, загальною площею 12 тис. км² із населенням до 1 млн. осіб. Підкарпатська Русь втратила понад 12% своєї території (1523 км²), на якій розміщувалося 97 населених пунктів, у тому числі найбільші міста Ужгород, Мукачево, Берегово, де проживало близько 175 тис. осіб, серед них — понад 33 тис. українців.

Ми увійшли всередину разом із декількома інженерами, кінооператором, сенатором та старою жінкою з велетенським кошиком, з якого гуси витягували шиї і безупинно шипіли.

Дорога увесь день бігла горбистою місцевістю. Магістральні дороги в Рутенії пролягають на північ і на південь долинами вздовж річок, що несуть свої води з Карпатських гір на угорську рівнину. Подорожуючи із заходу на схід ми лиш те й робили, що видиралися нагору з однієї долини і з'їжджали вниз у наступну. Обабіч дороги відкривалися поля кольору сепії, поділені, як шахівниця, на крихітні селянські клаптики, а понад ними — низькорослі ліси, які селяни утримують у спільній власності і сяк-так доглядають: вони тягнуться вгору до гірських вершин, де починаються справжні ліси. То тут, то там виднілися села. У кожній долині архітектурний стиль відрізнявся від інших, але, назагал, від низьких дерев'яних хатинок, помальованих у темно-синій колір із стрімкими солом'яними стріхами, враження було однакове.

Віддалені від дороги села, їхні хатинки, доволі безладно притиснуті одна до одної так, що виднілася лише коричнева солома на їхніх дахах, часом нагадували мені велике стадо бізонів, що спали. Окремі хатки і особливо прибудови, прогнила солома з яких мало не сягає землі, видалися купами сіна, або й просто землі. Усюди буяло життя. Селянська одяжа помітно контрастувала зі скромним вбранням богемців. Чоловіки були одягнуті в грубі білі ворсисті вовняні штани. Деякі з них, а також все жіноцтво, носили кожухи з довгорунної овечої шкіри.

Довкола було мало снігу, зате багато болота. Іноді, коли колеса буксували, ми всі мусили вибиратися назовні і штовхати автобус під гору. Однаке труднощі порозуміння з місцевим населенням, про які так багато писала міжнародна преса, видавалися перебільшеними. Військові вантажівки, яких ми за день проминули десь із п'ятдесяти, поспішали в обох напрямках з поштою та припасами для Карпатської України. Але, незважаючи на цей надзвичайно інтенсивний рух протягом трьох найгірших місяців року, дороги були добре споруджені й не в найгіршому стані.

Переважно, в долинах були малі містечка — на перший погляд, не надто варти уваги, якби не те, що із нашим рухом на схід вони видавалися все більше і більше занедбаними. Після чотирьох з половиною годин безперервної їзди у Сваляві нам дали двадцятихвилинний перепочинок. Один за одним ми пішли в невеликий єврейський ресторан, де спостерігали, як глухоніма жінка продавала чеським солдатам ляльки.

Коли ми прибули до Хуста, було вже пів на восьму і зовсім темно. Спочатку велика таблиця, поставлена Автомобільним клубом, сповістила, що ми на місці, а згодом, після двох довгих рядів солом'яних селянських хат, подібні до яких ми бачили вздовж усієї дороги, з'явилися одно- та двоповерхові будівлі, на вигляд більше подібні на міські. При мерехтливому світлі ламп я мало що міг розрізнати, окрім грязюки, велетенських вибоїн на вулиці та декількох євреїв з мішками на плечах. Було дивно розмірковувати над тим, що за кілька днів це місце мало би стати частиною нашого життя, і ми поверталимося сюди з експедиції із заспокійливим відчуттям повернення

до свого дому. На той момент це місце дуже мало скидалося на рідну домівку.

Автобус зупинився на темному майдані і залишив нас разом із багажем на милість гурту малих хлопчаків. Усі написи були зроблені кирилицею, тож ми не могли прочитати навіть міжнародне слово «Готель». Однак хлопчаки заопікувалися нами, тож утворивши довгу процесію, ми пішли до готелю і піднялися просто в нашу кімнату. Там здійнялася велика суперечка щодо плати за проживання, але усе було щасливо залагоджено, оскільки один із них, думаючи, що ми німці, став вигукувати «Гайль Гітлер», вітаючи нас як друзів України. На той час у Хусті було так багато німців, що, мабуть, усіх відвідувачів приймали за німців. Готель, що вважався найкращим в українській столиці, був простим закладом, облаштованим на другому поверсі. У нашій кімнаті не було ні килима, ані жодних меблів, окрім двох ліжок, стола та умивальника. Я попросив шафу, куди можна було би скласти наш одяг, але в цьому закладі не було такого предмета. Готель, яким управляла Січ, лише нещодавно, як сказав швейцар, був перейнятий від єврея,— і це, здається, пояснювало все. Звичайно, додав він, готель був «у безнадійному стані— а чого ж іще можна було очікувати?»

Якими б не були умови в кімнаті, ми мали бути задоволеними, оскільки вона повністю належала до нашого розпорядження, а в Хусті це було чимось на зразок розкоші. Із раптовим напливом урядових осіб та іншої публіки кількість населення міста протягом кількох тижнів зросла з вісімнадцяти до двадцяти шести тисяч. Відбулося серйозне перенаселення, і багато людей, цілковито чужих однім, були

змушені жити в одній кімнаті. З кожним, хто приїжджав із Праги, не повідомивши заздалегідь про своє прибуття, у першу ніч траплялися курйозні історії. Представник газети «*Völkischer Beobachter*⁹ виявив, що в обох готелях немає місця. Один із хлопців, що чекав на прибуття автобуса, запропонував кімнату, і журналіст разом із дружиною, змучений і спантеличений, взяв на плечі свій багаж і пішов за ним вздовж вулиці. Лише наступного ранку виявилося, що вони — найвойовничіші з нацистів — провели свою першу ніч у Хусті під одним дахом ні з ким іншим, як із колишнім головним рабином міста. Інша оказія трапилася із чеським товаришем, який, виявивши, що місць немає, пішов долиною до зайджого двору, що був розташований неподалік у місті. Коли йому показали кімнату з трьома ліжками, він, щоб забезпечити собі самотність, заплатив за всі. Опівночі він прокинувся від того, що якийсь чоловік завалився в кімнату, ліг на підлогу і заснув. Упродовж ночі через якісь проміжки часу це повторювалося. Близько шостої години ранку, почуваючись прикро обдуреним і почасти роздратованим, він вирішив встати з ліжка. Перед відходом чех висловив своє невдоволення хазяйнові, звернувши його увагу на те, що він заплатив за цілу кімнату. «Ви винайняли три ліжка, — виправив його господар, — ці люди спали на підлозі». Більшість із тих, хто приїхав до Хуста на тривалий період, винаймали кімнати у приватних будинках. Найкращими і найдешевшими з них, безперечно, були ті, які знаходив чеський військовий високопосадовець. Для

⁹ Офіційний друкований орган Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (NSDAP).

одного, наприклад, реквізували кімнату у віллі головного судді. Він запитав суддю, якою буде квартплата, а той попросив зайти до нього згодом. Коли він так і зробив, суддя з чарівною юридичною точністю повідомив, що він переміряв квартиру і з'ясував, що її кубатура складає Х метрів, в той час як об'єм кімнати, про яку йдеТЬся,—У метрів, або чверть від загальної. Отже, місячна квартирна плата становитиме чверть від загальної, а саме—вісімнадцять корун.

Як я згодом довідався, наш приїзд викликав страшений переполох. Через характерний ніс та риси обличчя, які в антисемітській Східній Європі дають привід для сумнівів, швейцар та нероби в передпокій прийняли мене за єрея. Польський паспорт моого товариша подіяв ще гірше. Він мало не спровокував бунт. Чеслав, або Ч. (так, мабуть, скоротили б це важке для вимови ім'я англійці) був молодим польським фотографом, який працював зі мною близько двох років. Я усвідомлював, що він не буде ідеальним супутником у подорожі до Карпатської України, де поляків трактують як потенційних ворогів ідеї Великої України. Але нічого подібного я і близько не міг передбачити. Як згодом з'ясувалося, персонал готелю майже повністю складався з українців—виходців зі Східної Галичини. Після втечі з Польщі, прослизнувши через кордон уночі без паспорта,—ймовірно, після якихось революційних дій та конфліктів з польською владою,—останньою людиною, яку вони хотіли би зустріти, був поляк. Декілька днів вони простодушно вірили, що єдиною метою приїзду Ч. до Хуста було вистежити їх і викрити їхню присутність перед місцевими дипломатами з Польщі.

Маленький ресторан був потішним. Меню, написане по-українськи, неможливо було прочитати. У кутку гарний, але гучний оркестр грав танцювальну музику та українські мелодії; в той час члени Січі, зодягнуті в небесно-блакитні уніформи, вітали одні одних клацанням підборів, викиданням руки вперед та гаслом «Слава Україні!». Видається, що ми попали відразу у вир подій. Мені розповіли, що однією з останніх новацій стало запровадження посади метрдотеля, з пишним убранням, білою краваткою і жилеткою. Тільки ці елементи одягу були чистими на цілу кімнату. Як мене постійно запевняли, значення Хуста у світі зростає. Трохи згодом ми вже не були такі певні цього. Ч. повернувся до нашої кімнати з похмурим виразом обличчя і в мокрій піжамі. Унітаз в туалетній кімнаті був настільки ненадійно закріплений на підлозі, що вся ця штука перевернулася, коли він на ньому сидів. Ще декілька тижнів ми користувалися ним обережно, аби пригода не повторилася. Ремонт зробили лише тоді, коли прибув німецький консул. Він залишив у секретаря прем'єр-міністра меморандум у цій справі першого ж ранку після свого приїзду.

Наступного ранку ми проکинулися вдосвіта від маршового кроку та співу на вулиці. Довга колона членів Січі строем ішла на вишкіл. Дехто з них був зодягнутий в уніформу, а інші,— очевидно, новобранці,— мали лише блакитні кашкети та жовто-блакитну, в українських кольорах, пов'язку на руці, або значок

із тризубом. Видно було, що їх багато і вони рішучі, а після їхня звучала суворо і владно. Натовп вітав їх з величезним ентузіазмом. Колишню велич українців воскрешав у пам'яті тризуб. Він був знаком Володимира Великого — національного героя, що прийняв 980 року¹⁰ християнство, і був відомий як «Володар трьох морів» — Азовського, Чорного та Балтійського.

У кінці головної вулиці, що починалася від площа, здіймався високий гостроверхий пагорб, увінчаний зруйнованим замком, якого ми в темряві ночі перед тим не бачили. Ми попрямували дорогою, що плавно вилася довкола пагорба. Незабаром ми підійшли до першого з трьох необгороджених цвинтарів, де під покровом великого хреста, що похилився на відкриту ділянку схилу, римо-католики ховали своїх покійників. Трохи далі, під високими соснами був греко-католицький цвинтар. Двоє маленьких хлопчиків із собакою бавилися поміж могилами. Це місце поховання виглядало понурим і вибраним навмання. Вище, знову ж таки, був ще один цвинтар, винятково для послідовників православної віри, і відрізнявся від інших він косораменними хрестами. На цих трьох християнських цвинтарях мертві з цього міста, хоча й поховані в одному і тому ж місці, —та все ж не разом, — здавалося, навіть у смерті своїй не поступалися і зберігали вже бодай примару тієї гіркої непримиреннostі, що була властива їм за життя.

З вершини пагорба відкривався прекрасний краєвид. У весь Хуст та його околиці розкинулися панорамою перед нами. Ми побачили, що місто простяглося

10 Автор помилився, християнство в Київській Русі було запроваджено 988 року.

вздовж широкої долини, яка збігала з півночі й вливалася у долину Тиси,—ріки, що бере свій початок на Карпатському вододілі і тече на південний захід через Карпатську Україну вниз до Угорської рівнини, де, нарешті, впадає в Дунай. Безсумнівно, що своєю появою Хуст завдячує замкові, який, як кажуть, був споруджений близько 1100 року¹¹, щоб охороняти сіль, яку сплавляли Тисою на плотах із соляних шахт Солотвина та із вичерпаних на сьогодні соляних копалень у Шандорові¹² біля Хуста. Пагорби, вкриті сіро-коричневими буковими лісами, стрімко здіймається вгору з долин, лише на північний схід відкривається краєвид на горбисту місцевість—і аж до далеких снігових просторів. Обабіч Тиси, що звивалася долиною, як срібна змійка, пролягала залізнична колія та магістраль. Залізниця була цілковито безлюдною, а дорога—переповнена вантажівками, що навело на думку, ніби чехи зміцнювали військові сили супроти ймовірних ризиків з боку своїх польських та угорських сусідів.

Будівлі в місті давали виразну картину розмаїття впливів, що там побутували,—політичних, релігійних та економічних. З південної сторони забудова була змішаною: надмірно декоративні одно- та двоповерхові будинки, споруджені угорцями у вісімдесятіх та дев'яностох роках минулого століття; а над ними—то тут, то там підносяться прості сучасні чеські адміністративні будівлі, типові для успішної демократії. Для чеської політики, яка важила так багато у провінції, було, напевно, показово, що найбільшими і найпомітнішими будівлями були чеська

11 Хустський замок побудований у 1090–1191 рр.

12 Нині с. Олександрівка Хустського р-ну.

середня школа та в'язниця. Типовим зразком чеських будівельних робіт було нещодавнє каналізування невеликого потічка, що звивався через місто; аеропорт; а також група жовтувато-брунатних будинків у передмісті з акуратними червоними дахами, в яких було організовано штаб нової кооперативної спілки. Релігійні впливи були представлені двома католицькими храмами, блакитними цибулинами куполів двох православних церков та дахом великої синагоги. З північного боку місто розкинулося аж до села довгими рядами бідних селянських хатинок, побудованих вздовж низки вулиць безладної структури. Блакитні чи білі стіни та вкриті червоною черепицею дахи, або сірі солом'яні стріхи будинків цієї місцевості витворювали привабливий візерунок на коричневому тлі зимових полів.

Був погожий ранок, і вода на коричневих полях в долині та у маленьких іскристих потічках вкупі з невисокими розкиданими де-не-де чорними деревами та довгим рядом снігових вершин, що ледь виднілися у блакитній далині на півночі, надавали пейзажеві трохи китайського відтінку. Коли я видерся на вершину замкового бастіону, в місті почали несамовито дзвонити дзвони, і незабаром мене заполонили звуки літургії, що відправлялася просто неба. Це було свято Водохреща, і греко-католицький єпископ¹³ у всьому своєму облаченні зійшов униз до маленької річки, щоб освятити її. Я міг лише бачити кадило, що злітало над водою. Потім усі повернули до однієї з церков, і дзвони стихли.

13 Ідеється про греко-католицького єпископа Карпатської України Діонісія Наряді.

Це дивовижним чином змалювало загальний образ Хуста: звук, що тоді піднімався знизу вгору не був сумішшю шумів, як у більшості міст, а лише квоктанням багатьох курей і зрідка — кряканням качки. Хуст був столицею, але це було переважно селянське містечко.

Від замку ми зійшли до будинку уряду, де я мав зустрітися з кількома посадовими особами. Будинок уряду, який первісно був приміщенням місцевої адміністрації, — це гарна споруда в найсучаснішому стилі із залізобетону. Як я згодом виявив, його сучасність зводилася до зовнішнього вигляду. У Хусті немає ані каналізаційної системи, ані водопроводу, і помпи в будинку уряду, як і в готелі «Коруна», часто видали не що інше, як болото. Однаке того дня я знав лише те, що дорога зовні була не вимощеною і зритою коліями.

Двоє жандармів стояли на варті ззовні від центрального входу, а біля підніжжя головних сходів січовик, що виконував обов'язки швейцара, взяв візитівку і попросив нас почекати. Ми сіли на лавочці у холі. Сотні людей чекали, а інші ще притискалися всередину, оскільки в Хусті, як і всюди на сході, візит до посадової особи та коротка розмова залагодить твою справу, в той час, як на лист відповіді не буде взагалі. Хол був подібним до базару, оскільки майже всі прохачі були селянами. Більшість із них хотіли бачити самого прем'єр-міністра, або принаймні голову

департаменту. Деякі з них були одягнуті в лляну одежду з гарно вишитими сорочками, інші — у більш сучасний, але менш привабливий, західний одяг. Головні убори були дуже різноманітними: важкі смушкові шапки, малі шапки, зроблені з кудлатої овичної шкури, але переважали старі чорні крисані з квітами або гілочкою, застремленою за стрічку. Половина людей, як видавалося, чекали вже цілий день. Один старий чоловік поруч зі мною сказав, що він тут уже три дні, — і виглядав готовим чекати ще три.

Нарешті я піднявся по сходах. Зустрів міністра пропаганди Комаринського з представником «*Völkischer Beobachter*» Кляйсом та німецьким державним секретарем Олдофреді, уповноваженим наглядати за дотриманням прав німецької меншини. Олдофреді виглядав, як фермер середнього достатку: підв'язаний мотузкою, з якої роблять батіг, та у високих чоботях. Писав він дуже зосереджено великим круглим почерком. Він видавався геніальним, але не надто жвавим. Не був місцевим. Його прислали з Судетської області з-під Егера¹⁴, де у німців було більш розвинуте почуття расового самоусвідомлення, із завданням «змусити карпатських німців усвідомити їхнє призначення».

Тривалий час Комаринський і Кляйс розмовляли, як два змовники: по черзі лаяли чехів та поляків, а членів центрального уряду в Празі, про яких ішлося, обое називали «свинями». Розмаїті секретарі та клерки, усі у віці ледь за двадцять, з великими руками і манерами селян, входили, клащаючи підборами і виголошували вітання. Усе виглядало дуже дієво,

14 Німецька назва міста Хеб.

і німецька компетентність та скрупульозність вже була набута — принаймні зовні.

Унизу відбувалася одна із звичайних українсько-чеських сцен. Увійшов чоловік із чеським триколірним значком у петлиці і попрямував просто до підніжжя сходів. До нього кинулися троє січовиків і вхопили його за руки. Вони сказали, що із чеським значком він не підніметься сходами, і спробували зірвати значок. Чех захищався, і зав'язалася довга суперечка.

«Тут Карпатська Україна», — казали вони.

«Я знаю, — відповідав чех, — але це частина Чехословацької Республіки».

«Можливо, — погоджувалися вони, — але будинок уряду — це наш будинок і тут діють наші правила».

«Ні, — відповідав чех, — це державна власність».

Однак просунутися вперед йому не вдалося, і він полішив будинок. Січовики видавалися дуже гордими собою.

За п'ять хвилин чоловік повернувся із жандармом. (Більшість жандармів були чехами, і командування повністю перебувало в їхніх руках). Він пішов просто сходами вгору, жандарм — за ним. Хлопці спостерігали. Коли він повертається донизу, забава почалася заново.

«Я маю повне право носити такий значок, який хочу, — сказав чех, взявши інший курс. — У ваші, українці, справи ніхто не втручається, ніхто не зазіхає навіть на вашу уніформу».

«Але це наша земля, — почали знову кричати січовики, — тут ми керуємо».

«Так, — сказав чех, — але ви і словаки не носите свою уніформу тільки вдома. Приїдьте у ній до

Праги—і ніхто не чіплятиметься до вас. Ваші міністри одягають її навіть на засідання центрального уряду. Якщо ви носите, що хочете, у Празі, то мусите погодитися, що я маю право носити, що я хочу, тут». Урешті він вийшов. Нам було цікаво, що з ним буде увечері, коли нікого поблизу не буде.

Під час обіду в готелі молодий швейцар, якого я минулої ночі прийняв за ймовірного шпигуна, увійшов і повідомив, що поліція хоче поговорити із Ч. Оскаженілий товстий чолов'яга з поліційного відділку сказав, що Ч. фотографував на вулиці, а це суверо заборонено. Ч. зауважив, що він перебував у Чехословаччині протягом восьми місяців, і до цього не мав жодних труднощів із фотографуванням. Це розлютило чолов'ягу ще більше.

«Вісім місяців у Чехословаччині,— пирхнув він,— але зараз ви в Україні».

Він достеменно знов, звідкіля ми прибули і коли, та де ми нещодавно побували. І я бачив, що той факт, що Ч. був поляком і приїхав з Угорщини, був найбільш невдалим збігом обставин. Неприємності, які я передбачав, настали навіть скоріше, ніж я очікував,—тільки у шпигунстві запідозрили не мене, а Ч. Урешті-решт плівки відібрали, і було досягнуто домовленості, що Ч. слід дозволити фотографування, якщо штаб йому надасть такий дозвіл, але лише під мою відповідальність.

Оскільки тоді було свято, і все було зачинене, після обіду я ще раз пішов прогулятися. Цього разу я подався у західному напрямку вздовж вулиці, облямованої селянськими хатами. Хуст видавався похмурим місцем. Люди крадькома визирали з-за штор, а поліцаї

весь час міцно стискали в руці дерев'яні кийки. Я дійшов до кінця міста, де тече річка. На півдні лежали пагорби, що розривали лінію горизонту, і були увінчані буковими деревами, силуети яких проглядалися на тлі поцяткованого вечірнього неба. А вдалині, по той бік мокрої рівнини, виднілися гори, і віддалік—дві снігові рівнини. Діти в хутряних шапках гралися біля річки. Одна група дуже розважалася тим, що кожного з учасників гри по черзі штовхали досередини і сильно ляскали по заду. Далі шестеро маленьких хлопчиків бавилися у водні ігри. Вони поставали по троє по обидва боки маленького ставочка, озброєні довгими гнуучкими палицями, якими били по воді, намагаючись оббрязкати своїх супротивників. Їм так це подобалося, що половину часу вони з реготом качалися по землі, і їхні веселощі було чути на все поле.

Того вечора мене запросив на вечерю Комаринський у великий ресторан готелю, який знову відкрили лише цього ранку. Готель належав єврееві, але Січ його, як і багатьох інших, примусово виштовхала до Угорщини. Між четвертим та дев'ятим листопада, коли чехословацькі сили евакуювали свої державні установи і майно з територій, які треба було віддати за Віденським арбітражем, вони оточили їх, втиснули у вантажівки і насильно вивезли на території, що мала стати угорськими¹⁵. Декого з них, коли увійшли угорці, відіслали назад, а інші хоч-не-хоч залишилися там. Позбувшись власника «Коруни», Січ взяла її під своє управління, щоб забезпечити, як вони казали, належний готель для приїжджих до Хуста, а також

15 Тут, очевидно, якась неточність автора: Карпатська Січ була створена у Хусті лише 9 листопада 1938 р.

громадський центр, де мали б зустрічатися урядові особи та інші посадовці,—інакше кажучи, кафе «Айран» та ресторан, де нова влада могла би сходитися, не жертвуючи при цьому своїми принципами. Незабаром ресторан став центром «українства» в Хусті. Іноземців змушували туди ходити моральним шантажем. Якщо вони цього не робили, їх заносили до списків ворогів і становище їхне ускладнювалося.

Приміщення ресторану було великим і похмурим: з дерев'яними столами та важкими дерев'яними кріслами. У далекому кінці була сцена, а над нею—фотографія прем'єр-міністра отця Волошина. Вікна і двері були щедро задраповані морщеним папером жовтого та блакитного кольорів, традиційних для України. Усі урядові особи приходили туди на вечерю або трохи згодом, щоб обговорити події дня. Там бував і сам Комаринський, який приїхав з Києва ще дитиною¹⁶; директор управління поліції Білей, який до жовтня був учителем у початковій школі для глухонімих дітей; командант Січі Дмитро Климпуш, колишній селянин і лідер збройного повстання проти угорської влади в селі Ясіня у 1919 році—національний герой; брат Дмитра—Василь Климпуш, усе ще у вишитому одязі та товстому овечому кожусі з його рідного гуцульського села Ясіня; Рогач—молодий повнуватий самовдоволений зі сліпучою усмішкою чоловік у пенсне, який до того, як почув поклик до Січі, наївався в духовній семінарії; Лисюк—заможний українець з Америки, який прибув сюди, щоб зняти патріотичний фільм; полковник Лукаш—представник

16 Автор помилився: Володимир Комаринський народився у м. Сокалі (тепер Львівська область).

чеської армії, який був об'єктом ненависті, та все ж дуже важливою персоною в Хусті та багато інших. Високі посадові особи — королі маленького світу Хуста — мають тенденцію збиратися довкола танцювального майданчика при вході. Решта підтягується до сцени, поки службовці нижчого рангу не сядуть грати у бридж. Коли хтось із них робить хід тузом, в усій залі чути, як ляскавуть картою по столу.

Єдиною жінкою, що приходила регулярно, була «оперна співачка». Вона була одним із світил хустської громади, — жінка, яку фортуна, здавалося, кинула туди без особливої підстави; і яка, будучи отак кинутою, мала намір там зупинитися. Де вона співала в опері, достеменно не знов ніхто — можливо, це було в Ужгороді. Оскільки вона була там єдиною дамою вищого світу, на неї був великий попит як на партнерику до танцю, тож вона розважалася охоче і з великою кількістю людей, включно із молодим лейтенантом, — мабуть, єдиним офіцером, якого випродукували українці, — і який видавався щиро зачарованим її широкою переможною усмішкою. Печаткою, що скріплювала її статус, був той факт, що коли б Комаринський не влаштовував вечірку, — а це шестеро запрошених після вечері, — вона йшла і розважала компанію кількома чарівними баладами. Назагал, світське товариство Хуста не переймaloся тим, щоб бути ексклюзивним. Можна було бачити чоловіка, що вечеряв з Білеєм у ресторані, а опісля ішов, щоб провести решту вечора коло барної стійки з барменом, що теж був його другом. Часто швейцар однієї з урядових установ заходив чогось випити, а метрдотель у вільний від роботи вечір завжди піднімався нагору

в костюмі вишуканого покрою в супроводі дружини,—привабливої і завжди найкраще одягнутої жінки в залі,—і сам там вечеряв. Увечері грав оркестр, але грав він небагато, бо оркестранти поміж мелодіями часто сідали перекинутися в карти. Танцюристи, як правило, були сором'язливими і напруженими. Деякі з них ходили перевальцем, як качки, але більшість потішала підкреслено бальними кроками, що супроводжувалися всеможливими чудернацькими обертальними рухами. Гости рухалися від столика до столика розмовляючи, тому більше часу, напевно, гайнувалося в ресторані, аніж в Англійському клубі.

Того першого вечора Кляйс із дружиною та голова секретаріату Волошина¹⁷ також вечеряли з Комаринським. Кляйс був справжнім пруссаком. Його очі й рот з губами, що кривилися під носом то вгору, то до самого низу, були надзвичайно важкими та жорстокими. З українцями він жартома бився об заклад на пляшку вина, за яку, як я зауважив, він ніколи не платив, був недбало-товариським; але з будь-ким, хто міг би бути суперником, чи навіть вважати себе рівним йому, він поводився зухвало. Французькій журналістці, яка перепросила його за своє погане знання німецької, він завдав відкритої і нічим не виправданої образи. «Я не завдаю собі клопоту вивчати французьку,—сказав він,—єдині мови, які на сьогодні мають значення,—це слов'янські мови». Його дружиною була свіжа здоровая берлінка віком близько тридцяти. Вона була чемною, чарівною, мала дуже задоволений вигляд, але постійно вказувала українцям, яким шляхом їм потрібно іти,—навіть якщо йшлося

17 Ідеється про Івана Рогача.

про те, як треба варити яйця. Цікаво мені знати, як довго українці будуть любити німців.

Кляйси, безумовно, мали якусь місію. Сам Кляйс, як незабаром стало зрозуміло, в Хусті відігравав значно більшу роль, аніж просто представника «*Völkischer Beobachter*». Насправді він був неофіційним дипломатичним представником одного сегмента німецької політичної думки¹⁸. На той час було дві виразні лінії поведінки Німеччини щодо Карпатської України, аналогічно до того, як перед тим були два різні підходи стосовно Словаччини. Була офіційна політика Вільгельмштрассе, яка полягала у використанні Карпатської України як центру українського руху за возз'єднання України за етнічною та мовою ознакою,

18 Кляйс, який давав українцям цінні поради щодо устрою Січі, був, як я згодом з'ясував, визнаним німецьким авторитетом з організації Freikorps. Улітку він найжджав до країн Балтії, а потім до Данцига (німецька назва м. Гданська, Польща перекл.). Прим. автора.

Насправді Гайнц Кляйс не мав офіційних повноважень від німецького дипломатичного відомства, хоча і видавав себе за «посланця бюро МЗС Третього Райху», «політичного радника карпато-українського уряду» та «виразника офіційної позиції німецького уряду в Карпатській Україні». Насправді він намагався реалізувати власні, переважно фінансові інтереси, використовуючи для цього невіртуозній та завищений очікування карпато-української влади щодо німецької зовнішньополітичної допомоги. Німецькі урядові кола намагались максимально дистанціюватись від дій Г. Кляйса в Карпатській Україні, вважаючи їх шкідливими для справ Райху, і врешті-решт домоглись його відклікання в Німеччину наприкінці лютого 1939 р. Загалом діяльність Г. Кляйса в українському автономному краї була приватною авантюрою німецького журналіста, від якої відмежувався не тільки Берлін, але і представники німецької етнічної меншини краю та прем'єр-міністр А. Волошин.

але не допускаючи, щоб цей рух розростався занадто швидко,—аби не міг зважитися на якісь необдумані авантюри, поки план не пристосується до генерального плану Вільгельмштрассе щодо розвитку подій за кордоном. Інша політика—від керівництва Націонал-соціалістичної партії і, зокрема, її передової групи, що базувалася у Відні, яка полягала у поспішному проштовхуванні схеми подальшої дезінтеграції Чехословаччини і якомога швидшого утворення Великої України.

Друга група мала активну підтримку радіостанції у Відні. Офіційні новини Хуста транслювалися тричі на день українською та німецькою мовами зі словацької станції у Братіславі. Їх начитували по телефону з Хуста і напряму транслювали, а інформаційні повідомлення загалом зберігали поміркований характер. З другого боку, віденська радіостанція, яка передавала неофіційні українські інформаційні повідомлення, була за своїм духом різко античеською та антипольською, і день у день змальовувала українців як героїв, що борються за якісь неясні права у світі темряви та несправедливості. «*Der Kampf geht weiter*» (боротьба триває),—такими словами часто закінчувалися радіопередачі. Ці інформаційні повідомлення з Відня хтось регулярно глушив, але хто конкретно—важко сказати. Побутувало загальне переконання, що це робили поляки, хоча, як мовилося, чехів жовтень нічого не навчив, і вони все ще були «здатними на все».

Власне від німецького дипломата я отримав підтвердження теорії двох політичних ліній стосовно Словаччини. Він сказав, що партійні лідери хочуть сприяти сепаратистському руху та відокремити

Словаччину від республіки якомога швидше. Однак на Вільгельмштрассе обстоювали думку, що не можна домовлятися з кількома лідерами в будь-якій країні, і що переговори про розвиток подій у Чехословаччині, яким би він не був, мають вестися лише через Прагу. Тепер, здається, історія повторювалася. Більш того, коли я побачив ситуацію в Хусті, то цілком зрозумів, що мав на увазі той самий дипломат, коли сказав у січні, що німецький державний секретар Кармазін (представник німецької меншини в уряді) у Словаччині та Карпатській Україні, а також його заступник в Карпатській Україні Олдофреді, є «радше заколотниками». Вони обое більше співпрацювали з партійною групою, а отже — із Кляйсом, аніж із Вільгельмштрассе та її відгалуженням — німецьким дипломатичним представництвом у Празі.

Однака за кілька днів перед моїм приїздом ситуація в Хусті ускладнилася через призначення третьим міністром українського уряду чеха генерала Прхали. Передісторія цього призначення бере свій початок з реформування уряду в листопаді, яке було спричинене обранням доктора Гахи президентом республіки.

Цей перший уряд, призначений 11 жовтня, був коаліційним, сформованим так званими русофільським та українським угрупованнями, де прем'єр-міністром був Бродій, русофіл, а Волошин — лідер українофільського напрямку — членом кабінету. Однак склалася безглузда ситуація, коли виявилося, що Бродій явно скористався важко здобутою автономією для змови з урядом Угорщини щодо приєднання Карпатської України як невід'ємної складової до Угорської держави. 26 жовтня прем'єр-міністр Чехословаччини

генерал Сировий поставив вимогу про відставку Бродія і призначив на його посаду отця Волошина. Було повідомлено, що у квартирі Бродія знайдено тридцять тисяч фунтів стерлінгів у пенго і повний угорський інструктаж стосовно майбутніх дій у Карпатській Україні. Його негайно вивезли до Праги і кинули до в'язниці. Було очевидно, що гаяти час на церемонії нема коли, тож отець Волошин створив прецедент, склавши присягу при вступі на посаду по телефону.

Маючи такий невдалий досвід, чехи вирішили, що їхні попередні сумніви стосовно надання автономії були виправданими, тому будь-який розвиток подій в області ставав приводом для підозр. Щоправда, на той час вони не мали великої перспективи здобути давній контроль над територією, тож були змушенні чекати сприятливого для себе моменту. Тим часом відчувалося, що Волошин, який, можливо, і ставитиме вимоги, що ослаблять внутрішню єдність Чехословаччини, проте як українофіл він не заграватиме з угорцями чи поляками. Та незабаром чехи виявили, що альянс із Волошиним мало чим був кращий, ніж із Бродієм, оскільки Волошин майже відразу розпочав співпрацю з німцями, які раптом стали виявляти великий інтерес до області. Його діяльність не була зрадницькою, як Бродієва, і не ставила за мету негайні територіальні зміни, але, разом з тим, територіальні зміни були його кінцевою метою. Потім відбулися вибори доктора Гахи і формальна відставка уряду. Русофіли зробили рішучу спробу відновити повний контроль, проте врешті-решт президент змушений був призначити на посаді, як і перед тим, двох українофілів, а саме, отця Волошина та Юліана Ревая,

а також одного русофіла — Коссе¹⁹. Однак українці і чути не хотіли навіть про одного русофіла і відмовилися його прийняти. Президент, який вже підписав указ, відкликав його опублікування. Було призначено лише Волошина та Ревая, а призначення третього члена Кабінету було відкладено на пізніше, після того, як кандидатуру погодить отець Волошин. На два місяці з цим питанням дали собі спокій. А тоді 17 січня президент призначив чеха, генерала Прхалау.

У Хусті це призначення сприйняли з люттю. Вимагали, щоб третім міністром був українець, і що призначення чеха означає повернення до старого поневолення, лише в іншій формі. Ситуацію загострював той факт, що Прхала був військовим, який свого часу командував гарнізоном у Карпатській Україні, і що його дружина була росіянкою. Отець Волошин, який перебував у Празі на момент оголошення про це призначення, прибувши додому, вважав себе зобов'язаним стати на бік більшості. Юліан Ревай, другий міністр, тридцятидворічний²⁰ український фанат, який мав теоретичну підготовку шкільного вчителя, але поєднував її з великими організаторськими здібностями та енергією; Комаринський, міністр пропаганди; провідники Січі та близький друг Комаринського Кляйс були готові до боротьби. Кожного дня січовиків виводили маршрувати вулицями, було інсценізовано демонстрації²¹, значення подій роздумувалося непропорційно, або й просто навіювалося.

19 Ідеться про Павла Коссе.

20 Автор помилився: Юліан Ревай народився 1899 року.

21 Очевидно, йдеться про демонстрації з нагоди святкування 20-ї річниці злуки УНР та ЗУНР, що проводилися у Хусті 22 січня 1939 р.

Чи існував який-небудь зв'язок між офіційною політикою Німеччини і цим призначенням? Припускалося, що ніякого, що насправді це призначення було здійснене відповідно до рішуче висловлених побажань поляків. Звичайно ж, це призначення добре прислужилося полякам, оскільки кожен крок, який ставав гальмом для українських екстремістів, що кінцево націлювалися на українські території в Польщі, був їм на користь. Припускалося, що до цих заходів поляків підштовхнула нещодавня атака на польське консульство²² з розбиттям вікон, що змусило поляків пробудитися перед лицем «прямої загрози», спричиненої діями українських гарячих голів. Але ця версія досить слабка, оскільки чим сильнішими ставали позиції чехів у області, тим меншими були шанси, що ця територія коли-небудь потрапить до рук Угорщини, а це було власне тим, на що поляки й розраховували.

З другого боку, є серйозні підстави вважати, що чехи поцікавилися через німецьку дипломатичну місію у Празі, чи буде Німеччина заперечувати проти цього призначення. Кажуть, німці відповіли, що це питання, стосовно якого у них не було своїх міркувань, і що це мало стати предметом безпосереднього обговорення між президентом і отцем Волошиним. Але якою би не була офіційна відповідь, здається цілком зрозумілим, що призначення такої ваги, як це, не можна було б здійснити в ті часи, якби чехи не мали певності щодо схвалення його німцями. На загальну думку, Вільгельмштрассе була дуже задоволена із цього призначення і воно ідеально послужило офіційній політиці, принаймні на той час. Усі, окрім українців,

22 Ідеться про події 21 січня 1939 р.

у тому числі й міністерство закордонних справ Німеччини, усвідомлювали, що постійних прикордонних суперечок та інцидентів з угорцями й поляками допускати надалі не можна, і що в Карпатській Україні не було людини відповідного калібру, щоб їх зупинити. Слід нагадати, що угорці, які доклали великих зусиль, щоб здобути цей регіон протягом бурених тижнів, які передували Мюнхенській угоді цієї осені, ніколи не полищали своєї мрії. Їхня кампанія в офіційній пресі та на радіо, яку офіційна українська преса порівнювала з «татарськими набігами», лише час від часу припинялася. Якби виник достатньо серйозний прикордонний конфлікт, що виправдовував би вторгнення угорців і захоплення цієї території, то німецьким планам створення Великої України, в основі якої лежить Карпатська Україна, автоматично прийшов би кінець. Отже, лише в їхніх інтересах було, щоб чехи міцно тримали цей регіон під своїм контролем. Це позбавляло їх значної частини проблем і, приналідно, заощаджувало купу грошей.

Коли ми прибули до Хуста, генерал Прхала все ще перебував у Братіславі, де був присутній на церемонії відкриття роботи першого словацького парламенту. У Хусті його чекали в той день, коли я вечеряв з Комаринським і Кляйсом. Атмосфера була наелектризована. Телефонний зв'язок був таким поганим, що ніхто не зновував напевне ані чи виїхав він з Братіслави до Хуста того ранку, як планувалося, ні на коли його чекати. Кляйс і Комаринський обговорювали це призначення в гострих висловах. Якщо він і справді матиме нахабство приїхати до Хуста, то, як казали вони, це неодмінно призведе до кровопролиття. Зрештою

він прибув до міста пізно вночі і пішов просто у військовий штаб, де переночував в офіцерській їdalні. Отець Волошин не прийняв його. Йому лише вручили листа з привітанням — але не як нового міністра, а тільки як чеського генерала. Наступного дня вулиці патрулювали бронемашини; і можна було бачити, як генерал Прхала, який не міг виконувати ніяких міністерських обов'язків, їздить колами по місту своєю машиною у супроводі штабних офіцерів із золотими галунами. Наступного дня він від'їхав назад до Праги.

Українці були сповнені рішучості, що йому не слід більше повертатися. Через три дні Кляйс і Комаринський після обіду пробралися через румунський кордон до Сигота Мармароського і звідтіля зателефонували до Берліна. Як я довідався, вони розмовляли не з Кляйсовою газетою, а з Вільгельмштрассе. Ймовірно, вони хотіли донести до офіційних вух власне бачення останніх подій, і, ясна річ, уся ця інформація була набагато яскравіше подана, аніж та, що її надіслала німецька дипломатична місія у Празі. На хвилю видалося, що помірковані зазнали поразки. Партийне угруповання та українські гарячі голови виграли перший раунд.

У Хусті напористість та зарозумілість українців зводять нанівець чиї-небудь намагання надовго залишатися серйозним.

Перед тим, як іти спати, я запитав Комаринського, о котрій годині він зазвичай іде вранці на роботу, бо хотів із ним зустрітися наступного дня.

«Я звичайно приходжу туди о восьмій, але не приходьте завтра раніше, ніж пів на дев'яту, бо мені треба поголитися», — відповів міністр пропаганди.

Внутрішньо я з ним від широго серця погодився:
він виглядав як каторжник.

Тоді керівник канцелярії прем'єр-міністра²³
у своїй прекрасній зеленій із золотом уніформі на-
хилився над столом.

«Я,— сказав він втомлено,— заледве спромігся
поголитися у жовтні минулого року. Я був жахливо
зайнятий, будуючи плани нової України».

23 Ідеться про Івана Рогача.

Розділ 2

Під час моого кількаденного перебування в Хусті мене взяли оглянути штаб-квартиру Січі.

Січ—це збройне формування урядової партії²⁴ зі своєю уніформою, подібне до «СА» в Німеччині. Вона відразу ж стала гордістю українців і, безперечно, найбільш впливовою силою на всій території. Її члени були прапороносцями ідеї Великої України.

Усі її члени були зобов'язані двічі на тиждень відвідувати вишколи, але певний *corp d'élite*²⁵ був на постійній службі. Цей корпус базувався у штаб-квартирі в Хусті—великій білій, подібній на казарму, будівлі в центрі міста,—і саме туди мене привели.

Панувала атмосфера таємничості та мілітаризму. Хлопці, яким було ледь за двадцять і які видавалися шумливою великою і сильною компанією, вивчали українську історію та культуру. Коли ми заходили в класи, вони зривалися на ноги з грюкотом на військовий лад і вітали нас викиданням руки вперед. На стінах були розвішані мапи із зображенням Великої України майбутнього і численні гасла, на кшталт «Самим лиш палким бажанням не здобудеш свободи»,

24 За статутом Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» не була партійною організацією.

25 Франц.—елітний корпус.

або «Я шаную того, хто шанує мене». Трохи згодом хлопці виходили для тренування з володіння зброяєю та військової справи на імпровізований плац, захований за залізничною станцією. В інших містах та селах, де не було капітальних казарм, як у Хусті, хлопці проходили вишкіл по суботах і неділях. Ми бачили їх всюди: вони марширували, стріляли і муштувалися з неймовірною енергією.

Первісною метою вишколу була побудова ядра української армії. Одні казали, що ця армія має бути першою силою, яка перетне кордон із Польщею, коли німцям прийде час визволити там українських братів; інші — що вона покликана замінити чеську армію, коли чехи вирішать, що свою ненадійну владу в області утримувати не варто. Вишколи проводилися з усіх видів збройної боротьби, і члени Січі мали вибрати, спеціалізуються вони як піхотинці, члени механізованих підрозділів, чи як авіатори. Вишкіл льотчиків поставив керівництво перед особливими труднощами. Ніхто в Карпатській Україні не знав, як літати. Навчальний центр було відкрито у Відні, і спеціально відібраних командирів послали туди на курси інструкторів. Але після їхнього повернення додому, постала нова проблема. Січ не мала аеропланів. Урешті-решт вони почали дали собі раду із цим, купивши два старі автомобілі, тож потенційних льотчиків можна було бачити за порпанням у моторах чи їздою довкола плацу. Швидкість машин була якою завгодно, тільки не авіаційною.

Вишкіл здійснювався також і з безпосередньою метою підготовки поліцаяїв, жандармів та інших державних службовців, що замінили б чехів, яких

поступово відсилали до Богемії. Пополудні хлопців, призначених для цього роду діяльності, відсилалися на місце чергування як дублерів до поліцаїв чи інших осіб, яких вони потім мали замінити.

Кількість людей, що проходили вишкіл, трималася у суворій таємниці. Офіційно говорили про 8000, але більш правдоподібно, що їх було близько 18 000. Кількість тих, що вже перебували на постійній службі, становила 2000. Кожен із них отримував по десять корун на день, що, як для Хуста, було чималою сумою.

Назагал січовики були привабливою компанією. Мені увесь час здавалося, що їхній ентузіазм є недоречним, а до сповідування ними методів, які передбачали безжалісність і насильство, я відчував відразу. Але наївний запал — радше рядового складу, аніж лідерів, — робив з них привабливих особистостей. Дехто з них раніше був комуністом. Типовим прикладом був хлопчина років десь так заледве двадцяти двох, якого я зустрічав у «Коруні» мало не кожен вечір. Він був одним із сімдесяти втікачів із села, яке перейшло до Угорщини згідно з рішенням Віденського арбітражу. Його батьки були селянами, а батько — переконаним комуністом. У школі хлопця заполонила українська ідея, і чеська влада засудила його до трьох років ув'язнення за розповсюдження листівок підпільної української організації²⁶, очолюваної Коновалцем, якого вбили в Голландії. Він вийшов з ув'язнення через п'ять тижнів через загальну мобілізацію. У бурямні жовтневі дні Ревай назначив його особистим охоронцем: цілих три тижні він ходив слід у слід за ним вулицями, сидів біля нього під час прийому їжі

26 Ідеться про Організацію українських націоналістів (ОУН).

і спав біля його кімнати із зарядженим револьвером у руці. Його винагородою була пристойна посада у новій адміністрації. Віра цього хлопця в українську ідею була фанатичною, і він мріяв про українську армію вдень і вночі. Казав, що їде до Берліна, щоб вивчати військову стратегію, і до Рима, щоб вступити до військово-морських сил Італії. А після того, майже на одному диханні, видав, що має надію отримати велику роль у фільмі про історію України, який студія «UFA» збиралася знімати в Хусті навесні. Він розраховував, що це буде трагедійна роль. Його батько,—який, як він стверджував, і досі був комуністом,—заприєгнувся застрелити його, коли комуністична Росія правитиме у Східній Європі; в той же час, він поклявся застрелити батька, коли постане Велика Україна.

Іншими великими центрами поповнення особового складу були українські землі за кордоном. Молоді українці постійно перебиралися через кордон з Південної Польщі, певна кількість пробралася в Карпатську Україну аж з Росії чи Буковини, провінції в Румунії.

Тих, що з Румунії, було дуже небагато. З одним із них я познайомився, він був учителем в середній школі й офіцером місцевої Січі. «Цілий світ про нас забув»,—знову і знову шепотів він. Особисто я не думаю, що світ коли-небудь дуже багато чув про них, оскільки, на противагу високоорганізованій українській меншині чисельністю близько семи мільйонів у Польщі, в Румунії їх налічується лише півтора мільйона, і їхні національні почуття ніколи не були яскраво артикульованими, тож їм відмовляють у праві на ці почуття у всіх можливих формах. До війни, у старі

часи Австро-Угорщини, в цьому регіоні було п'ять українських середніх шкіл і паралельне викладання українською мовою у Чернівецькому університеті, але відколи до влади прийшли румуни, ці привілеї зникли, і вже протягом року там немає навіть газети українською мовою. Насправді зараз у Чернівцях з нерумунських верств населення саме німецька національна меншина є найбільш активною, і кажуть, що це місто є найважливішим центром підпільної німецької пропаганди у Південно-Східній Європі.

Емігранти були, напевно, найбільш фанатичними з-поміж всіх січовиків, бо вони знали, що, перетнувши кордон, вони, безсумнівно, відрізали себе від минулого. Персонал «Коруни» набирається винятково з цього середовища. Вони почували у спільній спальні на піддашші; і лише їхньою чисельністю надолужувався повний брак навіків та той факт, що як тільки вони починали чогось навчатися,—їх відразу забирали на іншу роботу. Коли б я не подзвонив у дзвіночок,—з-за дверей висовувалася скуювдженна голова і тіло у брудній сорочці та штанах. Новоприбулий зазвичай питав, чи можу я розмовляти польською, і додавав, що це чудово, оскільки ми можемо прекрасно порозумітися. Нічого вони так не люблять, як докладно оповідати про свої переживання. Усі розказували про «гноблення» поляків і охоче наводили загальновідомі історії про спроби денационалізації. Вони розповідали, що жоден український селянин у Польщі не може купити трохи землі, поки не зреється своєї греко-католицької віри і не стане римо-католиком (що завжди було синонімом до слова «поляк»); жоден українець не може отримати роботу

ні в одній із комунальних служб чи на державному підприємстві; українські школи позакривали після фальшування заяв про вступ і таке інше. Сім'ї тих, що втекли, опісля переживали важкі часи: це і тимчасове ув'язнення, і обшуки в будинках, і всіляке отруювання їм життя з боку влади.

Емігранти непомітно переходили кордон вночі. Ця ризикована справа могла бути не такою вже складною, оскільки влада і близько не спроможна була стерегти цілі кілометри лісів та гір. Утікачі або самі роблять розвідку на місцевості, а тоді чекають місячної ночі, або ж приходять групами і довіряють себе провідникам, який знає всі потаємні обхідні стежки. Останній спосіб був менш популярним, бо це коштувало б від п'ятнадцяти до двадцяти злотих, що для селянина було астрономічною сумою. Наскільки їхні особисті історії були правдою — перевірити неможливо. Але коли чоловік каже, що його турнули зі середньої школи «тому що він українець», або також що він отримав попередження про звільнення з роботи на державній залізниці «тому що він українець», то важко повірити, що він був цілком безневинною жертвою. Один зі службовців з відділу пропаганди рік відсидів у в'язниці Святого Хреста в Польщі, у якій утримують найтяжчих злочинців, за порушення закону, яке він визнав; і поголені голови декого зі швейцарів наштовхували на думку, що вони теж прибули сюди не просто з дому.

Що саме ставалося з емігрантами, коли вони потрапляли до Карпатської України, сказати важко. Від страху перед польською владою і кількість, і маршрути переміщення цих людей замовчувалися якомога

старанніше. У Хусті їх було десь близько ста. Більшість із цих людей, очевидно, відсилали на декілька днів до концентраційного табору в Рахові²⁷, а тоді, якщо підтверджувалася правдивість їхньої історії, їх відпускали, і вони, звичайно, пробивалися просто до штаб-квартири Січі в Хусті. Там вони проходили вишкіл, а згодом отримували роботу—або там-таки, або в якомусь іншому місті з умовою, що вони мають підтримувати зв'язки з місцевою організацією Січі.

З яких джерел надходили кошти на утримання всього цього—це теж було питання, на яке важко дати відповідь. Поміж іноземцями панувало загальне переконання, що гроші надходять винятково з Німеччини у вигляді таємних субсидій. Однаке це відається не до кінця достовірним. Значну частку, без сумніву, становили кошти, пожертвувані українцями з Америки, але багато було зібрано і на місці. Головними збирачами були комісари.

Таких комісарів призначили в усіх містечках та селах для здійснення об'єднаних функцій мера та нотаря. У звичайні часи мера обирали мешканці; в той час, як нотар був оплачуваним державою службовцем, чиєю роботою був нагляд, щоб мер не перевищував своїх повноважень, а також допомога в складанні юридичних

27 Ідеється про Думенський концентраційний табір, створений урядом Карпатської України спільно з чехословацькою жандармерією поблизу Рахова 20 листопада 1938 р. для інтернування захоплених у полон польських та угорських терористів, дезертирів, утікачів із закордону та русофілів. За формулою внутрішньої організації та умовами утримування в'язнів Думенський табір, комендантом якого був чех Якуб Сироватка, більше нагадував літній табір, аніж класичний концтабір авторитарних і тоталітарних країн.

документів. Комісари ж мали верховну владу і вони, не вагаючись, її застосовували. До прикладу, в одному гірському містечку комісар наказав єврейській громаді до певної дати знайти 5000 корун для допомоги бідним євреям. Перед настанням обумовленої дати комісар підняв вимогу до 10 000 корун. Звичайно ж, гроші знайшли, оскільки єреї були занадто налякані, щоб вчинити інакше. Там на місці було десь із п'ятдесяти єврейських сімей таких бідних, що заледве зводили кінці з кінцями, але ніхто із них ніколи так і не бачив нічого з тих грошей. Імовірно, ці кошти пішли на місцеву Січ, яка ніколи не публікувала ніяких фінансових звітів, але якій ніколи не бракувало засобів. Іншим улюбленим методом цих комісарів був продаж контрактів, які вони мали просто надати, або продаж євреям дозволів на проживання. Наприклад, у листопаді в одному місті на заході Карпатської України п'ятьом відомим місцевим євреям від дрібних українських службовців надійшли короткі листи із наказом виїхати. Єреї вирішили, що краще забратися звідти, і виїхали з цілими своїми родинами. Від чотирьох із них більше нічого не було чути, а п'ятого угорці відіслали назад. Це був щасливий випадок для комісара. Він запропонував дозвіл на проживання та імунітет від подальшого чіпляння взамін на пожертву 15 000 корун для Січі. Він отримав гроші ще тієї ж доби.

Яскравого і сонячного ранку ми розпочали нашу першу експедицію. Вона була короткою — до Шандорова,

села за якихось тридцять кілометрів на північний схід від Хуста. Шандорово відоме своїми криницями із соленою водою, а селяни у цій місцевості використовують її і для куховарства і як замінник солі на столі. Разом з нами в одному із старовинних таксі, що від'їжджало від ринкової площа, був фоторепортер, з яким ми колись мандрували автобусом. Це був веселий блондин з Відня з невимушеною манерою поведінки, яка давала йому можливість обводити довкола пальця будь-якого чиновника, що чинить перешкоди, — йому було лише сімнадцять, і він вважав себе наймолодшим фоторепортером у світі. У тринадцять років він пішов у науку до свого батька-фотографа, якого через рік в Іспанії на його очах вбило снарядом; а коли йому було шістнадцять, одна з найбільших американських компаній кінохроніки призначила його своїм представником у Центральній Європі. Він успадкував чуття фотографії та дорогу апаратуру, що є частиною основного капіталу фотографа. Для нього подорож до Хуста була лише однією з безконечної низки експедицій потягом, таксі та аеропланом; і в сімнадцять років він знав уже всю Центральну Європу так, як пересічний мешканець Лондона знає Пікаділі.

Ми вирушили вздовж долини Тиси на схід. Гірський краєвид з південного боку ріки був сповнений життя. Він складався з довгого ланцюга стрімких конусів, схожих на маленькі вулкани. За першим рядом простягалися інші — ген вдалину, углиб Румунії. За нашою спиною на ізольованому конусі на з'єднанні двох долин стояв Хустський замок, головні укріплення якого дивилися на схід, звідкіля татари, турки

та інші нападники проносилися долиною. Проїхавши десь 13 кілометрів, ми з'їхали з магістральної дороги і вже невдовзі опинилися в горбистій місцевості. Була субота, єврейський шабат, і в одному із сіл ми побачили єреїв—самих чоловіків, бо жінки рідко беруть участь у колективних богослужіннях,—які йшли юрбою із синагоги. Усі вони були у традиційному для шабату одязі: довгі плащі з чорного сатину і з підкладкою прямого покрою, підперезані довкола талії довгим шнуром, та екзотичні з виду круглі чорні оксамитові капелюхи з пласкими крисами і смужкою із соболя, з-під якої випущено соболині хвости. Плечі їм огортали зібрані шматки домотканого лляного полотна з чорними і білими смужками на кінці. Оператор хотів їх знімати, але у шабат це заборонено. Вони накинулися на нього зі страшеним криком і, стрясаючи кулаками та палицями, погрожували розбити його камеру об землю, якщо він вперто наполягатиме на своєму.

Будиночки, що вишикувалися довгими рядами по обидва боки дороги, були дуже гарної конструкції, якої я досі не бачив. Побудовані вони були повністю з дерева і мали звичайну видовжену форму. Але веранди були врізані в них з вузького кінця будинку, що виходить у бік вулиці і з того боку, де входні двері; а дахи, які їх накривали, збігали від гребеня просто донизу і підтримувалися вишуканими стовпцями, прикрашеними гарною різьбою. Ніяка фарба не приховувала природного сірого кольору смерекової деревини, але приємний контраст створювала кукурудза насиченого помаранчевого кольору, яку вивісили сушити на жердині під піддашшям. Такі жердини траплялися

по всій Карпатській Україні і служили селянам шнурком для сушіння білизни після прання, а заодно — і коморою. Доступ на подвір'я був через великі ворота з п'ятьма перекладинами. Ці ворота були незвичайними. Хоча і цілковито створені селянським розумом, і зроблені нашвидкуруч в стилі «раз, два — і готово», вони були практичними і самі зачинялися. Верхня перекладина воріт була зроблена із величезного стовбура дерева, який нависав над стовпчиком з того боку, де кріпляться завіси. Власне, на воротах дерево було зрізане до нормального розміру, але там, де воно виступало, його залишили недоторканим, — стовбур дерева діаметром у півметра. Цей важкий блок діяв як тягар, що утримував ворота зачиненими.

Головна криниця із соленою водою, над якою стояв високий стовп із жердиною для витягання води, була край дороги в чистому полі, вкритому травою. Довкола неї стояла група селян в кудлатих шапках з овечої шкіри; один із них, кругловидий, усміхнений, повільно витягав воду, піднімаючи жердину рука за рукою вгору, а тоді розподіляв її між рештою людей. Дехто приніс дерев'яні цебра, з'єднані між собою коромислами; інші — дерев'яні відра, а один старий залишився вірним біблійному міхові для води. Тоді повільно під'їхали два скрипучі вози із величезними бочками, запряжені втомленими маленькими кониками. Фірман одного з них та його жінка — витрішкувата селянка, що годувала груддю дитину, їхали два дні з високогірної місцевості поблизу польського кордону. Другий віз, позичений в товариша, був під наглядом фірманового сина — молодого хлопця, який швидко заснув на сіні. Вони пояснили, що

їхній приїзд — це щорічна експедиція, і що води, яку вони тут наберуть, їм вистачить на цілий рік. Взимку, коли роботи в полі немає, такі експедиції здалека не є нічим незвичайним: оскільки сіль залишається однією з небагатьох необхідних для життя речей, які селянин не може продукувати самостійно, тому цінним є сам привілей добування цієї води. Кажуть, що привілей селянам з території, яка зараз охоплює дев'яносто три села, надала Марія-Терезія за три дні до своєї смерті у 1780 році. Тут не беруть плату за воду, хоча вся сіль під землею належить державі, — окрім номінальної суми на утримання криниці, польової дороги, що веде до неї, та будиночка сторожа.

Від криниці ми подалися до будиночка, що стоїть поблизу, де оператор намовив господаря накрити стіл у дворі і сісти з родиною до удаваної трапези. Усі охоче зібралися за столом і, у заданій оператором манері, з великою охотою занурили свої картоплини, наштрикнуті на кінчики ножів, у глечик із соленою водою. Насправді, справжня трапеза виглядає інакше, але, безумовно, цей фільм все одно на кілька хвилин розважив глядачів Нового Світу. Інтер'єр двох кімнат будиночка був щонайпростіший: земляна долівка, грубі дерев'яні меблі і шість кукурудзяних паяниць на полиці — майже такого ж розміру, як малі колеса від воза. Виділявся тільки довгий ряд образів і два великі стоси десь із сорока подушок на низьких дерев'яних ліжках. Образи і подушки (останні роблять із пір'я та пуху гусей, що їх тримає сім'я) є загальним мірилом добробуту родини. Коли гусей забивають для продажу на базарі чи для домашнього споживання, то роблять подушки і вбирають

їх' у напірники, гарно вишиті хрестиком. За добрих часів їх зберігають, а якщо приходять тяжкі часи, то їх можна поступово випродувати за ціною пуху та пір'я. Група будиночків на краю села належала єврейським родинам, які протягом багатьох поколінь мешкали там як селяни. Русини, здається, були не надто високої думки про їхні сільськогосподарські здібності. Мені казали, що багато хто з них «безцільно тиняється у пошуках грошей» і не наймає нікого, хто б обробив їхні поля.

У селі, що по дорозі назад, довкола ратуші—звичайного будиночка із пониженим написом «Ратуша»—стояла велика юрба жандармів. Автобус, що належав чехословацькій залізниці, зазнав атаки селян, які розбили в ньому вікна. Усі пасажири, зігнувшись удвоє, уникли поранень,—окрім одного бородатого єрея, який дістав ножове поранення в рамено. Майже у цей самий час в Ізі (кілька кілометрів від Хуста) напали на автобус, що прямував до гірського села. Пасажири були українцями, в той час як мешканці Ізи були повсюдно відомі як вірні православної церкви і прихильники русофільства. Пасажири автобуса, напевно, передчували засідку, бо мали ручні гранати,—і двох мешканців Ізи госпіталізували у важкому стані.

Розділ 3

Ясіня, яка розташована високо в горах на північно-східному краю Карпатської України, недалеко від кордону з Польщею, по всій Чехословаччині славилася селянськими строями, які вони одягають у неділю на Службу Божу. Я давно хотів туди поїхати, тож коли мені запропонували кімнату інспектора у деревообробній школі, я відразу ж вирішив їхати. Ч., який став жертвою місцевих умов харчування, перебував у севлюській²⁸ лікарні, де і пробув п'ять тижнів.

Ця поїздка, за своєю сутністю, була експедицією. Я встиг на потяг, що від'їжджав з Хуста пополудні. У кожному малому місті вздовж долини люди втискалися у вагони, які поступово порожніли,—і так поки ми не добиралися до наступного міста. На жаль, погода була туманною, але коли гори ставали видимими, то вражали величчю. На одному з гірських масивів були стрімкі скелі і сніг на вершині.

У Тересві колія повертає на південь, перетинаючи ріку, кілометрів так 50 пролягає вздовж її південного берега через Румунію, а тоді повертає назад у Чехословаччину. Румунські солдати з мідними орлами на касках увійшли в потяг на прикордонній станції і зоставалися там, поки він не залишив

28 Від Севлюш — тепер Виноградів, Закарпатська область.

румунську територію. Транзитні пасажири не потрібували паспортів, але їм не дозволено виходити з потяга. Коротка подорож через Румунію, яку я міг спостерігати через вікно давала мені постійне відчуття, що я радше насолоджуєсь якимось сценічним враженням, а не реально подорожую залізницею. Ми зупинилися на декілька хвилин на станції, що зразу за кордоном. Було приємно бачити оголошення мовою, яку я знову міг читати, і яка через свою безсумнівну подібність до латини, видавалася мені набагато зрозумілішою, ніж слов'янські мови. Двоє солдатів у потязі, що зупинився поряд з нашим,—смагляві хлопці з витонченими і дещо орлиними рисами обличчя,—пристрасно ціluвалися. Припущення, що Румунія—це рай для педерастів, здається, підтверджувалося. У сільській місцевості забудова була такою ж, як і по всій Чехословаччині, але всі хати, паркани, ворота і надвірні будови були побілені, що надавало їм однакового чистого вигляду. Усе інше не відрізнялось: та сама біdnість, ті самі селяни у сірих свитках і високих смушкових шапках, які кричать одне на одного в раптовому імпульсивному спалаху і без жодної явної причини; та ще такий самий, неприсутній погляд.

Ми проїхали через Сигот Мармароський, де відбувся знаменитий судовий процес, а далі залізнична колія і ріка зійшлися у вузькій долині, схожій на ущелину. Тут колись процвітала контрабанда, але коли лея впала у ціні, вона майже припинилася. Велику рогату худобу і спирт переправляли до Чехословаччини, а значні обсяги лляного полотна та іншого текстилю, які в Чехословаччині дешеві та добротні,

контрабандою доставляли до Румунії. Товари передавалися від єрея з одного боку до єрея з другого, а саме перевезення здійснював селянин, який за сто корун готовий був ризикувати переходити вбірд Тису. Коли вже стемніло, ми успішно покинули Румунію—з такою ж легкістю, з якою туди в'їхали.

Оскільки від Рахова,—невеликого гірського центру,—до Ясіні ще далеченько, то я спав. Аж ось зайдла юрба селян в гуцульському одязі. Сну—як не було: іхні кептари сильно пахнули. Усі старші були одягнуті повністю в національні строї; молодші чоловіки були у вишитих сорочках та кептарях, але вони вже проміняли короткі сердаки ручної роботи на сучасніші, фабричного виробництва. Двоє високих літніх селян з орлиним профілем, кожному десь років по сімдесят п'ять, підійшли і сіли поруч зі мною. Вони мали довгі люльки і шпичасті овечі шапки з довгими вухами, відігнутими високо вгору так, що вони нагадували мені східних нападників, які колись спустили цю країну. Спочатку вони перешіптувались між собою, підкреслюючи найважливіше легким помахуванням довгих пальців. Потім обидва відкинулися на спинку сидіння, руки скрестили на ціпках,—із тим виразом обличчя, який можуть прийняти лише селяни,—повної відчуженості від світу і водночас зневаги до нього та до всіх сущих у ньому. Мені було цікаво: в чому їхня таємниця? Поруч із ними сиділа дівчина з типовим слов'янським обличчям: широким, з широко посадженими очима, прямим коротким носом та прямим гарним і не надто малим ротом. На ній була хустка, закручена довкола голови, і, як більшість селянок, вона виглядала

дешо мізерно. Усі жінки мали традиційні лляні бесаги через рамено з дерев'яними горщиками та мисками з їжею; оскільки будь-яка подорож була ризикованою затією, вони ніколи не мали ані найменшого уявлення, коли зможуть знову добрatisя додому.

На придорожній станції, де ми ненадовго зупинилися, вже латками лежав сніг. Крізь темряву зимового вечора можна було бачити ген вдалини, поверх усього, лише величезний простір покритих снігом схилів гір. Десь далі у поїзді хтось грав на сопілці. Тут група селян стала співати хором,—двоє чи троє українських селян, що сидять поруч, завжди,—рано чи пізно,—почнуть співати. Інший вагон підхопив приспів, і ще один, і ще один,—поки, нарешті, ті, що були в моєму вагоні, не вступили також. Стояв такий гамір, що я заледве міг що-небудь почути. Мелодії були типово слов'янськими, але в них не було тієї крайньої сумовитості, яка була мені вже знайома зі Східної Польщі. А поїзд знову став пихкати в бік гір. Нарешті він рухався вже повільніше, і перед нами по всій широкій долині засяяли електричні вогні Ясіні.

На станції мене зустрів моложавий чоловік із кілинцюватою чорною бородою.

«Журналіст Вінч?» — майже крикнув він, коли побачив, що я підходжу. Це був Нікендей, новий директор школи. Ми попрямували стежкою через сніг і незабаром підійшли до школи,—скуччення білизни, подібних на казарми, будинків за огорожею. Нікендей відвів мене до моєї кімнати в одній з прибудов. Це було приемне приміщення з простими меблями, зробленими у самій школі, та великою кахельною піччю. Він сказав, що є два можливі місця, де можна

повечеряти: залізнична станція і готель у центральній частині села. Він ще додав, що станція, де готували страви чехи,—напевно, найкраще місце, щоб попоїсти. Це дало мені підказку. Він був чехом. Він вже сказав мені, що йде на збори «Сокола», чеської гімнастичної асоціації, які проводилися того вечора на честь директора школи, що виходив на пенсію. Якби моя зустріч з Нікендаєм відбулася на пізнішому етапі моого візиту до Карпатської України, то я би відряду розпізнав у ньому чеха. Чех для українця був, як червоний колір для бика. На порозі він обернувся і сказав мені, що інспектор Чапля попросив представити мене Гурці, директорові міської школи в Ясіні. Я подумав, що мені краще самому почути, що він збирався сказати, тож ми відразу й вирушили, і прийшли до дерев'яного будиночка на центральній вулиці. Нікендей завів мене досередини і пішов.

Я відразу ж відчув, що атмосфера погана. Директор, провідна фігура серед українців, був, як я з'ясував, ревнивим і підозріливим, бо я прибув із чехом. Він тут же запідозрив мене в антиукраїнських упередженнях і переживав, чи я не отримав антиукраїнську інформацію.

«Так, Нікендей—це чех,—сказав він різко у відповідь на моє запитання,—і якщо ви хочете одержувати інформацію від нього, то від мене не отримаєте ніякої».

У ту мить я був чистокровним українцем,—тож він провів мене через кухню до вітальні, де довкола

стола сиділо троє чоловіків. В одному кутку на стійці лежали ноти, але, судячи з вигляду фортепіано, я би не сказав, що директор та його дружина могли бути дуже музично обдарованими. Ще там були сімейні фотографії на стінах, плетені гачком диванні подушки, барвисті серветки і велетенський радіоприймач. Я відразу зрозумів, що Гурка нічого не знатиме про мистецтво місцевих селян, яке мене особливо цікавило. А ще від нього неприємно пахло,— набагато гірше, ніж від селян у поїзді,— настільки, що бути десь поблизу нього було просто нестерпно. Ми захоплено слухали по радіо новини з Відня щодо Карпатської України, а тоді тих троє чоловіків пішли геть. Зі щирою гостинністю Гурка негайно запросив мене на вечерю. Він, його дружина, яка була судетською німкеною з Райхенберга²⁹, і я сіли разом. Вечір вже ставав трохи кращим.

Я сказав жінці, що вважаю Райхенберг приємним містом та одним із тих рідкісних промислових центрів, які розташовані у надзвичайно мальовничій місцевості. Це місто лежить біля підніжжя Ізерських гір і оточене прегарними незіпсованими пагорбами та буковими лісами. Усе, що вона спромоглася сказати у відповідь, було: «Так, Райхенберг—гарне місце, так близько до німецького кордону». А люди собі думали, що у судетських німців все щасливо вляжеться із чехами!

Гурка був палким патріотом; напевне, одним із найбільш ревних серед тих, кого я зустрічав. Звичайно ж, він, як і вся партійна еліта, не був місцевим, а емігрантом з Галичини. Воював в українській армії

29 Тепер Ліберець, Чеська Республіка.

супроти поляків у 1918–1919 роках, коли українці намагалися заснувати свою власну державу; разом зі своїм підрозділом був загнаний за чехословацький кордон, а тоді інтернований у Райхенберзі протягом року, поки поляки з чехами врегульовували свої суперечки щодо кордону. Він здобув право на вчительську діяльність якраз перед війною, і коли вже всі проблеми були позаду, чехи надали йому посаду вчителя в Карпатській Україні.

У ретроспективі чеська політика надання вчительських посад українським емігрантам,—що часто практикувалося,—виявилася дуже немудрою. Однак на той час українська ідея не мала великого впливу, а чехи зіткнулися зі складною технічною проблемою. Далеко більше, ніж половина населення в Карпатській Україні було неграмотним, оскільки угорці будували мало шкіл—і навіть у них навчання велося угорською мовою. Через це у школах була величезна нестача вчителів, а місцевих кадрів було мало. Чехи взагалі не розуміли мови. Тож якщо треба було викладати українську, то кому могли чехи дати роботу вчителів, як не емігрантам?

Гурка ніколи не ставив Чехословаччину вище від української ідеї, і за це не раз поплатився. Він розповідав, що був непопулярним, бо завжди виступав на захист українства; говорив з людьми про їхнє минуле та про надії на те, що в майбутньому постане Велика Україна; заснував філії українського культурницького товариства «Просвіта» та українських кооперативних спілок, які мали звільнити людей від контролю євреїв і чехів. Він обіймав багато посад; і було таке, що його звільняли протягом місяця

тричі—і кожного разу держава була змушена самостійно оплачувати видатки на переїзди,—додала його дружина. Один із цих переїздів, сказав він, шалено сміючись, був через те, що на зборах з нагоди закінчення семестру, у присутності всіх батьків, він закликав заспівати спочатку український національний гімн,—і лише після того—чеський. Чехи піднялися в повному складі і залишили зал. Один із них відразу ж пішов і зателефонував до освітянського керівництва, і все закінчилося тим, що за три дні Гурка отримав телеграму, якою його призначали на іншу посаду. Він визнавав, що мав би взагалі втратити роботу за таку поведінку.

І Гурка, і його дружина нетерпляче і багато разів запитували мене, якими, на мою думку, є перспективи для Великої України. Я їм казав те, що насправді думав на той час: що колись, напевно, Велика Україна постане, але не протягом наступних двох тижнів; і навіть не протягом двох наступних місяців; що, маючи підтримку з боку динамічної влади Гітлера, до того ж у тій частині Європи, стосовно якої Франція й Англія заявили про свою «незацікавленість»,—я не бачив, чому би це не мало вдатися. Гурка пройнявся таким великим ентузіазмом щодо Гітлера та тієї допомоги, яку Гітлер збирався надати Карпатській Україні, що я запитав, чи не думає він, що допомога німців є, певним чином, небезпечна річ,—бо мені завжди здавалося зрозумілим, що не буде Гітлер допомагати, виходячи із чистого альтруїзму, а захоче багато чого взамін.

«Звичайно, що він чогось захоче,—сказав сердито Гурка,—і ми готові віддати другові все, чого він захоче».

«Тоді чи не означатиме це заміни однієї форми рабства на іншу?»

«Нічого не може бути гіршого, аніж рабство у чехів,— сказав він,— ми-таки трохи будемо під контролем німців, але це не означатиме такого придушення наших національних почуттів, яке несе в собі наша пов'язаність із чехами. При Гітлері не буде політики денаціоналізації. Він цінує наше бажання возз'єднати українську націю, бо сам є захисником ідеї націоналізму.»

Гасло «Геть чехів—будь-якою ціною!», яке я помічав майже у всіх українських колах, видавалося іrrаціонально дитячим, оскільки чеські кошти та чеська армія були необхідними для існування Карпатської України—навіть як автономної області. Без чеських коштів не було шансів збалансувати бюджет, а без чеської армії—було мало надії утримати угорців від набігу на область і дати їм можливість отримати спільний кордон з їхнім давнім союзником Польщею, якого вони так прагнули. Українські кола завжди дещо загадково говорили, що Карпатська Україна має «інших друзів», тобто, звичайно ж,—німців. Але конкретна німецька фінансова позика завжди видавалася проблематичною, і було цілковито незрозуміло, як німецькі війська зможуть дістатися до цього регіону, якщо між ними лежала решта території Чехословаччини. Однак подати якусь таку думку означало відразу ж напроситися на холодне і вороже ставлення. Тому розумніше було просто слухати.

Що стосується питань шкільництва, то в Гурки була інформація, так би мовити, з перших рук, якою він міг потішитися. Вона чітко ілюструвала урядову політику чехізації, яку навіть багато хто з чехів вважав неправильним підходом. Наскільки я знаю із власного досвіду, у загальних рисах ця політика здійснювалася тими самими методами в усіх регіонах, де проживали національні меншини.

Чеських службовців — наприклад, поштаря чи начальника станції — призначають у маленьке село, де всі мешканці — словаки, німці чи українці, — а тоді присутність чехів стає виправданням для побудови гарної сучасної школи, мовою викладання в якій буде, звичайно ж, чеська. Після того буде докладено всеможливих зусиль, щоб спонукати всіх батьків посылати своїх дітей до чеської школи. Нова школа, порівняно зі старою і часто недоступною структурою, сама собою вже є атракцією, тож дітей зі змішаних сімей можна було заманити туди без особливих труднощів. Для того, щоб перехопити інших, часто треба було вдаватися до методів заохочення або залякування. А тим часом у школі, що давніше існувала, кількість учителів і підручників зводилася до критичного мінімуму, зате чеську школу щедро забезпечували і тим, і іншим. Однаке тиск уряду як працедавця, чи інших місцевих працедавців, які були чехами, давав ще більший ефект. Вони ставили працівників перед альтернативою: або ти посилаєш свою дитину до чеської школи, або втрачаєш роботу.

На час моого візиту до Ясіні, населення якого налічувало близько 15 000, чеська колонія тут становила

п'ятдесят службовців, поліцаїв, жандармів, прикордонників, лісничих і т. ін.; в той же час там були також пекар-чех та чехи-працівники місцевої філії взуттєвого магазину «*Bat'a*». Для задоволення потреб цієї маленької колонії уряд вважав за необхідне побудувати три початкові школи і одну середню, укомплектовану штатом із двадцяти двох чеських учителів. У деревообробній школі вчителі теж стовідсотково були чехами. У чеських початкових школах було в середньому двісті дітей, з яких лише сорок були чехами, у середній школі було також десь близько двох сотень дітей, з яких, як правило, чехами було не більше, ніж п'ятнадцятеро.

Після надання автономії, як зазначив Гурка, дві чеські початкові школи і середню було розформовано. Однак початкова школа, що залишилася, мала у штаті двох учителів, а відвідувало її сорок дітей. Більшість із решти дітей, що попередньо ходили до чеської школи, були євреями, хоча було й кілька українців та угорців, що забули про своє походження. Надалі до чеської школи мали ходити лише чехи. Він ще додав, що кількість учителів не змінювалася з тих часів, відколи чехи були повідомлені про звільнення, тож зараз там відчувається серйозна нестача українських учителів.

Природно, що нестача кваліфікованих учителів та інших службовців була однією з найсерйозніших проблем, з якими українцям довелося зіткнутися в процесі реорганізації. Я чув про численні випадки, коли вчителів початкової школи призначали відразу вчителями, а то й директорами в середні школи. У Ясіні допомоги чекали від емігрантів з Галичини.

На той час, як мені розповіли, вони вже були в Хусті і, з українськими переконаннями, готувалися до вчительської роботи, проходячи попередній ідеологічний вишкіл під опікою Січі.

Майже таким самим подразником, як чеська система шкільництва, було неволодіння чеських службовців українською мовою.

Чеським чиновникам українські посадовці дали нещодавно три місяці на вивчення української мови. Наприкінці цього терміну мав бути іспит, і тих, хто його не складе, мали звільнити. Навчатися мали всі, незалежно від виду їхньої діяльності. Одного разу я зустрів Гурку із ще одним українцем, які їхали в гори поштовою машиною, щоб провадити заняття із чеськими лісничими. Вони виглядали дуже гордими: їхні вороги під їхнім контролем, чехів змусили їсти з їхніх рук і, нарешті, вивчити їхню мову.Хоча мета була зрозуміла, все ж підхід українських посадовців до такого роду навчання видавався мені дещо несправедливим, бо оскільки українці не хотіли нічого більше, як лише позбутися чехів якомога швидше і звільнити місця для своїх друзів, то малойmovірно було, що вони надто перейматимуться тим, щоб швидко навчити їх української. Але, можливо, це вже не мало великого значення, оскільки багато чехів і так облишило вивчати українську мову. На величезній демонстрації, організованій у зв'язку із призначенням генерала Прхали в український уряд, лунали вигуки: «Геть чехів! Ми хочемо Берлін!». Відтоді почалася жорстка античеська кампанія та гучні розмови, що вже запізно їм вивчати українську і що їм, у будь-якому разі, треба забиратися геть.

Коли я добрався додому, то відразу заснув, а пробудився десь після півночі. У темряві вклався у ліжко, оскільки електричне світло в Ясіні увімкнене лише з четвертої години до півночі. Повітря було розріджене і гостре, і крізь темряву мені було видно примару білої хмари довкола верхів'їв гір. Абсолютна тиша гір впала на село. Лише інколи вона порушувалася лютим гавканням псів.

Наступного ранку мене розбудив учитель технічних дисциплін, який приніс мені склянку води у великій плоскій мисці. Тоді я рушив до головних будівель, де мені подали сніданок на маленькому столику, який для мене накрили у спальні кухаря, щоежеже із кухнею. Сніданок складався із горнятка кави і двох тонких довгих булочок; ані масла, ані джему. Булочки були такі несмачні, що я ледве їх проковтнув. А коли попросив масла, то мені сказали, що його тут нема. Масло в Ясіні — це крайнє марнотратство навіть для офіційних осіб. Хуст, порівняно із цим, був просто розкішлю, сніданки в Англії — непристойно великими.

Після сніданку ми пішли на прогулянку по Ясіні. Село лежало в широкій долині, одразу на південь від Карпатського вододілу і всього за кілька кілометрів від польського кордону. Центральна вулиця, широка і пряма, місцями затінена липами, закінчувалася площею і мостом над Тисою, яка тут є стрімким гірським потоком. По обидва боки вулицю обрамляли

дерев'яні будиночки — вишукані варіанти селянських хат, які ззаду межують з полями. Була там і велика біла церква у невиразно-бароковому стилі, а поруч із нею — приваблива комора, збудована із соснової деревини, посіріла від атмосферних опадів, витримана у виразному стилі кінця вісімнадцятого століття. У старі часи роботи лісничих оплачували натурою, і саме тут, у центрі громади, зберігалися кукурудза, збіжжя, цукор та інші товари. Ще далі ділили між собою будівлю пожежна станція і приміщення «Сокола», де в неділю увечері демонструвались фільми. Усе село набивалося на кінематографічні постановки, бо любов до фільмів була чимось єдиним в Ясіні, що могло переступити межі національних пристрастей.

Як і повсюдно в Чехословацькій Республіці, велика чеська взуттєва фірма «Bat'a» була тут дуже гарно представлена, — у той час, як багато малих магазинів організовувалися заради туристів, які навідували село влітку. Малі магазинчики, як видається, були повністю в руках євреїв, як і все дрібне виробництво. Український єрей не боїться ручної праці, тож у Ясіні майже всі послуги колісного майстра, коваля, столяра і навіть майстра з пошиття селянських кожухів та взуття надавали єvreї. За розпорядженням комісара колишні магазинні вивіски на їдиші та чеською мовою нещодавно замалювали і замінили іншими, написаними кирилицею по-українськи. Для зручності неграмотних, або тих, хто не може читати українською, вивіски доповнювалися маленькими пояснювальними картинками. Тому ресторан зобразив щасливого чоловіка, що насолоджується доброю

стравою із грубими круглими ковбасками, а місцева повитуха — лелеку із згортком у дзьобі.

Був недільний ранок, і селяни сходилися з околиць на Службу Божу. Дехто під'їжджав возами або санями, і якийсь час скрізь і всюди по центральній вулиці було чути веселе ляскання батогів; але більшість брела по снігу пішки, бо в цій гористій місцевості користі з воза небагато. Після Служби Божої вони зібралися невеликими групками на мості і побіля нього, що було традиційним місцем для зборів у Ясіні. Їхні уставлені на всю республіку строї, здавалося, зберегли щось від первісної величності татарів, які багато століть тому пробилися через перевал і лавиною впали на угорські рівнини. І мужчини, і жінки одягнуті в традиційні вишиті сорочки, але тут вони доповнювалися безрукавками-кептарями з вивернутої овечої шкіри, рясно вишитими і прикрашеними, та пальтами-сердаками, пошитими з коричневої грубої, подібної на повсті, тканини, багато вишитими червоною та помаранчевою вовною і прикрашеними великими помаранчевими помпонами. Жінки носили ззаду і спереду поверх спідниць великі запаски, щедро прикрашені срібним гаптом. Якийсь час ми стояли, спостерігаючи, як збираються і розходяться невеликі групи, а потім зігрівалися, вибігаючи на невисокий пагорб повз чеський цвінтар, на якому українські хулігани вночі розбили надгробки, до великого кам'яного обеліска, що стоїть на височині, підносячись над селом.

Цей обеліск спорудили якихось п'ять років тому, коли українська ідея починала набирати ваги, на пошанування збройного повстання в Ясіні у 1919 році.

Того року мешканці Ясіні та навколоишніх територій піднялися супроти угорців, і їхні дії були настільки успішними, що вони спромоглися захищати крихітну вільну республіку в Ясіні протягом шести місяців. Їхньою кінцевою метою було об'єднання з Українською Республікою³⁰, яку намагалися створити їхні побратими в Галичині, але коли ЗУНР розгромили поляки, стало зрозуміло, що і їхня власна крихітна держава впаде також. І справді, незабаром їхню державу сплюндрувала Румунія. Події минулого осені надали цій історії особливої ваги, тож на час моого приїзду вона починала трактуватися вже як національна сага. Природно, що обеліск був улюбленим місцем зборів українських товариств. Люди збиралися там і пильно вдвівлялися у вузьку ущелину в бік Польщі. Протягом усієї своєї історії людство рухалось на південь; вони прийшли в Карпатську Україну з Галичини. Тепер віддані українці рахували дні, до тієї миті коли процес, як виняток, піде у зворотному напрямку.

На центральній вулиці я зайшов у будинок, де єврей шив кожухи. У невеликій кімнаті, обвішаній довкола овечими шкірами, шнурами, китичками, барвистою вовною та коралами, сиділи рудоволосий єврей — власник майстерні і його підмайстер. Обидва вони були в капелюхах, але складалося враження, що вони відмовилися від традиційного одягу. Як сказав майстер, пошиття кожухів було давньою традицією в його родині. До нього і його батько, і дід працювали у цій самій майстерні.

30 Насправді із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР).

«У селі є одинадцять майстрів, що шиють кожухи. Десятеро з них — євреї, і лише один українець, і він навіть не вміє пошити кожух, як належить», — сказав він, сміючись.

Пошигтя цих кожухів — дуже рідкісний мистецький промисел, що забирає багато часу. Майже весь перед кожуха покритий декором, а ще смуга декору тягнеться довкола спини. Пояси білої шкіри з трьома вплетеними рядами тонкої чорної шкірки, а також смуги чорної або темно-червоної шкіри, прикрашені отворами, в які вставлялись металеві очка, пришиваються до кожуха близько до країв. В інших місцях багате орнаментування виконується частково із застосуванням шкіри, а почасти — вишивки грубою вовною, урізноманітненою то тут, то там шовковою або золотою ниткою. Щоб пошити кожух, який коштує 400 корун, треба затратити близько тижня: два дні на приготування орнаментування, яке повністю виготовляється вдома, і шість — на пошигтя. Вісім днів чоловічої роботи, як мені сказали, — це не вісім днів жіночої, коли господиня зривається раз по раз, щоб піти і зробити щось інше. Ці щедро прикрашені кожухи одягають лише у неділю, або при інших важливих окazіях, і чоловік зазвичай купує новий кожух на своє одруження та зберігає його все життя. На щодені одягають кожухи того самого покрою, тільки без такої кількості прикрас.

Опісля ми пішли в кінець села, щоб оглянути славетну ясінянську дерев'яну церкву. Кажуть, що церкві, яка самотньо стоїть на схилі пагорба, чотирисота років, і що це найстаріша культова споруда в регіоні. Вона була малесенька і збудована повністю

з дерева у формі грецького хреста. Дах був критий гонтом, а від стіни десь із половини її висоти виступало вишукане піддашшя. Усередині все теж було із дерева. Вівтар був цілком ізольований православним іконостасом. Він був розкішно різьблений та розписаний і мав три обрядові ряди образів: нижній ряд—із зображенням життя Христа, середній—дванадцять апостолів, а верхній—пророки. Іконостас мав троє дверей; ті, що в центрі, увінчані позолоченою короною і називаються «царські врата». У давні часи лише Верховний глава Церкви мав привілей входити в ці двері. Зараз, коли церква в руках греко-католиків, цей привілей збережено за священиками. Були там також дерев'яна купіль, дерев'яний канделябр та декілька давніх малярських робіт на дереві у візантійському стилі—зображення Святих Кирила і Мефодія, які принесли християнство на територію Чехословаччини. Священичі ризи висіли на стіні. Вони були із небесно-блакитного дамаску, а смуга, що облямовувала їх, всередині мала жовтий колір. Часто говорилося про створення національної Української греко-католицької церкви, на зразок національного відгалуження православної церкви в Болгарії та Румунії, і це виглядало як спроба зовнішнього вираження цієї ідеї. У подальшому я помітив, що це поєднання кольорів використовується також у багатьох інших церквах, і цей вибір був явно не випадковим.

Кажуть, що Ясіня завдячує своїм існуванням тільки цій церкві. Коли її побудували, дрібні крамарі стали укорінюватися поблизу, щоб забезпечувати потреби тих, хто приходив сюди по неділях. Чому церкву збудували саме там—ніхто не знає, але, за легендою,

ця церква з'явилася внаслідок дива. Кажуть, що там була лісова галевина, а сам ліс був ясеновий. Однієї ночі посеред лютої заметілі туди прийшов пастух з отарою. Він змушений був залишити овець і йти до Польщі сам. Коли навесні він повертається, то був певен, що вся отара замерзла. Та Бог їх порятував, і всі вівці щасливо щипали траву. На знак подяки пастух збудував церкву.

Небесно-блакитний і жовтий — це національні кольори не лише України, але і Швеції. Два роки тому невелика група шведів на чолі з професором університету здійснила довгу подорож Карпатською Україною. Вони вказали на національні кольори як на одну із багатьох характерних рис, спільних для обох країн, що, як стверджували вони, було достатнім для того, щоб припустити спільне походження чи принаймні дуже близькі контакти колись у минулому.

Цю теорію навряд чи можна підтвердити, виходячи лише із подібності пропорів, бо тоді можна було би припустити, що данці мають спільне походження з австрійцями і турками, а англійці — з французами і росіянами. Але є й інші, вагоміші спільні характерні риси. Однією з них є, до прикладу, наявність таких імен, як Рюрик, Аскольд та Дір, або близьких до них варіантів в обох народів. Іншою спільною рисою є подібність конструкції, виявлена в багатьох церквах (мені розповідали, про церкву у Швеції, яка є майже точною копією тієї, що в Ясіні) та схожість мотивів

і візерунків у різьбі по дереву, зокрема, це стосується одвірків. Крім того, на ще близьчі спорідненість, яка виявляється у мотивах, що використовуються у вишивці, вказували і шведські, і чехословацькі³¹ експерти. Дотого ж, ніде більше на просторах між Карпатською Україною і Швецією не можна знайти звичаю справляння поминок з цілонічними випиwanнями та співами навколо тіла; в той же час, цей звичай колись був повсюдним у Швеції, а в горах Карпатської України він ще й зараз часто трапляється.

Наскільки ця теорія є обґрунтованою — нефахівцеві важко оцінити. Близький контакт між шведами та українцями в дуже далекому минулому ніяким чином не виключений, бо якщо у фінів та угорців було спільне коріння в Центральній Азії, як це вже незаперечно доведено, то чому їхні сусіди-шведи й українці, аналогічно, теж не могли мати, — якщо не спільне походження, то, принаймні, дуже близьку спорідненість. Однаке, судячи із зовнішнього вигляду, правдоподібно, що численні збіги у мистецькому вираженні можуть бути лише наслідком однакових матеріалів та подібного середовища.

Свідчення татарських набігів у чотирнадцятому столітті³², які ми зауважили у селянських строях тоді,

31 Мар'ян Маковський. Сільське мистецтво у Підкарпатській Русі.— Прим. автора.

32 Автор мав на увазі нашестя монгольського хана Батия у 1241-1242 рр. на Східну Європу.

біля моста, є цілком очевидними як у Ясіні, так і в прилеглій місцевості. Це помітно не лише з пишноти і розкоші сердаків та золотих і срібних ниток у запасках—материалу, якому немає місця в селянських виробах у Східній Європі,—окрім як у Карпатській Україні, на Гуцульщині та в Галичині,—але і з того, як часто трапляються татарські слова в географічних назвах. Одним із найбільш вживаних серед них є «майдан»,—слово, що використовується по всій Азії для позначення рівного відкритого простору. У кожній із долин, через які проходили татари, донині є село з назвою Майдан. Окрім того, хоч і немає ніяких явних слідів мусульманських поселень, як навколо Вільна³³ чи у Новогрудці³⁴, що на східних кордонах Польщі,—часом можна помітити татарські риси обличчя у представників місцевого населення. Особливо це помітно на територіях, прилеглих до Верещинського перевалу, де, як вважається, отаборилася частина татар у той час, як основні війська долиною пішли далі в Угорщину. Цей тип обличчя був виразно притаманний літньому юристові, який часто навідувався до готелю «Коруна» в Хусті. Був би він одягнений у відповідний одяг, то з його злегка мигдалевидними очима, опущеними вусами, темними густими дугоподібними бровами, і лисою, як відшліфоване страусине яйце, головою, то я мав би його за досконалого татарина, чи принаймні татарина з гравюр вісімнадцятого століття.

33 Тепер Вільнюс, столиця Литовської Республіки.

34 Сьогодні Навагрудак, місто на сході Білорусі.

Ідучи по селу ми зустріли Климпушів. Три брати Климпуші були королями Ясіні. Проте вони були відомими і далеко поза межами рідного села своєю пристрасною відданістю українській справі, а ще більше—завдяки тій провідній ролі, яку вони відіграли у збройному повстанні в Ясіні в 1919 році. Дмитро, найстарший, був командантом Січі (загинув під час наступу угорців у березні 1939 року) і його вшановують тепер не лише як патріота, але і як муученика³⁵; Василь—голова Січі в Ясіні, а Іван, наймолодший, наглядав за двома родинними складами лісоматеріалів, побудованими, до речі, з чеських субсидій. У Хусті мені було особливо важко добитися, щоб мене їм представили, а потім я мав потішну розмову з двома молодшими братами. Я сидів поміж ними, повільно говорячи польською, і або один, або другий розуміли, що я казав і перекладали іншим. Однаке, коли вони з'ясували, що я, приїхавши до Ясіні, збираюся зупинитися в деревообробній школі, то стали відчутно напруженими. Тоді я не зрозумів, чому, але в Ясіні все стало цілком зрозуміло. Нікендей був чехом, і я був із ним в контакті. Той факт, що Нікендей був, безумовно, одним із найбільш симпатичних чехів, які коли-небудь існували, або те, що мене послав до деревообробної школи український чиновник в Хусті, для українців такого калібра, як Климпуші чи Гурка, мало важив. Я відчував, що мене накрила хмара підозри. Якийсь час брати міряли

35 Автор помилляється: Дмитра Климпуша заарештували со- вєтська військова контррозвідка «СМЕРШ» 8 грудня 1944 року, а 1947 року його засудили до 8 років таборів.

мене поглядом вздовж і впоперек та з голови до ніг, не кажучи ні слова.

Нарешті Дмитро сказав неприязнім тоном: «Чи ви не проти пообідати з нами? Приходьте, якщо зможете принаймні годину посидіти за столом із двома німцями, не починаючи з ними їдкої дискусії».

Дмитро, який вів нас до вілли, що стояла через дорогу, видавався справжнім лиходієм, косооким і заpekло жорстоким. Складалося враження, що він не надто готовий довіряті навіть тим своїм послідовникам у Ясіні, які вважалися «найнадійнішими». До того ж він у своїй новій уніформі демонстрував непогамовану гордість, охоче позуючи кожного разу, як тільки німці виявляли найменше бажання його фотографувати, а після обіду запитав у всіх нас, чи ми не маємо бажання зробити ще одну світлину. Вілла була дуже приемна, як для Ясіні, і обід був прекрасний — п'ять страв, і так багато місцевого бренді та пива, що у мене запаморочилася голова. Між іншим, німці, які сказали, що вони купують селянські вироби ручної роботи для німецької фірми, були просто чарівними, і ми безперервно балакали, за винятком нашого господаря, який, бідолаха, не говорив німецькою.

Після обіду я вирушив з одним із школярів у ролі гіда, щоб подивитися на іншу дерев'яну церкву, а також знайти когось, хто досі різьбить по дереву або робить дерев'яні інструменти, чим так колись прославилася Ясіня та її околиці. Хлопець, який, як я згодом виявив, був шкільним «коміком», дуже багато говорив, але я з натугою міг зрозуміти бодай п'ять слів зі ста. Він дуже запалився і почав штовхати мене в бік, коли розповідав справді цікаву історію. Я міг

лише вловити, що у нього глибокий брак поваги до євреїв, і що він вважає, що теперішньою хвилею антиєврейських настроїв треба скористатися. Однієї ночі хлопці вибралися зі спільної спальні і пообрізали єврейські радіоантени, сказав він. Вони також познімали дроти, які рабин повісив над дорогами на виїзді з Ясіні,—як нагадування всім єреям, які, можливо, десь там будуть вештатись на шабат, що того дня їм не слід в кишенях носити гроши. Євреї встановили дроти знову на місце, але коли руйнації повторилися вдруге, вони, як я сам бачив, вирішили, що найкраще буде просто облишити їх, хай лежать на землі. Очевидно, інші «арійці» в Ясіні були не проти повторити цей жарт. Хлопець був сповненим запалу, тож наша прогуллянка переривалася гаслом «Слава Україні!», як тільки ми когось зустрічали. Я зауважив, що відповідали йому з достатнім ентузіазмом, але ініціативи на себе не брали ані разу.

Знайти когось, хто б виготовляв вироби з дерева, виявилося неможливо. Але наприкінці я таки знайшов ткачів. Жінка скерувала нас до будиночка, що стоїть на схилі пагорба неподалік села. Нас відразу ж прийняли в темряві, яку розріджувало миготіння вогню. Дружина поралася біля печі, а в чоловіка була сієста на ліжку. Здається, вони зовсім не були здивовані, побачивши нас, і відразу тепло прийняли. Поки жінка вийшла, аби принести дещо зі своїх тканіх робіт, я мав час розгледітися по кімнаті. Вона була типовою для цієї місцевості. Двері вели в кімнату з вузьких сіней, які ділили хату навпіл. Стеля була низькою, десь два метри від підлоги, а світло в кімнату потрапляло через два маленькі віконця на

фасаді будинку. З того боку від дверей, де були вікна, тільки й вистачало місця для простої кухонної шафи з посудом. Під вікнами і аж попід ту стіну, що навпроти дверей, тягнулася дерев'яна лава, в кутку біля якої стояв стіл. У другому кінці кімнати біля стіни було просте дерев'яне ліжко, а далі в куті—найважливіша річ у кімнаті,—піч.

Піч була зроблена із запеченої глини—отинькована і побілена. Вона нагадувала велику платформу, площею десь, може, у два квадратні метри, із комином посередині, який випускає дим через отвір у стіні в сіни. Сіни були відкритими аж до даху, а стіни по обидва боки сягали лише на висоту стелі у кімнатах. Таким чином, дим міг вільно циркулювати під усім дахом і якось шукати вихід поміж гонтом або через піддашня, які часто роблять відкритими. В інших будинках я часто бачив, що сволоки чорні й обвуглені, але, мабуть, загоряються вони вкрай рідко. По другий бік від сіней була кімната, умебльована двома ліжками і сервантом, але дуже холодна та безрадісна, і явно необжита.

Коли жінка повернулася, на руці в неї була велика колекція запасок, що їх носять ззаду і спереду поверх спідниць. Деякі з них були виконані в червоному кольорі взірцем «ялинка» із застосуванням незначної кількості срібної нитки; в інших же срібла було використано багато. Часто з'являвся також ромбоподібний мотив, характерний для Гуцульщини по обидва боки Карпат. Згодом, після належного умовляння, вона винесла розкішні відрізи товстої вовняної тканини, з якої роблять килими, ліжники, попони для коней, підстилки для возів тощо. Спочатку,

коли тканина лише тчеться, то це часто досить широкі і довгі куски матерії. Але в такому вигляді її не залишають, а замочують у потік, залишають там на тиждень і в останній день вибивають весь час великою дерев'яною палицею. Від води тканина збігається, а биття робить її ворсистою. Тоді вона стає набагато теплішою. Основною барвою цих відрізів була коричнева або сіра — відповідно до природного кольору овець, з яких і отримували вовну; але впоперек тканини бігли яскраві смуги з явним переважанням помаранчевого кольору. Жінка ще потроху вишивала сорочки. Вони не були надто гарними. Найкращими мотивами в околицях Ясіні є суто геометричні, як у Галичині. Але її вишивка, хоча й дуже подібна до тієї, що побутує у цій місцевості, була зіпсована через заміну вузьких геометричних смуг, які мають бути під і над уставками на рукавах, мотивами із квітковою тематикою, що розпускаються від хвильястого стебла. Окрім того, це вишивання не було достатньо щільним, а барви були занадто яскравими. Улюбленими традиційними кольорами були чорний, червоний і помаранчевий, проте зараз вишивальниці часто люблять додавати блакитний і жовтий, — мовляв, це звернення до національних кольорів. Чоловік і жінка, які мають дванадцять овець і невеликий клаптик землі з льоном, виготовляють для себе всі тканини від самого початку. Єдине, що їм доводиться купувати, це барвники, якими фарбують вовну для виготовлення запасок, а ще срібну нитку.

У коморі, вхід до якої був через веранду, що тягнеться вздовж фасаду хати, у них стояла велика прядка із вовною, нерухомо прив'язаною до неї великим

червоним бантом із бавовни, а біля неї в кошику, плетеному із лози, лежали клубки грубо спряденої нитки. У кутку стояла гарна прядка домашньої роботи для виготовлення тонших ниток.

Пооглядявшись текстильні вироби ми посідали до столу. Тепер надійшла черга говорити чоловікові. Жінка принесла мені меду на тарілці. Він був посыпаний цукром і такий неймовірно солодкий, що я зміг проковтнути його лише запивши багатьма склянками крижаної води з криниці,— і знову запанувала радісна тиша.

Чоловік був низеньким, радше навіть карликом, і мав променисті жваві темні очі; балакав із задоволенням і без кінця усміхався. Впевнено сказав, що є українцем, і охоче розмовляв про перспективи Великої України.

«Усі нації вільні, окрім нашої,— сказав він,— а чому б і нашій не бути теж? Ми маємо вугільні копальні і нафтові свердловини, вдосталь деревини, збіжжя, кукурудзи, корів та свиней. Ми могли би бути дуже багатою країною. Чому ми не вільні? А лише тому, що ми маємо це все на своїй території,— і чехи, поляки, росіяни та румуни не хочуть оце все втратити. Вони всі—як оси. Оса починає із старанного збирання меду з квітів, але коли законне збирання завершується, і вона не може більше нічого знайти, то починає забирати із гнізд інших ос. Ось на кого подібні наші гнобителі.»

Я запитав його, звідки він так добре знає польську мову. Він розповів, що народився в Самборі на Галичині, воював в українській армії, а потім був змушенний емігрувати до Чехословаччини. Земля, на якій

він живе, належить його дружині. У Самборі, де він має шмат землі, в нього ще є брати і сестри, є брат у Франції, який має крамницю, і, крім того, ще один брат в Америці. Він читає українську пропагандистську літературу, надруковану не тільки у Львові, але й в Америці.

Ми вже виходили з хати, а наш господар все ще говорив мені, що Галичина возз'єднається з Карпатською Україною протягом декількох місяців.

Розділ 4

Я мав твердий намір за час перебування в Ясіні побачити більше, як живуть селяни та які вони практикують промисли і ремесла. Видавалося, що найкращий спосіб це зробити — це взяти селянський віз і під'їхати далі в гори. Але були певні труднощі: по-перше, знайти когось, хто був би *persona grata* серед селян і міг би бути моїм перекладачем; а по-друге, знайти віз. Я вирішив не брати один із місцевих «фіакрів», оскільки у них, на відміну від селянських возів, у яких вільний хід, жорсткіша конструкція, — і це унеможливлює переговори про відхилення вбік від угорованого шляху. Директор школи Голесовський, який вже мав від'їжджати, але ще мешкав тут, і з яким — як з чехом — я знайомився з певним занепокоєнням, пообіцяв влаштувати для мене і те, і друге. Він порекомендував мені як гіда молодого хлопця Івана Попадюка, сина багатого селянина, який деякий час працював у Празі.

Поки ми виїхали, минуло багато часу. Забігши до мене, Іван повідомив, що їхній віз віддали в ремонт, а потім з'ясувалося, що ще й коней батько забрав, щоб привезти дров із лісу. Він пообіцяв взяти віз у свого товариша.

А тим часом Голесовський повів мене на екскурсію школою, яка була прекрасно обладнана. У дворі

ми наштовхнулися на німця, який прогулювався широким кроком з наплечником і фотоапаратом. Він мав намір зробити знімок хлопця, що виконує роботи по дереву, будучи одягнутим в національний стрій. Ніщо не могло його переконати, що ні в кого із хлопців не було зі собою національних строїв, що ці строї, справді, є занадто складними, щоб все це нараз одягати. Я зауважив, що Голесовський не давав йому ніяк наблизитися до хлопців,—можливо, через страх, що вони почнуть вигукувати «Гайль Гітлер!». Зрештою німець кожному із нас міцно, по-військовому потиснув руку і помарширував геть. Кількість німців у кожному вільному і незалежному закутку Карпатської України, здається, зростала день у день.

Віз Іванового друга, який він таки доставив, мав елемент розкоші у вигляді сидіння, розміщеного впоперек, але я ще в житті не бачив, щоб кінь плентався так повільно. Рідко він покидав свій повільний темп; знову і знову зупинявся, щоб перепочити, і навіть це він робив дуже повільно. День видався прикро холодним. Уночі випав сніг, і весь пейзаж змінився. І зараз теж, час від часу, все ще пролітав лапатий сніг, який якимось чином потрапляв під щонайтугіше зав'язаний шалик.

Ми проїхали десь так із вісім кілометрів однією з широких долин, що вела від моста, через чисте поле і повз хатки, настільки розвалені і з такими щілинами, що я дивувався, як то вони не пускали сніг досередини,—щоб знайти Спасюка, майстра-будівельника, який, як казали, знов, хто із селян ще займається ремісництвом. Виявилося, що в самого Спасюка є гарна колекція, і він, запевняючи Івана, що

все' це нікому не цікаве, повільно демонстрував свої експонати один за одним. Там були довгі дерев'яні флейти і сопілки, зроблені місцевими майстрами, подвійні сільнички, прядки та незмінні посудини для квасного молока. У Карпатській Україні, де квасне молоко і кукурудза є основними продуктами харчування, їх можна бачити повсюдно. Вони мають просту пряму конструкцію і складаються з простих глечиків, зроблених із соснової деревини, з кришками до них, а боки глеків скріплені двома дерев'яними обручами. Майстерність, з якою вони виготовлені, не є витонченою, але вони завжди вражали мене своєю акуратністю і довершеністю обробки. Напевне, най-цікавішим із того, що мав Спасюк, був інструмент, якого я досі не бачив. Він складався із палиці довжиною близько п'ятдесяти сантиметрів, з одного кінця зведеніої на конус, а з другого був гачок. Вишиваючи, жінка тримає палицю між колінами, а гачок використовується для того, щоб підтримувати лляне полотно; або ж палицю вставляли в отвір у лавці чи столі, а гачок застосовується для плетення косичок, якими обшивають запаски. І цей інструмент, і прядки були прикрашені витонченою різьбою.

Спасюк не дуже допоміг мені з ремісниками, але довкола Ясіні дуже важко тепер знайти людей, які взагалі що-небудь виготовляють. У давні часи селянська родина виробляла все, що їй потрібно. Жінки пряли, ткали і шили, чоловіки робили просте сільськогосподарське знаряддя, дерев'яні плуги і лопати, а також ложки, миски, меблі, вулики і взагалі будь-що, що потрібне було для хати чи господарства. Нині ще майже кожна жінка пряде, але не завжди вже вона

тче. Часто вона віддає свій матеріал іншій жінці, щоб та виткала, а за роботу розраховується продуктами. Євреї також переймають більше ремесел — наприклад, виготовлення трембіт. Причина, якою пояснюють цей занепад домашніх ремесел, є нині спільною в усіх країнах: люди «не мають часу». У старі часи чоловік, що працював у лісі, заробляв за день більше, аніж тепер, тож, відповідно, він не мусив працювати стільки днів. У свій вільний час він робив щось своє. Тепер їм менше платять, тому вони змушені іти до лісу частіше. Вони вважають за краще купувати речі, коли є змога, але спершу мати певний заробіток.

У невеличкій новозбудованій хатині якраз над Спасюковою домівкою ми знайшли селянина, який мав одну з місцевих трембіт. Вони цілковито несхожі на будь-які інші інструменти з тих, що я бачив: за довжки близько трьох з половиною метрів і дуже тонкі. Спочатку їх робили самі селяни зі шкіри, натягненої на дерев'яний каркас; зараз трембіти виготовляють євреї і вважають, що їм легше для цього використовувати бляху — але ця заміна, на жаль, робить звучання різкішим³⁶. Коли ми надійшли, чоловік ставив стайню, але він сам забажав заграти для нас — це була подібна на пташині трелі мелодія, що повторювалася. Трембіти використовують, аби влітку скликати овець на верховинських пасовищах, а також аби з кошари дати знати тим, хто пильнує овець у горах, що прийшов час їх доїти. На той випадок кожна кошара має свою особливу мелодію чи

36 Автор помилляється. Трембіти виготовляються цілком по-іншому. Мабуть, ця помилка викликана тим, що М.Вінч не знав української мови.

поєлідовність нот. Трембіти традиційно використовують і на Великдень. У ніч із суботи на неділю, коли, як вважається, Христос воскрес із мертвих, селянин стає перед своєю хатою і грає оту мелодію, що нагадує пташиний спів, і яку ми вже чули. У відповідь звучить мелодія від іншої хати, і далі, і далі,— аж поки звуками не сповнюються всі гори.

На той час я вже так змерз, що вирішив за краще повернутися до Ясіні. Ми з Іваном знов посідали на віз і повільно від'їхали. Довгі вузькі вози повністю завантажені селянами, що сиділи на великих купах сіна, риссу пробігали повз нас, але навіть змагання не могло надихнути нашу коняку. Селяни були всі веселенці або спали,— бо був понеділок, і вони поверталися до своїх домівок у гірські долини після того, як провели неділю і ніч на понеділок в Ясіні. Двоє чоловіків були такі п'яні, що коли вони проминали нас, рвучко жестикулюючи, то вивалилися з воза і покотилися схилом вниз по снігу. Інші їх підняли, одного із них надійно зафіксували в сіні і від'їхали, сидячи на ньому: двоє дівчат і літня жінка, щільно замотані у вовняні хустки,— в нього на грудях, а двоє старших чоловіків—на його ногах. І ще довго здалека згори було чути його п'яні співи: «Я хочу йти на лови і вплювати маленку чорну свинку...»

Іван, хоча й народився у селянській сім'ї, був далеким від усього цього. Він працював п'ять років у Богемії та Празі в пекарні, а протягом останнього року—вже головним пекарем, заробляючи 750 корун щомісяця, що є великою сумою для Чехословаччини. Думки про кафе та кінотеатри, а також про контакти з людьми із вищого світу, які влітку відпочивали

у його родини, чи яких він зустрічав у Празі, крутилися в його голові постійно, і коли він наставував мелодією, то вона завше була танцювальною. От у нього—я в цьому впевнений—не було бажання вполювати маленьку чорну свинку. Він не хотів навіть черевики бруднити, і в той час, як нас хитало у возі, він сидів, з голови до ніг одягнутий у свій міський одяг, навіть включно із короткими гетрами. Він одягався не без смаку, і йому вдавалося не виглядати вульгарно, хоча, —якби він тільки знав це (!)—його постать була б набагато привабливішою та природнішою у давніх штанах із рубчастого плісу кремового кольору та тільнику з домотканого лляного полотна, защепленому на гудзики на рамені, в яких він з'явився першого разу. Він гарний хлопець, а ще набув рис пунктуальності та шляхетності, властивих небагатьом українцям. Зараз, із приходом угорців, його кар'єра, як і в більшості українців, ймовірно, обірветься—принаймні доки ідея Великої України знову не вийде на перший план. Він ніколи не стане власником пекарні, яку сподівався відкрити в Ясіні коштом Січі, коли прогнали пекаря-чеха, не отримає він і безпечної роботи на пошті, на що він теж сподівався.

Після повернення до Ясіні ми пішли пообідати до Недоми, в невеличкий ресторан біля моста. У цій крихітній простій і неприкрашеній кімнаті, де стояло вісім дерев'яних столів, щодня разом опинялися представники всіх громад Ясіні, чия ненависть і підо-зріливість спричиняли постійний неспокій. В одному кутку сиділи чеські лісничі, в другому—німці, в інших—мадяризовани німці, українці та єреї. Ніхто не підвіщував голос понад шептіт—і то просто до вуха

сусідові, по-змовницькі. Ми з Іваном, сидячи в кутку біля вогню, силою прикладу чулися зобов'язаними шепотіти. Посеред нас усіх сидів український комісар, високий та сильний чолов'яга у брудних смугастих формених штанах і натягнутому поверх усього селянському овечому кожуху. При боці він мав величезного пістоля, який постійно стягав з нього штани. Він зі своїми трьома нерозлучними друзями перешіптувався навіть впертіше від решти, і краєм ока стежив за кожним порухом інших гостей. На цій сцені стояла печать абсурду через той факт, що комісара щодня обслуговував сам Недома, який, як знали всі, отримав від комісара попередження про необхідність покинути Ясінію протягом двадцяти чотирьох годин. Усі українські службовці були пройдисвітами. Але було два типи пройдисвітів: життерадісні та мерзені. Комісар у Ясіні був веселим пройдисвітом.

Увечері я пішов відвідати Попадюків, які наполегливо запрошували мене. Коли я прибув, то вже вся родина зібралася в кімнаті, обставленій так само, як у ткачки, у якої я побував учора,— але набагато більшій і багатшій на вигляд. Найкраща кімната, через сіни, що її влітку здають приїжджим, мала цілком цивілізований вигляд. Іван, що вже знову переодягнувся у свій старий одяг, сидів, перебираючи пальцями по своєму світловому волоссу і пишучи вправи довгим загостреним металевим пером. Він вивчав французьку мову самостійно, за підручником Шарденаля. «Я француз — німець — богемець — словак», — ішов урок. Усе, окрім «я українець».

«Що таке «я українець»? Це єдине, що справді має значення», — завзято відповів Іван.

Мати взувалася, сидячи на печі, а інші численні члени родини сиділи хто де — чи то розмовляючи, а чи нічого конкретного не роблячи. Хтось встане, перейде через кімнату, занурить кухоль у величезне відро з молоком, що стоїть на лавці, і вип'є його; інший підкине поліно у вогонь або поправить кришку на каструлі. Групи утворюються біля лавки, чи на ліжку, а двоє звично полюбляють сидіти, розставивши ноги, на ослонах. Свояк приїхав зі села з історіями про угорця, який порозбивав вікна, про розмаїті сварки на національному ґрунті; батько з обвітреним обличчям і довгою глинняною люлькою прийшов із лісу, а менші діти повидиралися йому на коліна і рамена, коли він говорив зі старшими про політику. Тоді мати, яка виготовляла два головні убори на сусідське весілля, злізла з печі і стала приміряти їх на своїх доньоک.

Протягом усього цього часу один із молодших хлопців і його небога Марія, обом десь по дев'ять років, бавилися в кутку в кохання. Вони явно бачили старших за цим заняттям, і мені вже було майже цікаво, чи то ми маємо побачити згвалтування, таке як було вчинене два дні тому в лісі хлопцем чотирнадцяти років щодо маленької дванадцятирічної дівчинки. Марія, дитина однієї з дочок Попадюка, сама була позашлюбною дитиною. Її батько, що сидів там, розмовляючи з нами, одружився з її мамою, але лише через чотири роки, протягом яких — а про це знало все село — йому вдалося завести дітей з п'ятьма іншими дівчатами по сусідству. Це може видатися надмірним, але в іншій господі, де я побував, жила жінка, яка мала шестеро дітей, народжених поза шлюбом, і всі жили разом із нею; в той же час її найстарша дочка

мала вже п'ятьох, що в загальному підсумку становило одинадцять незаконнонароджених під одним дахом. У Карпатській Україні позашлюбність не трактується серйозно, і жінки, що мають небажаних дітей, — чи через те, що вони незаконнонароджені, а чи тому, що сім'я вже занадто велика, — мають власні прості, але ефективні методи, як їх позбутися. Вони дають їм або квасного молока, або кілька доз води, у якій варилася квашена капуста.

Таке, назагал, недбале ставлення до дітей і те, як низько їх цінують, часто дивує іноземців, але медична сестра, яка зробила зауваження селянинові, що він більше дбає про свою худобу, аніж про власних малих дітей, почула на це просту відповідь.

«Якщо я хочу дитину, то можу її зробити сам і без жодних зусиль; а якщо я хочу корову, то мушу її купити», — сказав він.

Однаке, незважаючи на таке ставлення та на існування капустяної води, сім'ї зазвичай розростаються до астрономічних розмірів. Звичайними є сім'ї, у яких за дванадцять років народилося десятеро дітей; а директор управління державної поліції Білей мав двадцять двоє братів і сестер — і всі від однієї матері. Порівняно із цим сім'я Попадюків, у якій було восьмеро дітей, видалася помірною за розміром.

Тут мати принесла мені пареного молока, а одна з дочок увійшла з двома коржами на тарілці, яку поставила переді мною. Вони були подібні на ячмінні коржики, але абсолютно тверді і вкриті крижаною вологовою — неначе їх щойно витягли з криниці. На той час вся родина була залучена до голосного обговорення місцевих справ, якого я, на

жаль, збагнути не міг, тож я вирішив, що настав час іти. Я пішов до Гурки, де збирався почути промову Гітлера у райхстазі.

Гурка, який святкував прихильну промову Гітлера ще до того, як її було виголошено, був дуже сонним. Півтори години всі ми сиділи, прикипівши до радіоприймача. Згадування про колонії та про потреби Німеччини в економічних віддушинах викликали у господарів та гостів розуміння; і було декілька неприємних зауваг щодо егоїзму британської політики. Але коли в ході промови була згадка про дружні відносини з Польщею—і ніякої—про Велику Україну,—обличчя слухачів поступово витягалися. По закінченні все, що вони могли сказати, було: це не те, на що вони сподівалися. Як тільки я сказав, що мушу йти, Гурка, який зовсім не був привітним, піднявся, подав мені пальто, більше не запрошуав приходити ще і залишив мене у цілковитій темряві навпомацки шукати двері в подвір'я.

Наступного ранку я з'ясував причину його неввічливості. Священик, що був присутній там першого дня, припустив, що я єврей. Уже тільки цього було би достатньо для осуду, але Гурка подумав, що я ще й полонофіл—очевидно, на підставі того, що я розмовляв польською з одним із гостей, з яким я не міг знайти іншої спільноти мови для спілкування. Вони негайно поцікавилися моєю персоною у Нікендаю, який тільки зміцнив їх у переконаннях. Однак це питання усе ще не було вирішене. Коли згодом шкільний інспектор Чапля приїхав із Хуста, вони потурбували і його, тож почалися нові розпитування. На жаль, Чапля бачив телеграму, яку я написав польською,

і яку він мав перекласти українською, щоб надіслати її Чеславу («Вона не дійде, якщо її надіслати польською», — сказав Чапля). І це остаточно розладило все. Я вирішив на майбутнє: не говорити ані слова польською. Я розмовлятиму лише німецькою, і тоді ми всі усміхатимемося одні до одних безсловесно, як німі, і все буде добре, бо я тоді буду германофілом.

Наступного дня я вирішив податися на пагорби знову. Іван прибув рано з «фіакром», який, як я надіявся, буде кращим, аніж віз. Це була жалюгідна штуkenція, якою керував тримливий старий єврей із червоним носом, та з конем-розвалюхою, подібним до того, що був у Санчо Панса. Випала чудова дніна: двадцять градусів морозу, але дуже ясно і сонечно. Ми з гуркотом рухалися тією самою дорогою, що й день перед тим, і незабаром під'їхали до Спасюка. Горизонт розширився, і понад низькими пагорбами на північ та схід від долини було видно грандіозну вершину Говерли та гострі уступи, наполовину вкриті сніgom, а наполовину — просто оголені сірі скелі, але вони вже були на території Польщі. Передній план іскривився і був сповнений життя; усі скористалися твердістю снігового покрову і рушили до лісу, щоб привезти деревини. Далі можна було бачити коней, які тягнуть вздовж нижньої частини долини до ріки довгі стовбури. Якраз за Спасюковою хатою ми повернули і виїхали з головної долини у вужчу, яка стрімко бігла поміж пагорбами.

Тут картина була цілковито відмінною. Кожен селянин мав доглянуту маленьку садибу, часто відгороджену від сусідів охайним парканом із високих стовпців та поперечок. Будиночки і прибудови, а особливо акуратні загорожі—усе зроблене із коричневої деревини—поєднували в одне ціле темний колір, що створювали помітний контраст з білими та блакитними хатами в долині, і які справляли цілком відмінне враження. Уся долина була радше як дитячий конструктор. У центрі кожної садиби стояла коричнева, збудована з колод, хата з низько навислим дахом. Посередині найдовшої сторони були двері, до яких примикали крихітні віконця, а довга вузька платформа,—або веранда,—простягалася від краю до краю хати. Дах виступав вперед, щоб захистити ці платформи, але тут обійшлися без стовпів, що його підтримували. Під звисом даху була незмінна жердина. У горах не було кукурудзи помаранчевого кольору, щоб повісити на неї, але люди знайшли для цього масу інших речей: стручки квасолі, лляні й конопляні нитки, що потребували вибілювання, килими яскравих кольорів, великі червоні подушки та постіль, що дезінфікувалися на морозному повітрі. Довкола хати було нагромадження дерев'яних будівель: це і стайні, і невеликий оборіг,—і цямриння над криницею, і дашок, що нависає над ямою, в якій зберігають картоплю. Часом траплялася невелика кругла загорожа, а в ній—декілька чорних чи коричневих овець. Яма для картоплі—порівняно недавня інновація. Ще не так давно село вибирало придатну ділянку на зручному пагорбі, і всі селяни копали ями в одному місці. Зраз від цієї практики здебільшого відмовилися. Часи

настають все тяжчі, через те почастішали крадіжки, тож кожен селянин воліє мати свою картоплю під власним пильним наглядом.

Мене часто дивувало розмаїття конструкцій, до яких вдаються при побудові навіть дерев'яних хат. Вони можуть бути збудовані з товстих дощок, які заходять одна на одну, або які щільно припосовані одна до одної; з суцільних необструганих стовбурів зі щілинами, заповненими мохом і штукатуркою; зі стовбурів дерев, грубо обтесаних під прямим кутом; з велетенських пластів деревини, вирізаних із центрального перерізу дерева — в цьому разі якихось трьох-чотирьох вистачає на всю стіну.

Кожна долина, а часом — і кожне село має власний традиційний стиль, і, як правило, для його розвитку є певні технічні причини. Те саме можна сказати і про дахи, які зазвичай покривають гонтом, прямоугільними або загостреними, а в іншому варіанті — п'ятьма рядами довгих дранниць. Саме у цій долині домінував останній стиль. Перевагу надають довгим дранкам, але лише в небагатьох місцевостях, на зразок цієї, є дерево достатньо твердої породи, що дозволяє їх вирізати.

Як я і підозрював, «фіакр» не міг заїхати далеко під гору бічною дорогою, тож незабаром нам довелося з нього зліти і піти пішки. Ми стали підніматися схилом долини по снігу до маленького будиночка, де, як нам казали, живе майстер, що виготовляє трембіти. По дорозі туди я побачив на вікні великі клубки вовни. Це навколо на думку про ткацтво. Ми увійшли і застали біля вікна молоду жінку за прядінням. Висока прядка була вставлена в отвір у лаві; і поки ліва

рука молодиці вправно тягнула з вовни нитку, права цю нитку вирівнювала рівномірним погладжувальним рухом і скеровувала на колесо, яке вона крутила ногою. Цей розмірений рух її рук та ритмічний шум і постукування колеса творили атмосферу дивовижного спокою у кімнаті. Ми посідали коло вогню і споглядали її роботу. Жінка була дебела, світловолоса, мала досить широко посаджені очі та золотавий колір обличчя справжньої слов'янки. Її волосся спадало по плечах донизу, заплетене у дві коси. У них було вплетено пасма темно-червоної вовни, а там, де волосся закінчувалося, — вже сама вовна була сплетена в коси ще десь на добрих тридцять сантиметрів. Очі в неї були підпухлі, і видавалася вона дуже хворою. Нічого дивного. Вона чекала дитину, а в кімнаті було ще п'ятеро дітей, і всі віком молодші, ніж шість років. Вони сиділи на печі і крадькома зиркали на нас згори, наче пташенята у гнізді.

Кімната була дуже низькою і простою. Усі дерев'яні вироби були із звичайної сосни, яка з віком стала коричневою. Помальована в блакитний колір піч була стародавнього відкритого типу, де весело потріскували поліна у величезному отворі. Великий горщик кипів на маленькому вогні на вході до печі, і так видавалося, що варити водночас більше, ніж в одному горщiku, — неможливо. Але, напевно, це не створювало незручностей, оскільки звична їжа селян — надзвичайно проста. Квасне молоко й картопля, хліб чи страви з кукурудзи — основні продукти харчування. Час до часу вони урізноманітнюються курятиною, або, якщо селянин тримає свиню чи велику рогату худобу, — то вужденим м'ясом. Чай дуже

дорогий, тож вони п'ють молоко — або спиртні напої. Ні за якої оказії не бачив я ніде іншої іжі — окрім як у Попадюків, де зазвичай було декілька каструль, і готовали як м'ясо, так і овочі. Але навіть там все скидалося до одного великого горщика, коли надходив час їсти. Ми всі сідали довкола столу, однією рукою занурюючи ложки в горщик, а другу простягаючи, щоб ловити краплі.

Як сказав нам старий лісничий, майстра, що виготовляє трембіти, не було на місці. Старий вмів говорити італійською, тож почувши, що я іноземець, він був певен того, що йому трапилася нагода цим скористатися. Він не міг собі навіть уявити, що я ані слова не розумію. Зустрічі зі старшою генерацією державних службовців — на зразок цього чоловіка — часто в дивний спосіб нагадували мені про існування в минулому Австро-Угорської імперії. Захований далеко в Карпатській Україні Хуст від Венеції відділяють три кордони, — важко уявити собі, що обидва міста колись перебували в одній державі. Цей старий працював колись у Мерано; але мені навіть трапилася нагода познайомитися з чоловіком, який був конюхом при імператриці Єлизаветі та старому імператорові Францу Йосифові у Венеції, — коли вона була ще австрійським містом.

Просто на вершині пагорба ми відшукали хатину, у якій, за розповіддю лісничого, живе ткачка. Господиня повела нас спочатку до комори, яка починалася з веранди. Я ніколи ще не бачив такої демонстрації майна — в жодній селянській хаті. По всій невеличкій кімнаті були закріплені жердини, а на них висіли дюжини кожухів та сердаків з помаранчевими

помпонами. А ще там були чоловічі та жіночі сорочки, всі з багатою вишивкою, незліченна кількість тканіх запасок із щедро прокладеною срібною ниткою і довгими китицями та метри грубої крайки для зав'язування навколо талії. Були там і товсті покривала, що яскріли помаранчевими та червоними смугами, і ткані лляні відрізи різної довжини. З гаків, прикріплених до стелі, звисали апетитні буджені яловичі грудинки, на землі лежали купи вощини, а ще там була багата колекція дерев'яних глеків для молока, дерев'яних діжок та іншого дерев'яного начиння.

Ткацький верстат стояв в окремій невеличкій хатинці. Жінка ткала запаски. Вони були дуже чіткі та ясні, з гарним ритмічним узором поверх червоних і помаранчевих смуг, але без срібної нитки. Як сказала жінка, вони були лише для її власного використання або щоб платити чужинцям, що працювали на неї.

Вид на долину в напрямку Ясіні був прегарний. Тло із зеленкувато-білого снігу було прикрашене візерунком з коричневих будиночків. Все було абсолютно нерухоме та замерзле, і, до найменшої деталі, вплетене в одне велике полотно, неподібне на картину Бройгеля³⁷. Поки ми там стояли, важкі хмари почали відходити, і сонце, яке спершу освітлювало лише схили на гірських масивах у Польщі, поступово засяяло на все видноколо. На коротку мить пагорби стали іскристо-білими з блакитним відтінком. З лісу вийшов чоловік з трьома довгими сосновими стовбурами, зв'язаними докупи. Він спускав їх з гори, підпихаючи стовбури по рівній ділянці шляху товстою

37 Пітер Бройгель (1525–1569) — південнонідерландський живописець і графік, майстер пейзажу та жанрових сцен.

і міцною жердиною; а тоді, підійшовши до схилу, сів на них верхи і з'їхав донизу, як на санках. Ми разом збігли з пагорба. Наш «фіакр» чекав на мосту, і ми гарнесенько поторохтіли назад до Ясіні.

Вже минула четверта година, і від Недоми якраз виходили ті, що обідали останніми. Одначе щойно зайшов старий селянин у гуцульському строї. Він сів, замовив бренді і випив за наше здоров'я. Я запитав його, звідки він так гарно знає німецьку. Старий розповів нам, що ще задовго перед війною відбував військову службу у Відні—коли ще про Карпатську Україну ніхто й не думав.

«Історія цієї землі була дуже мінлива,—продовжував він,—до війни угорці мали нас за худобу. Тоді була війна, і після неї ми двадцять років жили за чехів. То були гарні роки, і всі ми мали роботу та хліб. А хтозна, чим це все зараз закінчиться.»

Тоді я запитав його, хто він,—і тут таке почалося! У бідолашного Івана, малого гарного українця, очі мало не повискали з орбіт. Він нервово поглядав то на селянина, то на мене, не знаючи, чого ще чекати від старого.

«Я русин,—вигукнув він.—Ця українська ідея—цілковита дурня! Ми всі тут—русини. Українська ідея—це штучний вибір кількох людей. Уся ця затія—просто роздута. Колись постане вільна Україна, і це буде багата країна. Так, неодмінно, вільна Україна буде!—повторював він збуджено, підходячи і розмахуючи своєю чаркою перед моїм обличчям,—але до Києва далеко, дуже далеко.»

Тоді він раптом знову сів. Тепер старий почав говорити про ситуацію в Росії. Жодного доброго

слова щодо російської системи в нього не знайшлося. Він розказав, що його брат з жінкою і дитиною щойно недавно втекли із села десь недалеко з-під Києва. Ще не всі землі району, де вони мешкали, належали колективним господарствам, але незалежному селянинові вже була нещасна година, і його заганяли до колгоспу — рано чи пізно. Як він розповів, представники влади могли прийти до багатшого селянина і, за якимось сфабрикованим звинуваченням, — наприклад, у тому, що він не сплатив усіх податків, — конфіскувати його землю. Вони могли потім надати йому нещасний клапоть землі десь в іншому місці. Селянин знову ставав до праці, робив меліорацію нової земельної ділянки. Але як тільки вона починала давати прибуток, знову надходили представники влади і повторювали звинувачення у несплаті податків. І знову селянина гнали з його землі. Старий зробив висновок, що Росія — це найгірше місце для людини, яка хоче працювати.

Уже близче до вечері ми закінчили обідати і пішки рушили додому. На шляху нас зустрів один із хлопців, який по дорозі зі школи витанцював від надмірного збудження. Це був «комік». Він вхопився за Івана і з великим хвилюванням прошепотів тому, що в школі був скандал, справжня революція. Коли я прибув до школи, то виявив, що скандал таки був. У школі панувало заворушення.

Зранку, майже відразу після моого відходу, хлопці вчинили масовану атаку на молодих євреїв, які прийшли туди вчитися на підмайстрів, — а тоді раптом накинулися на вчителів. Вони пішли в атаку на євреїв на подвір'ї, коли всі вийшли на перерву між уроками;

били їх палицями і, залякуючи ножами, змусили їсти жир зі свинячої грудинки, що для правовірних євреїв табу. Протягом двадцяти хвилин там було справжнє пекло. І хоча євреїв там було вісімнадцятеро, вони були занадто шоковані і перелякані, щоб чинити будь-який опір,—тож восьмеро хлопців зі школи зробили все по-своєму. Очевидно, євреї завжди погано захищаються.

Закінчивши справу з євреями, хлопці перекинулися на викладача технічних дисциплін—чеха, який щойно приїхав і зовсім не знав української. Вони його добряче поштовхали, а тоді пішли до Нікендая і вимагали відклікати увесь чеський персонал, окрім самого Нікендая, якого завжди толерували, бо він досконало розмовляв українською. Нікендей у відповідь наказав припинити роботу, а коли хлопці це проігнорували і втекли в Ясіню, видав наступну команду: вечері не буде. Це привело до бунту на кухні і погроз на адресу кухаря, який був змушений працювати під вістрям ножа.

Нікендей був дуже збуджений; напевно, сердитий, але найбільше—розважаний і засмучений, що таке-от могло статися у його школі, бо, як видається, все вказувало на те, що йому явно доведеться вислуховувати за всі чеські діяння протягом останніх декількох років. У своєму остаточному присуді він розривався між своєю симпатією до хлопців, коли вони наполягали, що вчитель техніки повинен був вивчити українську мову,—і прихильністю до вчителя як чеха. Кухар був на грани істерики, а старий Голесовський, що лише чекав поїзда, який забрав би його назад до Праги, і який цілими днями безцільно

тинявся у фартуху, то тут знімаючи картину, то там витягаючи цвяха, — хоч і виглядав назагал добрим і ласкавим, та все ж боявся вийти з хати сам. Нічого не можна було зробити, бо якби хлопців набили, або якось інакше суворо покарали, то Климпуші негайно створили би чеським вчителям куди гірші проблеми. Протягом наступних двох днів ще тривав незначний безлад, і, зрештою, з Хуста був змущений приїхати інспектор. Він вручив учителеві технічних дисциплін негайне повідомлення про звільнення і призначив вчителя з української початкової школи зі села на посаду директора.

Його приїзд створив для мене незручності. Учитель делікатно утримався від того, щоб прогнати мене з кімнати інспектора, але оскільки ми змушені були ділити її на двох, то я не мав бажання залишати там свої нотатки. Два дні я носив їх, захованими в кишені.

Інспектор був українцем наскрізь.

«Ця кімната пофарбована в дуже гидкий колір, — сказав він мені, коли ми лягали спати. — Уявіть собі людей, яким довірили школу мистецтв, а в них такий поганий смак. Ми мусимо це змінити. Куди кращим кольором був би якийсь життєрадісний — наприклад, жовтий із блакитною облямівкою!»

Розділ 5

В останній день моого перебування в Ясіні Іван повів мене на сільське весілля. Ми прибули о дев'ятій годині ранку, щоб виявити, що гості вже танцюють,— і провели там цілий день. Може видатися, що це довго, та навіть за цей час ми і близько не побачили торжество від початку і до кінця, оскільки коли селянин одружується, це триває принаймні два дні і дві ночі; якщо ж він багатий,— то три дні і три ночі!

Спочатку нас запросили до дому нареченого. Молодші гості якраз починали танцювати в сінях, а втой час старші були зайняті розмовами за столами у вітальні. Усі були у своїх звичних яскравих повсякденних строях. Мене посадили за столом поруч із чоловіком, який працював колись на австро-угорській залізниці в Галичині і, відповідно, знав польську. Ми розмовляли про географію та сільське господарство. Він приблизно знов, де знаходиться Німеччина та Росія, але про Англію він навряд чи коли-небудь чув; і якщо люди там не вирощують кукурудзу, то як вони примудряються жити?

Майже відразу подали їжу і випивку. Мати молодого заставила стіл тарілками з голубцями, сотні яких було приготовано в емальованому казані,

та маленькими коржиками, що були тверді як камінь. Їли ми пальцями. Коли ніхто не бачив, я зумів непомітно випустити свою їжу під стіл, але алкоголь місцевого виробництва я мусив випити. Келишок і пляшку передавали довкола столу, і кожному гостеві виголошував тост його сусід зліва, випивав, наповнював і передавав келишок, наступний гість промовляв тост сусідові справа і наповнював келишок — і так по колу вся компанія. Наречений в гуцульському строї, за винятком коричневого класичного капелюха, тинявся туди-сюди і, здавалося, був усіма забутий.

За якийсь час мені вдалося вислизнути в сіни, звідки долинала ритмічна музика. Невеличке приміщення було вже так заповнене людьми, що прочинити двері було майже неможливо. Вхідні двері були заблоковані, і якби не три потоки світла з отвору в даху, то приміщення було би в цілковитій темряві. Єдине вільне місце було в кінці сіней, де коло, що налічувало близько десятка людей танцювали «гуцулку». Троє музикантів-селян сиділи на імпровізованому уступі вище від їхніх голів. Танцюристи рухалися легко і швидко по колу: спочатку в одному напрямку, а потім у протилежному; після кожного розвороту музиканти грали все швидше і швидше — поки танцюристи не стали літати по колу, як карусель. Раптом музика зупинилася, коло розпалося, і захекані танцюристи, сміючись і намагаючись відновити дихання, розчинилися в гурті, звільнивши місце для іншого кола, яке утворилося негайно ж.

Ми їли і танцювали до полудня, а тоді відбулася невеличка підготовча церемонія перед тим, як вирушити до будинку нареченої. Члени сім'ї посідали

в ряд перед одним із столів. Наречений, староста, який ніс як символ свого статусу щось на зразок великої штучної гілки, прикрашеної кольоровими пір'їнами та дзвіночками, двоє друзів та скрипаль процесією обійшли довкола столу. Тоді староста постелив на підлогу рушник і молодий, стоячи на ньому на колінах, дякував своїй мамі за те, що вона його народила і доглядала. Старенька бабуся вийшла наперед і високим скрипучим голосом проспівала пісню про синівський обов'язок, а всі члени родини розплакалися і стали цілаватися. Услід за старостою і молодим ми всі процесією пішли до дому молодої.

Тут біля дверей почалася інсценізована боротьба. Друзі нареченої розігрували, що наречений є розбійником, тож йому не можна дозволити вкрасти дівчину. Після дружньої штовханини і посипання зерном декому із нас вдалося протиснутися до хати разом з молодим.

На порозі нам подали хліб і сіль на знак вітання. Сіни були дещо більшими, ніж у хаті молодого, і життя вирувало там набагато бурхливіше. Люди танцювали, пили, залицялися, сиділи одне в одного на плечах, притримуючись за випадкові точки опори на стіні. У вітальні відбувався жартівливий продаж молодої. Вона із нареченим сиділи за столом, а в той час їхні старости, стоячи по обидва боки столу, в жартівливій формі сперечалися про те, яку ціну слід заплатити. Ця процедура особливо популярна, тож гості, як могли, так протискалися в кімнату, хапалися за слова суперечки, сяючи очима і затамувавши подих. Найдотепніші зауваження супроводжувалися вибухами сміху і коментарями.

Звичайно ж, вікна були щільно зачинені, тож кімнату освітлювало лише кілька свічок на столі. Біля свічок я зміг розгледіти лише хлібину і декілька шматків цукру—символи достатку і солодкого життя,—та ще весільну корону зі срібної парчі та квітів, яку зробила Іванова мати. Бабуся молодої увійшла якраз, коли торгівля була в розпалі і, заспівавши високим голосом, як і бабуся в домі молодого, одягнула корону на голову нареченої і прикрасила капелюх нареченого квітами та трояндочками. З якоїсь причини, яку я так і не зміг з'ясувати, молодий не може сидіти з непокритою головою, і поки прикрашали його капелюх, він мусив одягнути інший.

Аукціон тривав близько півтори години. Головні дійові особи цієї церемонії видавалися вкрай нещасними. У весь цей час молодий сидів у напівсвідомуому стані з дерев'яним лицем, дивлячись кудись вперед, а по щоках молодої повільно стікали великі круглі слози.

Нарешті, близько третьої години, коли молоду продали за двадцять корун і повторилася прощальна церемонія, така ж, як у домі нареченого, ми рушили процесією до церкви, що стояла поблизу. Гості утворили балакуче півколо, священик промимрив службу—і за десять хвилин церемонія закінчилася. Один із дружб стояв за спиною молодого і відчайдушно намагався зберегти рівновагу свого капелюха з хлібиною і свічкою. Символічні звичаї змінюються від села до села, але навіть у Ясіні не знайшлося нікого, хто спромігся би пояснити мені, що означає цей звичай.

Коли молоді повернулися на подвір'я біля дому нареченої, перед тим, як вони переступили поріг, їх

накрили великим вовняним покривалом. Я уявив собі, що це було як побажання подружнього щастя і мати багато дітей, але, очевидно, це було лише побажання їм мати багато вовни, тобто багатства.

Якийсь час ми ще танцювали і гостилися, а тоді ми з Іваном пішли додому. «Якщо ви хочете ще пофотографувати, — говорили гості, — то приходьте завтра знову, ми все ще будемо тут». Вони мали веселитися в домі молодої всю ніч і наступного ранку, а тоді повернутися до дому молодого на другу половину дня та другу ніч. Я запитав, де молода пара збирається жити. Це питання, як мені було сказано, ще було не вирішене; можливо, житимуть із його родиною, а може — з її. Здається, це не мало аж такого великого значення, бо, у будь-якому разі, їм доведеться ділити з родиною єдину кімнату.

Одного ранку я поїхав знову до Хуста. Долина Тиси, якою пролягає залізниця, і яка, коли я їхав до Ясіні, була в темряві — справді дуже гарна. Спочатку долина була широкою і поцяткованою то тут, то там небесно-блакитними будиночками. На верхах пагорбів росли сосни. Потім пагорби стали наблизатися, і незабаром залізнична колія та ріка вже бігли разом, ділячи глибоку, схожу на ущелину долину, облямовану з обох боків порослими травою пагорбами, що були прикрашені величними дубами. Найближчий пейзаж був пасторальним, але несподівані долини, що відгалужувалися в боки, відкривали чудові краєвиди

з високими вершинами, вкритими снігом, і плавними схилами нагірних пасовищ. А далі дерева ставали густішими — і незабаром поїзд мчав цілі милі чудовими дубовими та буковими лісами.

Якраз перед самим Раховом ми проминули Думен, концентраційний табір Карпатської України — інституцію, яка видається неминучою для однопартійної держави. Він не здавався надто страшним. Зразу біля дороги була невелика фабрика, що не працювала, і декілька дерев'яних хатинок. Вони були оточені високою огорожею із колючого дроту і були центральним відділенням табору. Вартові патрулювали огорожу, а там усередині я побачив ув'язненого, який тинявся туди-сюди і намагався боротися зі своїми злигоднями, граючи на скрипці. Трохи далі на схилі гори були ще два відділення. Нова військова дорога вигиналася по схилу низкою крутых поворотів, що спершу відкривали очам нижню межу снігів, де видніється більше хаток, а потім, високо посеред снігів, — третє, останнє відділення. В'язнів зазвичай привозили до низького відділення на роботу, але протягом якогось часу у двох верхніх відділеннях було так холодно, що там взагалі ніхто не міг жити. З'ясувати точну кількість ув'язнених у таборі завжди було неможливо. Офіційно говорилося, що їх близько сорока, і додавалося, як у націонал-соціалістичній країні, що цими в'язнями були декілька єреїв чи їм подібних, хто без причин піднімав ціни; а також одна чи дві особи, визнані винними у контрабанді валют, чи в іншій подібній антидержавній діяльності, або ж які працювали агітаторами на користь іноземних держав. Насправді видається, що більшість утримуваних там в'язнів були

сільськими вчителями, або представниками широкого спектру професій, що симпатизували політичній групі русофілів; були там також, звичайно, емігранти, щодо яких здійснювалися запобіжні перевірки. В неофіційних колах загальну їхню кількість оцінювали по-різному — від однієї до двох сотень. У донесеннях з Праги, підкріплених інформацією агенції офіційних новин однієї із сусідніх держав, стверджувалося, що в Карпатській Україні було ще два фільтраційні табори: один — у Фанчикові, а другий — у Великому Березному. Подейкували, що табір у Фанчикові — посеред великого лісу поблизу кордону з Угорщиною. Французька журналістка, сповнена рішучості відшукати табір, цілий день прочісувала ліс вперед-назад, але не знайшла нічого. Особисто я в жодному із названих місць ніяких слідів табору не знайшов.

У Рахові в поїзді зробили обшук. Напевно, була втеча із Думена. Увійшли жандарми і заглядали під сидіння, але нікого не знайшли.

Далі в долині сотні плотів, уже укомплектованих великими дерев'яними жердинами, які відіграють роль стерна, лежали на вкритому галькою березі Тиси в очікуванні на відкриття угорського кордону. Вони були яскравим свідченням повного безладу в економічному житті області, що його спричинили закриті кордони. У Солотвині комини всіх копалень також не диміли. Копальні працювали лише два дні на тиждень — почали через те, що із зменшенням розміру республіки знизилася і потреба в солі, але головним чином — у зв'язку із тим, що не було засобів, аби сіль вивезти. Експерименти з вантажівками, — які відіграли позитивну роль у недопущенні

збільшення запасів — солі, засвідчили, що цей спосіб транспортування надто дорогий.

Дії угорців і поляків з блокування торгівлі, очевидно, відіграли немалу роль у підготовці ґрунту для остаточного падіння Карпатської України, оскільки вони спричинили не лише нужду та бідність, але й неробство, і поєднання цих двох факторів давало агітаторові-екстремістові — українському чи іноземному — якраз той ґрунт, який йому був потрібен. Дуже малаймовірно, щоб їхні дії не були ретельно прораховані. Угорський кордон після Віденського арбітражу так і не відкрився. Багато було обіцянок щодо залізничного сполучення, але кожного разу, як тільки мали починати ходити поїзди, знову виникали якісь конфлікти на кордоні, і на підставі цього угорці скасовували всі плани. Це означало не лише те, що область була позбавлена можливості здійснювати експорт до Угорщини. Проблема в тому, що єдина колія на захід пролягала через угорську територію, тому неможливим було залізничне сполучення також і з іншими частинами республіки. Три колії, що пролягали через Карпатські гори до Польщі, а отже, — до порту Гдиня, — теж на той час були перекриті. Польська влада дещо лицемірно проголосила спочатку одну колію, а потім другу непридатними для руху. Говорилося, що обвалиються мости, або розійшлася колія, а ремонти триватимуть місяцями, якщо не роками.

Одним із небагатьох надійних засобів для існування у ці кризові часи була наявність родичів за кордоном, оскільки в умовах процвітання чорного ринку валютного обміну ті, хто мав іноземну валюту, були багатими людьми. Наприклад, вартість

фунта стерлінгів завжди у банку становила близько ста тридцяти семи корун, зате приватно за нього можна було вторгувати набагато більше. Головними покупцями були євреї чи інші загальноприйняті вороги Німеччини, які відтак, як нависла загроза вторгнення у травні 1938 року, все більше прагнули виїхати з країни, але які, зробивши це, не змогли би взяти зі собою свої гроші. І таким чином, вартість фунта за курсом приватного продажу — який у червні 1938 року становив близько двохсот корун — на січень 1939 року зросла до чотирьохсот корун, а до березня — десь до семиста. У самому тільки Солотвині близько п'ятнадцяти родин примудрялися жити із продажу на чорному ринку невеликих коштів, які вони отримували від родичів з Англії. Одна дівчина, прочувши, що Англія — це ельдорадо для домашньої прислуги, поїхала туди шукати своє щастя. На відміну від більшості уявних ельдорадо, Англія повністю відповідала очікуванням. Протягом трьох місяців туди перебралися ще п'ятнадцять дівчат із Солотвина. Кожна з них посыпала додому один-два фунти на місяць, тож із цим, разом з власними заробітками, їхні сім'ї могли жити цілком пристойно. Багато грошей надходило в Карпатську Україну від родичів місцевих мешканців з Америки, де налічується більше, ніж п'ятсот тисяч українців, а також з Канади.

За якихось 20 кілометрів на захід від Хуста розкинулося мале містечко Севлюш. Незабаром воно стало

мені знайомим більше, аніж будь-яке інше місто в Карпатській Україні, за винятком Хуста, бо саме тут Ч. запроторили до шпиталю. Це було гарне містечко, що лежало на південь від крутого пагорба у місці, де долина Тиси розширяється у велику рівнину. По всій горі уступами ішли виноградники, деякі з них прикрашені чудернацькими невеличкими «готичними» та «klassичними» літніми будиночками, породженими фантазією їхніх власників тоді, як розташовані на рівнинній місцевості за містом заливні луки були всіяні групами горіхових дерев. Саме місто складається з однієї довгої вулиці з боковими вуличками, що відгалужуються від неї під прямим кутом, а більшість будиночків—одноповерхових і побудованих у пишних вісімдесятіх—були звичайними храмами порослої папороттю меланхолії. Але приємне враження від містечка в подальшому ще більше зміцнилося, коли я побачив просторий будинок вісімнадцятого століття, розташований серед парку, порослого бузком та жасмином,—дім угорського магната, а також велику побілену готичну церкву—єдину автентичну готичну церкву, яких я не бачив більше ніде у Карпатській Україні.

Ця готична церква була сюрпризом, оскільки у Південно-Східній Європі за двісті років окупації майже всі готичні будівлі знищили турки. З 1526 по 1697 роки турки насправді контролювали Севлюш та інші частини Карпатської України. Але вони були там як друзі, а не як завойовники: їх покликали на допомогу місцевому володареві Янові Заполі у його збройному повстанні проти імператора Фердинанда I; і саме завдяки цьому церква збереглася. «Турецький»

дім, цікава прямокутна споруда у слабо вираженому турецькому стилі, і досі вказується місцевими романтично налаштованими істориками як місце, де один із місцевих правителів утримував свій гарем.

Шпиталь у Севлюші був державною інституцією. Він складався із низки побілених споруд з різьбленим гребенем даху, що стояли в сирій затіненій деревами обгородженої місцині в передмісті. Чеський спеціаліст із шлункових хвороб, до якого Ч. порекомендували звернутися, виявився гінекологом. Цей факт для початку був не надто втішним. Приймальня була феноменальною — нагадувала закуток Конго: несамовиті роги всіх можливих форм і розмірів виступали зі стін, екзотичні папороті росли густими кущами, з-поміж яких за кожним із новоприбулих крадъкома заглядали похмурі та неохайні пацієнти, більше схожі на звірів, аніж на людських істот. Незабаром моя недовіра ще посилилася, оскільки деякі палати самого шпиталю були ще менш сучасними та гігієнічними. До прикладу, візьмемо туалетні кімнати: у них всюди стіни були коричневими; більшість із місцевих жителів, що часто відвідували шпиталь, віддавали перевагу своїм пальцям перед папером, а далі — витирянню об стіну замість миття. Але не це було найбільшою незручністю. Після того, як Ч. провів у шпиталі три тижні, українська влада вирішила, що тут працює забагато чехів. Лікарі були змушені звільнити половину прекрасних медсестер — чешок за національністю, а натомість прийняти ненавчених і недосвідчених українських дівчат. Новобранники, — всі, як одна — палкі січовички, вміли досконало кричати «Слава Україні!», але не знали навіть, як правильно

одягнути наволочку на подушку, не кажучи вже про те, як вимірюти пацієнтові температуру. Однаке лікарі були прекрасними, тож; незважаючи на все, Ч. стабільно видужував. При цьому він почав вчити англійську мову. Тижні навчання у школах Берліца, а також вдома не дали відчутного результату. Однаке у шпиталі, в присутності затятих чехів та українців, серед яких Польща була однаково непопулярною, він боявся бодай слово сказати польською. Англійська мова стала єдино можливим для нас засобом спілкування.

У Карпатській Україні польська національність Ч. була для нього джерелом постійних проблем, і декілька разів мало не довела нас до біди. Одного разу ми їхали потягом поблизу Рахова. Багато і в різних ракурсах нафотографувавши гори, Ч. зробив також і швидкий знімок концентраційного табору в Думені. Негайно ж підійшов залізничний поліцай і попросив його пред'явити документи. Хоча він був українцем, проте зaledве прочитав офіційне посвідчення фотографа. Однаке видавалося, що він залишився задоволеним, бо членкою віддавши честь, перепросив за втручання, виправдавши свої дії поясненням, що Ч. «міг бути поляком», яких, як він сказав, дуже багато тут шпигує!³⁸ Потім він сів біля нас і поводився дуже привітно. Я був би радий його позбутися, розуміючи, що продовжувати з ним бесіду в той час, як ми дивовижним чином щойно уникнули того, що могло стати халепою,—було спокушати провидіння. Але Ч.,

38 Ідеться про П'ятра Курніцького, співробітника польського консульства та віце-консула в Києві у 1932–1936 рр., який напередодні свого призначення на посаду консула в Севлюші виконував функції референта в советському рефераті східного відділу МЗС Польщі.

пов'язаний умовностями польської чесноти, сказав, що чеснота вимагає чесноті у відповідь, і що нам, безумовно, не слід його позбуватися. Лише якась проблема, що виникла в іншому кінці потяга, звільнила нас від його присутності.

Недалеко від шпиталю далі по вулиці розташувалося консульство Польщі. Це було єдине польське консульство на території Карпатської України, і таким чином, йому на законних підставах слід було бути в Хусті—разом з німецьким та румунським консульствами. Оскільки там не було громадян з польським підданством, то годі було зрозуміти, яка могла бути для консула Польщі інша постійна робота, окрім як молитися за крах автономної області та за її об'єднання з Угорчиною. Кажуть, що отець Волошин вкрай не хотів надавати консулові екзекватуру. На наполегливі прохання польського службовця, якого делегували вести з ним переговори, отець Волошин відповідав одним словом, доки його опір не ослаб—тоді він зупинив бесіду лаконічним «Най буде консульство». Пізніше він заявив, що в Хусті немає приміщення, придатного для розміщення консульства, і заслав його подалі з очей, у Севлюш. Там консул, який у Києві набув обширних знань з українського питання³⁹, облаштував симпатичну квартиру та офіс

39 Твердження про значну кількість осіб, залучених до розвідувальних операцій Польщі на території Карпатської України, не є перебільшенням і засвідчується польськими документами. Зокрема, розвідувальними функціями в краї займався розвідувальний відділ при польському консульстві у Севлюші, що підпорядковувався східному реферату 2-го відділу польського генштабу. Його головними інформаційними джерелами виступали польські агенти, заслані в Карпатську Січ під виглядом галицьких

у кімнатах, винайнятих в будинку дрібного угорського вельможі. Життя його не було веселим. З-за портьєр, що прикривали двері його спальні, та штор на вікні висовувалися сталеві жалюзі, а за його ліжком лежав заряджений револьвер. Перед вхідними дверима постійно стояв на варті охоронець; номінально — для охорони консульства, але насправді щоб приглядатися до всіх, хто насолоджувався чарівною гостинністю консула, та телефоном повідомляти до Хуста.

Одного дня пополудні, чекаючи на потяг, що відвезе мене назад до Хуста, я пішов подивитися на склад тютюнової монополії. Декілька разів мою увагу привертала картина, як селяни продираються крізь сніги з великими дерев'яними ношами, навантаженими коричневими в'язками, але мені і в голову не прийшло там, у снігах, що ці в'язки можуть бути тютюновим листям.

Насправді в околицях Севлюша в невеликих кількостях тютюн вирощували з незапам'ятних часів. У минулому селяни самі скручували листки у прості сигари. Але десять років тому, коли Велика Британія зменшила імпорт цукру з Чехословаччини, вирощування тютюну отримало великий стимул. Перед урядом постала нагальна потреба знайти сільськогосподарську культуру, що замінить цукрові буряки, які

добровольців та перебіжчиків кордону, прихильники угорської влади з числа місцевого населення (т. зв. мадярони), деякі представники єврейської громади краю та римо-католицького духовенства. Окремо розвідувальні операції в Карпатській Україні проводили міністерство внутрішніх справ Польщі, Корпус охорони прикордоння (КОП) та частини Війська польського, що дислокувались на чехословацькому кордоні.

селян заохочували вирощувати до цього часу,— і однією з таких культур, на якій зупинився вибір, був тютюн. Було засновано департамент тютюну, покликаний повністю контролювати дотримання квот на вирощування тютюну в різних районах, в тому числі— й індивідуальними виробниками; а також регулювати цінову політику.

Склад та офіси, що його обслуговують, розміщені в низці сучасних будівель, споруджених чехами в передмісті неподалік шпиталю. Сам склад не був гарним, але його імпозантні шість поверхів, висота і масивність двох побудованих чехами бункерів, що стояли на прилеглій ділянці, наводили на думку про порядок і життєздатність та сучасну «обізнаність», які рідко можна надибати в цьому закутку Європи.

Чеський урядовець, який провів екскурсію складом, дав мені короткий опис життя тютюну. Збір урожаю, як я вже довідався у Словаччині, настає наприкінці серпня. Листки, що зазвичай мають довжину в кільканадцять сантиметрів, обривають і підвішують для сушіння в побудованих у полі великих колективних сушарнях. У цих сушарнях, що за формою нагадують стодоли, стіни зроблено зі стовпів, розставлених з проміжками, що уможливлює циркулювання повітря навколо листя та продування його вітром. Листя нанизано на натягнуті впоперек стодоли шнури. На початку листопада, коли погода починає ставати сирою та туманною, власники сортують листя і поступово вивозять на склад.

У першому залі, в який ми зайдли, тютюн приймали службовці департаменту, які зважували його і сортували. Як тільки селяни скидали вміст піддона

на вагу, зважувальник називав вагу, а аналізатор, швидко підбираючи одну-дві в'язки листків, вдаряв ними об руку, нюхав їх і вирішував, до якого класу їх зарахувати. Звідси оберемки забирали в цейхгауз, розташований в партері, і ділили на частини. Листя розкладала на купи жінка зі спритними пальцями, яка працювала з неймовірною швидкістю. Купи, висотою у два метри, тягнулися на всю довжину приміщення. Ця сцена нагадувала мені величезний мурашник, а запах тютюну, достатньо гострий вже в залі, зараз був таким сильним, що перехоплювало дух. Як мені сказали, жінки дуже важко акліматизуються на цій роботі,— і я думаю, в цьому немає нічого дивного!

У кожному ряду листя посередині були застромлені великі термометри на кінцях грубих палиць. Коли листя скинуті в купу, поступово зростає температура та вологість; і кожного разу, як температура зростає вище певної межі,— купу треба розбирати і наново складати в іншому місці, а в процесі цього виділяється тепло. Коли таку купу переформують, її переносять у цьому будинку на поверх вище. Одна купа, як ми прослідкували, за вісім тижнів піднялася на п'ять поверхів, але коли погода сира, купи нагріваються дуже швидко, і тоді їх можна залишати тільки на тиждень. З кожним переміщенням швидкість нагрівання зменшується. Наприкінці березня річна робота закінчується. На той час листя вже цілковито сухе. Тоді його пресують у велетенські тюки, і вони вже готові для транспортування на фабрики.

Тютюн з околиць Севлюша не є високоякісним, і його можна використовувати лише для люльок, або ж для змішування з імпортним тютюном

для виготовлення цигарок нижчого класу. Навіть у «Vlastas», найдешевших цигарках у Чехословаччині, його можна використовувати не більше, як десять відсотків. Проте урядова схема працювала добре, і середня ціна, яку селянин отримував за урожай тютюну з одного акра, становила £ 26.

Історія збройного повстання в Ясіні у 1919 році, про яку вже згадувалося вище, була сама по собі крихітним історичним епізодом — де було більше легенд, аніж в інших, окрім взятих, історичних подіях нинішніх часів.

Провідниками збройного повстання були декілька молодих студентів, найбільш впливовими з яких були три брати Климпуш — Василь, Іван та Дмитро, Стефан Клочурак та Олекса Мочерняк. Іван Климпуш, який підтримував тісні зв'язки з українцями в Галичині, на початку січня поїхав туди здобувати від них військову підримку; в той час Дмитро, який був військовим, отримав доручення вивчити місцеві підрозділи угорської армії і з'ясувати, як її можна роззброїти найлегшим чином⁴⁰. Дмитро діяв швидко, тож 8 січня група із 160 місцевих хлопців⁴¹ атакувала і роззброїла угорців і захопила контроль над

-
- 40 На момент підготовки гуцульського повстання Дмитро Климпуш був вояком угорського батальйону, що дислокувався в с. Ясіні.
- 41 Загін озброєних повстанців складався з 86-ти місцевих гуцулів та 23-х старшин і вояків-добровольців Української Галицької армії (УГА).

Ясінею. Після цього відбулося масове зібрання біля моста, і всі мешканці проголосили свою відданість Українській державі.

Наступною метою був Рахів. Шпигунку,—молоду вдову, яка потім вийшла заміж за Василя Климпуша⁴²,—заслали в долину, щоб з'ясувати, які військові сили угорців там отaborилися. Шпигунку спіймали і засудили до смертної кари, але згодом її обміняли на двох угорців, яких взяли заручниками. Після повернення вона доповіла, що сили угорців дуже слабкі, тож гуцули відразу ж рушили. Вони не мали іншого одягу, окрім місцевих кожухів з овочної шкіри, а до їхнього озброєнного загону увійшли всі мужчини Ясіні. Вони досить легко захоплювали одне село за іншим і наблизилися до околиць Рахова без людських жертв. А потім було багато стрілянини і, як здається, трохи комедії. Василь Климпуш зателефонував командувачеві в Рахові і поставив вимогу, що угорці мають відступити. Командувач, здивований такими новими методами, а чи не обізнаний щодо сили гуцулів, зразу ж погодився зробити це.

Захопити Рахів—означало здобути не лише велику кількість нових рушниць та новобранців, але й багато кулеметів, що були необхідними. Гуцули здійснювали свою переможну ходу так швидко, що вже через декілька днів вони були в межах досяжності Сигота Мармороського. Тоді командувач угорських військ запросив керівників заколоту прийти на перемови. 26 січня Василь Климпуш поїхав до Сигота Мармороського. Але, побачивши, що це безкомпромісний політичний діяч, угорці кинули

42 Очевидно, йдеться про Михайлину Климпуш.

його до в'язниці. Це призвело до першої тактичної помилки гуцулів. Вони рушили на Сигіт Мармороський і захопили його, але селяни були не найкраще обізнаними із тим, як управляти містом з великою кількістю міського населення угорців та євреїв. Окрім того, вони ослабили свої стратегічні позиції, оскільки місто стояло над Тисою. Румуни, які ще здавна хотіли захопити Сигіт, але не насмілювалися це зробити, побачили свій шанс, підтягнули туди цілу дивізію, і, після довгої і лютої битви, змусили гуцулів відступити, залишивши двадцять шестеро загиблих та понад три сотні полонених. Новий ворог, — румуни, — відкинули гуцулів знову вглиб долини і протягом кількох днів просунулися аж до Рахова. Але на той час вони були зайняті війною з новим більшовицьким режимом в Угорщині і вже не мали змоги марнувати сили на, як вони вважали, декількох горян.

А тим часом гуцули взялися за організацію незалежної держави. Вони обрали щось на зразок парламенту, в якому було сорок два депутати, включно із двома євреями та двома угорцями⁴³, і призначили чотирьох міністрів із місцевих гуцулів, до компетенції яких входили питання військової сфери, економіки, внутрішніх справ, а також харчування. Цікаво, міністерство харчування було найвпливовішим, а питання харчів складало серйозні труднощі. Гуцулам вдавалося обмінювати деревний спирт на продукти.

43 Насправді Українська народна рада в Ясіні була обрана ще 8 листопада 1918 р., до її складу входили 42 особи, з яких 38 українців, 2 німці і 2 євреї.

Республіка проіснувала до кінця 1919 року⁴⁴, коли Ясіню захопили румуни. Климпуші втекли⁴⁵, але їхній батько відстав, і, кажуть, що румуни забили його до смерті.

-
- 44 Офіційною датою припинення діяльності Гуцульської республіки з центром у Ясіні вважається 11 червня 1919 р., коли румунські війська після нетривалого періоду толерування української влади у селі арештували членів Української народної ради.
 - 45 Насправді Дмитро та Іван Климпуші потрапили в румунський полон, а Василь невдовзі після повернення до Ясіні був заарештований румунською владою.

Розділ 6

Раптом хтось затарабанив у двері моєї спальні. Це був чоловік із поліційного відділка з повідомленням, що начальник поліції Білей бажає мене побачити. Я не мав жодного уявлення про те, навіщо я йому потрібен, а ті причини, які спадали на думку, здавалися дуже малоймовірними. Однак мене це стравожило. Я дав адресу нашого консула в Братиславі знайомому колезі американцю та попросив його зателефонувати консулові в разі, якщо не повернуся перед обідом. Білей, начальник поліції, стояв у своїй приймальні в розкішній формі: зеленій із золотистими нашивками. Тут був і його помічник, серйозний тонкогубий чоловік у пенсне, що слугував нам за перекладача. Усі разом ми зайшли до вишуканого монументального кабінету, вмостилися у великих шкіряних фотелях і прибрали дуже офіційного вигляду.

«Начальник поліції хоче поставити вам декілька неприємних запитань», — сказав перекладач.

«Чим саме ви тут займаєтесь?» — було перше запитання.

«Ви знаєте, пишу книгу», — відповів я.

«Хто ви за фахом?»

Я відразу ж зрозумів, що в нього була стійка підохра щодо всіх мандрівних англійців, яких він, включно й зі мною, вважав шпигунами. Мене тоді стравожило,

що він може дати наказ про мою депортацію, як і у випадку із цілком невинним американським кінооператором. Усі незручності подорожей останніх декількох тижнів почали здаватися мені цілковито марними, і я вже бачив, як знову сідаю в автобус та вирушаю на захід, де мене не чекала жодна постійна робота.

«За фахом я журналіст,—відповів я,—але зараз намагаюся отримати загальне уявлення про Карпатську Україну. Ви, очевидно, занепокоєні тим, що вчора я відіслав телеграму польщі?»

Я відразу ж пошкодував про свої слова, оскільки зрозумів, що його шпигуни нічого не доповіли йому про ту телеграму, і мое зізнання, очевидно, покладе ще одну чорну пляму на мою особу. Однак він відмахнувся від моого запитання та приступив до суті справи.

«Що конкретно ви робили в Ясіні?»

Я чесно розповів про все. Поїздки на возах, безумовно, видавалися нешкідливими і не викликали жодних підозр.

«Мене повідомили з Ясіні, що під час вашого перебування там ви проявляли надмірний інтерес до православної церкви. Власне кажучи, ви цікавилися нею з моменту свого приїзду до нас.»

Його закиди викликали у мене посмішку.

«Не знаю, звідки у вас така інформація,—сказав я,—але з часу свого сюди приїзду я не зустрічався із жодним православним священиком. Я ніколи не запитую людей, з якими мені доводиться розмовляти, про їхнє віросповідання, але не пригадую, щоб я розмовляв із будь-яким представником цієї церкви. Як ви вже, можливо, знаєте, сьогодні я маю призначений зустріч із православним єпископом.»

«Мені також повідомили, що в Ясіні у вас була зустріч із польським агентом», — продовжував він. Це було настільки абсурдно, що я відверто розсміявся. Білей мав дуже офіційний та серйозний вигляд.

«Це неможливо, — запевнив я його, — у будь-якому разі я, певна річ, не мав таких намірів. Я скажу, з ким я зустрічався: з Нікендаєм, Гуркою, Климпушем та Бачинським. Я знаю, що Бачинський, скажімо, не налаштований занадто проукраїнськи, але я не думаю, що він може бути польським агентом. Мушу сказати, що мені було б дуже цікаво довідатися, хто саме із цих панів маскується під чужими пропорами!»

Спочатку Білей все ще мав спантелічений вигляд, і видно було, що він вагається, а тоді почав пояснювати, що жоден із цих людей не міг бути агентом. Потім, очевидно, йому спало на думку, що він був на хибному шляху, тож він став дещо менш серйозним. Я розказав йому про зустріч із директором школи та висловив думку, що всі непорозуміння були спричинені саме цим. Тож незабаром наша розмова стала досить дружньою.

Але зненацька він зробив ущипливий випад.

«З моменту вашого приуття ви не надто тісно з нами спілкуєтесь. Коли тут був майор Мосс⁴⁶, він дуже близько співпрацював із нами й не створював жодних проблем.»

«Та я й сам хотів би частіше спілкуватися з вами, — відповів я, — але, на жаль, ми говоримо різними мовами».

46 Письменник, що подорожував Карпатською Україною із фургоном.

Наприкінці нашої розмови він поплескав мене по спині та висловив надію, що в мене не виникла думка, що він підозрює мене у шпигунстві, або в чомусь на зразок цього. Проте я був зобов'язаний за-здалегідь повідомляти його про свої наступні поїздки—задля того, аби в разі надходження повідомлень про мене від жандармів він міг не звертати на них увагу. Не думаю, що такий підхід надто позитивно свідчив про здоровий глузд офіцерів поліції. Поміркувавши, я припустив, що ця зустріч була розіграна для того, щоб попередити мене про те, що іноземцям небажано відвідувати польське консульство, у якому я обідав за два дні до того.

Пізніше я довідався, яким, імовірно, було справжнє пояснення всього цього. У Ясіні було два дев'ятнадцятирічні юнаки, що пройшли двотижневий вишкіл в Хусті як детективи, тож їхнім завданням був пошук іноземних агентів. Вони були зобов'язані щотижня звітувати перед Хустом, але часто-густо їм взагалі не було про що писати. Отож кожен мешканець Ясіні міркував, чи не випаде і йому потрапити в такий звіт; і, можливо, цього разу стала моя черга.

Вийшовши знову на вулицю, я побачив, як із військової вантажівки виводили шістьох селян. Вони були одягнені в білі пальта з грубої вовни⁴⁷, підперезані синіми шнурами, а на плечах тримали полотняні торби з горщиками. При цьому я помітив, що вони були скуті по двоє ланцюгами, закріпленими на їхніх зап'ястях. Усіх їх повели до в'язниці. Досить показовий урок, подумалося мені.

47 Ідеться про сіряки.

Після м'якого натяку Білея про те, що мені слід ближче контактувати з «ними», я домовився про зустріч після обіду з Федором Реваем. Федір Ревай, старший брат міністра, був важливою особою в Хусті. Президент Української Національної Ради, однієї з трьох національних рад Карпатської України, що в 1919 році брала участь у вирішенні долі цієї країни, і яка існує й дотепер, зараз був також і головою урядової політичної партії. Друкар за фахом, перед усіма цими бурхливими подіями він управляв невеликою друкарнею в Ужгороді, яка потім збанкрутівала. А тепер йому дуже пощастило обійтися посаду директора нової урядової друкарні в Хусті із заробітною платою 5000 корун на місяць, що для Хуста було дуже великою платнею.

Він прийняв мене в друкарні, одноповерховій білій будівлі, в якій перед нещодавньою конфіскацією була єврейська середня школа. Це був важкотілий, повний чоловік з обвислим обличчям, яке час від часу жвавішало від жартівливої усмішки. Він досить добре говорив німецькою мовою, але, як і переважна більшість людей в Карпатській Україні, волів спілкуватися зі мною через перекладача, аби «не справити на мене хибного враження». Перекладач володів англійською мовою набагато гірше, ніж сам Ревай, тому урешті-решт Ревай та я чудово стали спілкуватися німецькою.

Довідатися в Ревая про що-небудь виявилося так само важко, як і в інших провідних українців у Хусті. Але ось короткий підсумок нашої розмови:

Я: «Чи не могли б ви розповісти мені, яку програму має УНО (урядова партія)—окрім просування ідеї Великої України?»

Ревай: «УНО має повністю напрацьований план для всіх сфер життя, для економічного розвитку країни, для поліпшення соціальних умов, для підняття рівня культурного розвитку, розбудови комунального господарства тощо».

Я: «Чи не могли б ви спинитися на цьому дещо детальніше? Мені здається, що це дуже важливі питання, бо якщо Карпатська Україна мала би стати таким собі маленьким раєм, вона служила б чудовим магнітом для інших частин України, які тепер входять до складу Польщі, Румунії та Росії. Візьмемо, до прикладу, питання розвитку сільського господарства. Що конкретно пропонується в цьому напрямку?»

Ревай (помітно жвавішає): «Ми збираємося вирішити питання як із гірськими пасовиськами, так і з пасовиськами в долинах. Ми маємо в планах збільшити виробництво та поліпшити його стандарти. Ми збираємося підняти рівень цін та покращити умови праці робітника, виправдати його надії на завтрашній день. Ми хочемо поставити все це на здорову економічну основу...»

Я: (починаючи відчувати, що кінця цьому не буде): «Чи не могли б ви детальніше описати, якими методами ви маєте наміри досягти всього цього? Що стосується гірських пасовиськ,—то мені відомо про теперішні умови. Селяни можуть пасти там коня протягом сезону за сорок корун, корову—за тридцять п'ять корун, а вівцю—за п'ятнадцять корун. Раз на тиждень вони йдуть у гори по молоко і потім продають його в долині. Яким чином ви збираєтесь змінити цей порядок?»

Саме тут втрутився перекладач, з притаманною міським жителям схильністю звинувачувати в усіх бідах єреїв.

«Вони мають намір вилучити їх у єреїв», — коротко пояснив він.

Я: «Але гірські пасовиська перебувають у державній власності».

Тут втрутився Ревай та змусив перекладача замовкнути. Настала довга пауза.

Я: «Гаразд, а що треба зробити, щоб поламати цю погану систему?»

Ревай (*зненацька більш розсудливо*): «Ми маємо наміри поміняти систему торгівлі. Зараз селянин сам продає свою продукцію. Він може продати лише невелику її частину і завжди за низькою ціною. Ми плануємо організувати продаж молока, масла, сиру та іншої сільськогосподарської продукції на кооперативних засадах.»

Ось у цих декількох словах і була відповідь. Але до цієї відповіді було важко дістатися. Колеги розповідали мені, що поважні особи, в яких їм доводилося брати інтерв'ю, завжди розмовляли саме таким чином — і це тому, що в них ще не було жодних чітко напрацьованих планів.

Далі я запитав Ревая, що він думає про шанси на утворення Великої України.

«У нас так багато ворогів за кордоном, що я не хотів би обговорювати це питання», — коротко відповів він.

Проте досить скоро він повернувся до цієї теми з боку, поцікавившись, що мені було відомо про Карпатську Україну перед приїздом сюди та з яких

джерел я одержав інформацію. Ця інформація, можливо, неправдива, сказав він; і якщо вона була почерпнута з англійської преси, то, безумовно, її перекрутили також і через егоїстичні інтереси засобів масової інформації.

Ревай, як всі інші члени цієї групи, що налагодили тісну співпрацю з більш активними німцями, вважав, що Англія однозначно протистояла ідеї Великої України і, таким чином, очікував ворожого ставлення з боку кожного англійця. Я ж наполягав на тому, що Англія ніколи не піде воювати через українське питання, що вона (як я тоді вважав) не зацікавлена у Східній Європі, що їй потрібен лише мир та що вона, безумовно, не розпочне превентивну війну. Однак його це не переконало.

«Оскільки Англія має інтереси в усіх куточках світу,—сказав Ревай,—вона не може бути не зацікавлена в будь-якій його частині, щонайменше—саме в цій частині,—тому що вона, ясна річ, мусить відчувати, що створення Великої України буде для неї створювати проблеми в майбутньому. Німеччина з Великою Україною стали б для Англії загрозливим формуванням, спроможним завдати їй надзвичайно сильного удару».

«Політика Англії,—завершив він,—є егоїстичною й нелогічною. Якби Англія діяла логічно, вона б змусила Польщу,—країну із сімома мільйонами українців, двома з половиною мільйонами німців а ще й із литовцями та білорусами,—розділитися, так само, як змусила розділитися Чехо-Словаччину. Ось що їй треба було б зробити. Але ні, вона бойтесь нас, українців, і, як завжди, кидає німцям колоди під ноги».

Після цієї розмови я пішов на зустріч із православним єпископом⁴⁸. Його «палац»—збільшена версія селянського будиночка—був розташований поруч із невеличкою церковцею з блакитними цибулинами куполів, що стояла у передмісті Хуста. Зустріли мене архімандрит старшого віку, якого я запам'ятав ще з часів свого першого візиту, та молодий священик. Священик, наділений витонченими рисами обличчя та по-жіночому м'якою і плавною жестикуляцією і довгим каштановим волоссям, зв'язаним на потилиці у пучок, провів мене коридором до кабінету-вітальні-спальні єпископа.

Це було одне з найкраще умебльованих у Хусті приміщень. Тут стояв великий диван з двома кріслами, вкритими синіми оксамитовими покривалами, та ще один глибокий фотель. На підлозі був розставлений килим-гобелен тонкої роботи, а решту таких гобеленів було розвішано по стінах. У кутку кімнати висів гарний образ, прикрашений вишитим рушником. Клерикальний аскетизм завершувався білим емальованим рукомийником.

Єпископ, кремезного вигляду чоловік з довгою чорною бородою, підвісся, прикрив зовнішні двері вітальні, оглянувши її на предмет можливої присутності підслуховувачів, а тоді зачинив двері кімнати, у якій ми сиділи. Підібравши свою священичу рясу, він влаштувався у фотелі й сидів, бавлячись прикрашеним дорогоцінним камінним медальйоном із зображенням Діви Марії, що звисав на золотому ланцюжку з його шиї.Хоча зовні атмосфера видалася

48 Ідеться про Мукачівсько-Пряшівського православного єпископа Володимира (Райча).

спокійною,—навіть тут просто в повітрі відчувалася боротьба. Єпископ попередив, що не хотів би говорити про політику. Але майже на тому ж самому диханні додав, що, звичайно, православна церква люто протистоїть режимові⁴⁹—а чого іншого ще можна було очікувати, сказав він, якщо Ревай у своїй нещодавній

49 Твердження єпископа Володомира (Райча) про опозиційне налаштування православної церкви до автономного уряду А. Волошина, зафіковане у спогадах М. Вінча, суперечить історичним реаліям. Після перенесення своєї єпархіальної резиденції з Мукачева до Хуста 26 листопада 1938 р. православні ієрархи сербської юрисдикції неодноразово демонстрували свою лояльність і підтримку уряду А. Волошина. Зокрема, під час свого першого візиту до отця Волошина 28 листопада 1938 р. єпископ Володимир, за повідомленням газети «Нова свобода», «зложив прем'єрові заяву лояльності до карпатоукраїнської держави та її влади» (Нова свобода.— 30 листопада 1938 р.). 21 грудня 1938 р. під час аудієнції голови українського автономного уряду з єпископом Володимиром, митрополитом Йосипом (Цвієвичем) та архімандритом Олексієм (Кабалюком) останні передали вітання від сербського патріарха Гавриїла (Дожича). Водночас митрополит засвідчив лояльність православної церкви до влади Карпатської України і заявив, що православна церква не буде втручатись у «внутрішні національні справи автономного уряду» (Нова свобода.— 23 грудня 1938). 8 лютого 1939 р. в інтерв'ю белградському часопису «Політика» митрополит Йосип заявив, що православні мають ті самі права, що і греко-католики, і що «прем'єр Волошин ставиться з політичною толерантністю до православної церкви». Так само прихильник константинопольського підпорядкування православної церкви в Карпатській Україні архієпископ Савватій (Врабец) після зустрічі з А. Волошиним 23 листопада 1938 р. заявив в інтерв'ю газеті «Нова свобода», що «прем'єр з повним розумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви в Карпатській Україні» (Нова свобода.— 23 листопада 1938 р.).

промові оголосив, що уряд підтримуватиме лише греко-католицьку церкву? На священиків чинився постійний тиск. Ті із них, хто брав участь у засіданні комітету, що складав список для виборів від православної церкви, звичайно ж, були заарештовані й запроторені до в'язниці, а лише за день до цього стався ще один випадок. Владні структури розіслали телеграмми, викликаючи різних священиків «на збори православних священиків до Хуста». Не всі із них приїхали, але тих двадцятьох, що-таки приїхали, зігнали до готелю «Коруна», де їх примусили підписати декларацію вірності уряду⁵⁰.

Це пояснило присутність дивних гостей, яких я на власні очі побачив у «Коруні» того ранку; групу молодих і досить спантеличених священиків, що сиділи навколо столу під наглядом двох січовиків з револьверами при поясі.

Потім єпископ вийшов і покликав архімандрита, який, очевидно, був краще обізнаний в питаннях місцевої історії. Спочатку, через довгу білу бороду архімандрита і його лисину,— не беручи до уваги його нестрижене сиво-каштанове волосся, що спадало з голови йому на плечі, у звичний для православних священиків спосіб,— архімандрит виглядав дуже старою людиною. Він вмостиився на дивані.

50 Ідеться про перше пленарне засідання Синодального комітету православної церкви в Карпатській Україні, що відбулось 29 грудня 1938 р. у готелі «Коруна» в Хусті за участю 100 осіб. За результатами зібрання було сформовано депутатію до прем'єр-міністра А. Волошина, міністра Ю. Ревая та керівника Департаменту шкільництва, культу та освіти в автономному уряді А. Штефана, які висловили їм свою підтримку.

«Чи не міг би архімандрит розказати мені що-небудь про Кабалюка», — запитав я в єпископа.

Єпископ повів рукою в напрямку дивана.

«Ось він перед вами», — промовив він.

Це була драматична мить. Я читав про Кабалюка, — свого роду Савонаролу й затяготого ворога українців, чиї проповіді незадовго перед війною заманили тисячі селян в лоно православної церкви, — але я уявляв собі його лише як історичну фігуру. Можливо, так сталося через те, що в 1914 році його кар'єра раптово обірвалася, і він зник в якісь угорській тюрмі.

Спантелічений, я придивився до нього й зrozумів, що мое перше визначення його віку було цілковито помилковим. Очі його були живі та ясні, як у дитини, і він зaledве мав трохи більше п'ятдесяти років. У весь час, поки ми з єпископом розмовляли, він сидів, перебираючи грубі чорні коралики на вервиці. Він лише трохи розумів французьку мову, але коли йому чулося щось приємне для нього або щось таке, що пробуджувало його уяву, він починав м'яко муркотіти. Він говорив мало, але коли говорив, то мова його була суцільним жвавим потоком слів, який зупинявся так само зненацька, як і починався.

«Багато разів, коли я проповідував, то мусив пересуватися в замаскованому вигляді, — повідав він, — часто перебраний за єvreя або жебрака. Одного разу, коли я добиралася від старого кордону до Хуста, то мусив три рази заходити в кущі, щоб змінити маскування.» Я запитав його думку про теперішні часи. Він лише усміхнувся і далі перебирав свою вервицю.

*** .

Наступного дня мені стало відомо, що поки я розмовляв із єпископом, було скоєно замах на життя генерала Прхали. Генерал, який був на нараді з отцем Волошином, йшов коридором до свого автомобіля, коли до нього наблизився юнак-січовик і зблизька зробив три постріли. На щастя, ці постріли були невдалими, і замість генерала кулі влучили в стіну. Прхала, цілковито незворушний і з почуттям власної гідності, пішов далі вниз сходами. Неможливо було визначити, чи розум юнака затъмарила українська пропаганда і він вважав, що вбивство генерала слугуватиме справі нації, чи цю акцію організував хтось інший. Саме це останнє припущення було найбільш вірогідним, причому ця вірогідність підсилювалася тим фактом, що офіційні кола не лише не спромоглися надати які-небудь пояснення у цій справі, але й навіть відмовилися визнати, що вона взагалі була.

Чехи в Празі тепер вважали, що одна з їхніх дій була виправданою. Ще перед тим, як генерал Прхала відбув до Хуста для виконання обов'язків міністра, в Празі наполягали, щоб його застрахували та щоб уряд в Хусті сплачував страхові внески!

Розділ 7

Ворожнеча між українофілами та русофільською православною церквою не є чимось новим. Більше того, ця ворожнеча є однією з найсерйозніших причин, що розколюють цей невеликий край. Історія цієї ворожнечі пов'язана зі всією історією розвитку національної свідомості в Карпатській Україні протягом останніх ста років.

Це довга й складна історія, причому викладається вона в різні способи таким чином, аби відповідати політичним переконанням різних націоналістично налаштованих авторів. Якщо читач все ще невпевнений, в чому полягає відмінність між українцем і русином, то ось вам історія Карпатської України з погляду національної свідомості.

Протягом багатьох століть населення Карпатської України—разом із населенням території, яка тепер претендує називатися Великою Україною—було відоме як малороси або русини (від німецького *Ruthener*), і вважалося, що воно утворює одну із трьох гілок руської нації: великоросів, малоросів та білорусів. Русини вважалися відсталим народом, що жив на гірських та лісових територіях, відрізаний від своїх єдинокровних братів-русинів на півночі Карпатськими хребтами. Зовнішній світ не звертав на них жодної уваги,

оскільки вони фігурували просто як одна з найменш чисельних та найменш важливих груп слов'ян, що проживали в межах величезної та хиткої Австро-Угорської імперії, що вже занепадала.

А тоді росіяни, які завжди мріяли розширити свій вплив на південь аж до Константинополя, побачили в цих русинах можливий важіль для здобуття першого плацдарму за Карпатами, отож у Карпатській Україні і було виплекано панслов'янський рух, кінцевою метою якого було приєднання цієї території до Росії. Перший крок було зроблено в 1843 році, коли такий собі М. Погодін здійснив подорож Карпатською Україною та встановив контакти з представниками місцевого населення, що були прихильними до панслов'янської ідеї. Вже перед 1860 роком ми знаходимо штаб цього руху у Відні, де було засновано кілька пропагандистських російськомовних газет, в той час, як по всій області працювали агітатори, пропагуючи зведення до мінімуму відмінностей між малоросами та великоросами, поширяючи інтерес до російської літератури та культури. Патріотичні твори Духновича, — місцевого поета, що став одним із провідників ідей цього руху, — написані мовою, що взагалі мало чим відрізнялася від чисто російської мови. Потім, близче до кінця століття, верховний контроль потрапив до рук графа Володимира Бобринського, президента Галицько-русського товариства, великого ентузіаста панслов'янської ідеї але, як пізніше виявилося, людини не надто розважливої. Бобринський був незадоволений розвитком цього руху, який на той час приваблював тільки прихильників з числа студентів та інтелектуалів, і був майже невідомий для

селянства. Він вирішив, що єдиним способом пробудити інтерес тисяч неписьменних селян до цього руху було діяти через релігію. Інструмент вже був готовий під рукою у вигляді православної церкви. Оскільки цар був верховним главою православної церкви, то слова «православний» і «російський» часто в розумінні селянина були синонімами, так новонавернутий на православ'я фактично ставав новонавернутим до панслов'янського руху.

Бобринський знайшов такого собі Олексія Кабалюка, — помічника м'ясника, — що мав природну скильність до проповідування; вивчив його та відправив проповідувати православ'я серед місцевого сільського населення. Кабалюк проповідував із надзвичайним успіхом, і цілі села, серед яких особливо слід виділити Ізу, що неподалік від Хуста, переходили від греко-католицької до православної церкви⁵¹. Уряд

51 Ідея боротьби за лояльність селянства через релігію не є новою для Східної Європи. Протягом усього пізнього середньовіччя поляки й росіяни вели суперечку за нечітко окреслені кордони своїх територій. За Росією стояло православ'я, за Польщею — римо-католицька церква. Як тоді, так і тепер, — оволодіти душою селянина означало оволодіти також і його національною свідомістю. У 1563 році полонізація здобула знакову перемогу. Православні єпископи Південно-Східної Польщі в Брест-Литовську підписали Унію з римо-католицькою церквою (автор помилєється: насправді Брест-Литовську (Берестейську) Унію було підписано у 1596 році — перекл.). Православні мали визнати папу та верховенство Риму у всіх питаннях доктрини. З другого боку, вони мали право на збереження власних обрядів, велими шанованої «старослов'янської» літургії та на свободу в питаннях звичаїв і традицій. Наприклад, віра в Непорочне Зачаття чи непогрішність папи, вважаються доктринами, — а питання целібату священиків чи використання певних кольорів для

Угорщини жорстко відреагував на ці події. Іза та інші села були повністю знищені, а агент-провокатор без особливих труднощів зміг довідатися від говіркового Бобринського про всі деталі стосовно діяльності цієї організації. Результатом став відомий судовий процес у Сигеті Мармороському, що відбувся в 1913–1914 роках, за вироком якого Кабалюк і дев'яносто чотверо селян були засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

Український рух в Карпатській Україні зародився порівняно недавно. Він бере свій початок з декларації, яку наприкінці минулого століття оголосили на Віденській конференції М. Барвінський⁵² та група русинських депутатів зі Східної Галичини. Суть декларації полягає в тому, що вони більше не вважають себе однією з трьох гілок сім'ї руських народів, а є належними до слов'янської раси, до того ж як цілковито окрема нація. Щоб відмежуватися від росіян, члени цієї групи почали називати себе українцями. Цей термін, віддавна придуманий поляками,

напрестольних покривал є справою традиції. Єпископи та іхні послідовники в подальшому часі стали іменуватися греко-католиками або римо-католиками східного обряду. Росіяни завжди ставилися до них із підозрою, і в 1863 році всі, хто жив у частині Польщі, що була під п'ятою Росії, були «прийняті» або силою змушені перейти назад у православ'я.— Прим. автора.

52 Очевидно, йдеться про Олександра Барвінського, — відомого політичного діяча, депутата австрійського парламенту у 1891 – 1894 роках.

для позначення людей, що живуть «на кордонах» (*и гранicy*)⁵³. У своїй літературі вони стали використовувати винятково мову Києва як літературну.

Пропаганда Барвінського стала поширюватися по всіх Карпатах, але з південного боку гір, в Карпатській Україні, вона була менш успішною. Угорці намагалися закрити кордон між Східною Галичиною та Карпатською Україною для всіх, хто міг би виявитися агітатором, та придушували всі спроби ідеологічної пропаганди в межах краю як такого. Чернечий орден Василіян спромігся видати певну кількість релігійних книг та шкільних підручників мовою, що була мішаниною церковнослов'янської та нової української мов, але функціонування українських культурних організацій було заборонене. Єдиними газетами, що виходили українською мовою, були «Наука», — щотижневе видання під редакцією отця Волошина, який на той час був директором духовної семінарії в Ужгороді, та сільськогосподарський вісник, що видався у Будапешті. Не було жодного письменника, — навіть місцевого значення, — який писав би українською мовою.

Українофільський рух в Карпатській Україні, — наскільки зараз можна зрозуміти, — не мав жодної чіткої політичної програми, і безпосередньо перед війною він поступово йшов на спад.

53 Авторська інтерпретація не має філологічного підґрунтя. Сам термін «Україна» згадується ще в Іпатіївському списку 1187 р. Найімовірнішою теорією етимології цього терміна можна вважати від слів «країна», «край».

Наприкінці війни лідери як русофільського, так і українського рухів оголосили, що вони є представниками народу, що населяє цей край. Русофіли створили Національну раду в Пряшеві й виступили за союз із новою державою — Чехословаччиною; українці створили Національну раду в Хусті й запропонували об'єднання із Великою Україною; в той же час третя Національна рада — в Ужгороді, — що складалася з прихильників угорців, мріяла про те, аби ця територія залишилася в складі Угорщини. У результаті зусиль Г. Жатковича, члена потужної Русинської національної ради в Сполучених Штатах, членів цих трьох рад Карпатської України переконали в необхідності об'єднання в Ужгороді. Там вони 16 травня 1918 року⁵⁴ одностайно проголосували за союз із Чехословаччиною.

Русофіли в Карпатській Україні опинилися в незручному становищі. Ненависний угорський режим зник, а на зміну прийшло чеське правління; епоха Росії старих часів взагалі пішла у небуття. Ця група розкололася на декілька угруповань, але іх спільною політикою була вимога автономії краю в рамках Чехословачької держави та продовження мовного й культурного зближення з Росією. Звичайно ж, їхнє вороже ставлення до українців не лише не припинилося, але й навіть посилилося, бо якщо перед війною шанси на утворення Великої України були дуже віддалені, тепер вони стали помітно більшими.

54 З'їзд представників трьох Народних рад відбувся 8 травня 1919 р.

Українці вийшли з війни набагато сильнішими. Мало бракувало, щоб українська держава постала на північ від Карпат, тож цей рух став актуальним.

Чехи, — нові правителі, — на відміну від угорців (як було зазначено у вступі), дотримувалися не так політики придушення, як принципу *розділяй і володарюй*, підтримуючи то одне, то друге угруповання. Спочатку українці здавалися найменш небезпечними; чехи побоювалися зазіхань на цю територію як з боку поляків, так і з боку росіян, а українці однозначно ненавиділи як перших, так і других. Українська мова стала мовою навчання в школах, а «Просвіта», — новостворене українське культурне товариство, отримувала щедрі субсидії, а також як подарунок одержала розкішний новий театр в Ужгороді. Сам Масарик виділив товариству грант розміром 600 000 корун.

Перша важлива зміна в політиці відбулася в 1924 році. Українська мова перестала бути обов'язковою мовою навчання; було запроваджено низку нових положень, за якими окремим вчителям у школах надавалася досить велика самостійність. Чехи, як і угорці перед війною, вирішили плекати місцевий дух, і всюди, де це було можливо, було впроваджено нову граматику, написану отцем Волошиним, що декларувалася як граматика місцевого русинського діалекту.

Через дванадцять років вирішили, що спроба розбудувати новий регіоналізм приречена на невдачу. Потрібні були зміни. На той момент українці стали набагато сильнішими, і український рух починав ставити загрозливим. У той час Росія, вочевидь, втратила інтерес до Карпатської України. У 1936 році відбувся

плебісцит, в якому перед батьками ставилося питання про мову навчання у школах⁵⁵. Алльтернативами були українська та російська мови. За результатами голосування перевагу віддали російській мові. Однак вважалося, що ці результати не відображали справжнього бажання населення. Навіть учителі-чехи призначалися мені, що більшість селян, багато з яких були практично неписьменними, голосували за «російський» (російську мову), думаючи, що вони голосували за «руську» (тобто за місцевий русинський діалект).

Усі експерти погодилися, що мовою цього регіону є діалект української мови, майже ідентичний діалектові з північної сторони Карпат, тобто підпольської України.

Православна церква,— опора русофільського руху та архіворог українців,— з часів війни збільшила свій вплив до безпрецедентних масштабів. Після усунення деспотичного правління угорців православ'я здобуло за один місяць більше новонавернутих, ніж за всі роки проповідування Кабалюка. Чеський уряд зі своєю політикою розділяй і володарюй, безумовно, не був зацікавлений у придушенні цього відродження, тож хвиля православ'я, що прокотилася цим краєм, мала свободу рухатися у своєму власному напрямку. Перед війною в Карпатській Україні було лише 12 000 вірних православної церкви; тепер же тут налічується близько 150 000 православних.

Здебільшого перехід здійснювався дуже просто. Більшість жителів села заявляла про свій перехід з греко-католицької до православної віри, греко-католицького священика проганяли, а його місце займав

55 Мовний плебісцит на Підкарпатській Русі відбувся 1937 р.

інший священик, якого із готовністю призначав православний єпископ. У 1924–1925 роках (у часи, коли чехи починали відвертатися від українців) близько ста сімдесяти сіл пішли саме таким шляхом. Греко-католики заявляють, що цей рух мав повну підтримку чехів, і що в багатьох випадках священиків усували силою. Спеціальні вантажівки приїздили за ними й вивозили їх геть разом із меблями. Ці твердження відображають правдиву картину, але важко сказати, наскільки можна вірити розповідям про насильство.

Піднялася хвиля обурення, і єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії подав до Праги хитромудрий протест. Він заявив, що церковні споруди належать церкві, а не парафіянам,—які не мають права вибирати для себе священика. У січні 1926 року уряд дав відповідь—усі церкви, які змінили свою належність з часів війни, мали бути поступово повернуті греко-католикам. Це рішення було виконано належним чином, і останню з таких церков повернули в 1928 році. Уряд, вірний своїй політиці розділяй і володарюй, виділив православній церкві значні субсидії для спорудження нових церков.

Розділ 8

У самому центрі Карпатської України лежить містечко Свалява. Воно привернуло до себе увагу громадськості з двох причин: по-перше, — як можлива альтернативна столиця замість Хуста; по-друге, — як відома цитадель русофільського руху. Автобус, яким я збирався дістатися до Сваляви, мав від'їжджати від залізничної станції о дванадцятій годині. О дванадцятій тридцять його взагалі ще не було. Ніхто не знав, чи він вже від'їхав, чи рейс скасували. Ні жандарм, ні начальник станції, ні службовець, який відправляв вантажівки, завантажені сільськогосподарськими товарами та поштою, — ніхто нічого не знав. Нарешті, десь близько чверті на другу, прибув автобус, який під час подорожі ламався три рази. Нормою перевезення було шістнадцять сидячих місць і дев'ять стоячих, але насправді нас в автобусі була значно більше. У моєму куті підібралася досить чудернацька група подорожніх: ремонтник доріг з лопатами, двоє чеських вояків, єврей із пейсами, який весь час читав свою газету на їдиші, січовик в однострої, кремезний жандарм із маленьким єvreєм на колінах, селянин-українець і я. Спочатку ми всі сиділи мовчки, наспullenі, і тільки пізніше, через безперервні негаразди з мотором, наші язики порозв'язувалися, і ми якось

розговорилися. Однак у такій мішаній компанії ми могли говорити лише про погоду.

Краєвиди не були привабливими: кілометри високих пагорбів, підніжжя яких вкриті буками та поросли чагарниками. Єдиною веселою ноткою були темно-блакитні будиночки, які мали тут свій колорит. За місцевою традицією фасад і дві інші стіни були пофарбовані в блакитний колір, а задня стіна, що стояла під прямим кутом до дороги, зберігала свій природний глиняний колір і була прикрашена рядками великих блакитних плям. Довгі смуги грубого лляного полотна були розвішані на парканах для віблювання під сонцем. Вище на пагорбах будиночки були зовсім не штукатурені.

Підскакуючи та похитуючись на нерівностях дороги автобус в'їхав у Сваляву близько четвертої години. Місто, видавалося однією довгою брудною вулицею — і нічого більше. Будинок Рісдорферів, в яких я мав переночувати, виявився просто біля автобусної зупинки. Я зайшов на подвір'я і побачив за скляними дверима веранди оперну співачку з «Коруни». Вона, як виявилося, була сестрою моєї господині. Сама ж господиня сиділа відразу за дверима, але саме у цей момент дівчина з місцевої перукарні робила їй зачіску, тому вона не могла ані рухатися, ні говорити.

Ми зайшли у велику кімнату, вікна якої виходили на вулицю. Із прикрас тут стояло шість поличок із колекцією різноманітних папоротей. Майже одночасно до кімнати увійшли інші гості: голова місцевої адміністрації; Рогач із Хуста; старший із братів Климпушів⁵⁶, — все ще в кожусі та гуцульській сорочці;

56 Ідеться про Василя Климпуша.

Клочурак, який на цьому тижні мав обійняти посаду міністра⁵⁷; Рісдорфер, який, будучи місцевим лікарем, обіймав, окрім того, посаду голови організації урядової партії в Сваляві та був кандидатом на виборах до сойму, що мали відбутися наступної неділі; а також недавно призначений урядовий комісар на свалівській деревообробній фабриці та ще одна чи дві особи. Коли ми всі сіли пити чай — разом з шинкою та сірим хлібом — бесіда пішла, головним чином, на політичні теми. У мене було враження, що я перебуваю в колі змовників. Усі, кого підоозрювали в опозиції до режиму або вважали такими, що мали будь-які розходження з його лідерами, зазначалися як особи, що мають бути «безжалъно усунуті». Як і в Німеччині, вони вважалися «небезпечними для держави», причому здавалося, що будь-яке покарання, — яким суворим би воно не було, — все ж було недостатнім.

Моя господиня, якій подобалося грati роль політичної діячки, вела запеклу дискусію з головою місцевої адміністрації. Голова скаржився на помічника Рісдорфера. Не досить, що той працював на русофілів протягом останніх десяти років, — то він ще й зараз наважувався «брутально» говорити про великоукраїнський рух. Тому й треба з ним навести порядок. Дружина Рісдорфера говорила, що пропрацювала з ним дванадцять років у комітеті Червоного Хреста й могла поручитися за нього. Він був чудовим лікарем, віддавав все своє серце роботі в Червоному Хресті, мав дружину й багато дітей на своєму утриманні. Чому

57 Ідеться про реорганізацію карпатоукраїнського уряду 6 березня 1939 р., унаслідок якої Степан Клочурак обійняв посаду міністра господарства, промисловості й торгівлі.

голова має вибрати саме цю людину для показового покарання, коли є багато інших, кого можна вибрати для цієї мети з неменшим успіхом? Якщо лікаря буде запроторено до фільтраційного табору, вся його сім'я голодуватиме. Але голова був невблаганий: зухвалість неприпустима, ця людина повинна бути публічно покарана.

Рогач звернувся до мене із запитанням, чи не здається мені, що командувач Веджвуд-Бенн⁵⁸, який недавно приїжджає до Хуста, є прихильником Великої України. Усі вони мали надію, що він таки симпатизує Великій Україні, оскільки їм дуже хотілося мати союзників у Палаті громад. Нам конче потрібна підтримка інших країн, окрім Німеччини, додав Рогач, бо ми не маємо жодного бажання перетворитися на німецьку колонію, що би там люди собі не думали.

«А ви не запитали в нього?» — поцікавився я.

«Звичайно, що так, і він підтверджив, що підтримує цю ідею. Але хто може знати, чи він говорить правду?»

Без сумніву — це було перше запитання, яке вони поставили Веджвуду-Бенну. Це — перше запитання,

58 Веджвуд-Бенн (1872–1943) — британський політик-лейборист, у 1927–1931 та 1937–1960 рр. член британського парламенту від Лейбористської партії (з 1939 р. другий у партійному списку). 1929–1931 рр. міністр у справах Індії в лейбористському уряді Р. Макдональда. У роки Другої світової війни служив комодором (старшим офіцером ексадри) британських королівських повітряних сил, деякий час очолював департамент зв'язків з громадськістю міністерства повітряного транспорту Великої Британії, у 1944 р. був членом контрольної союзної комісії в Італії, а у 1945–1946 рр. міністром повітряного транспорту в лейбористському уряді К. Етлі.

якé вони ставлять усім приїждjим; і, здається, це вказує на той самий брак впевненості в собі у політичних справах, через який їхні провідні особи не люблять розмовляти з будь-ким, кого вони вважають такими, «що не симпатизують нам». Навіть не намагаючись привернути до себе людину, яка, можливо, і не є симпатиком, вони відразу відштовхують її від себе. І приїждjому англійському кореспонденту, і кореспондентові однієї з провідних французьких газет в чотирьох різних випадках обіцяли організувати інтерв'ю з Реваєм, але кожного разу, коли вони прибували на зустріч, їм незмінно відмовляли під тим чи іншим приводом — і це в той час, коли американському репортерові було сказано, що він зможе отримати всю потрібну йому інформацію про Карпатську Україну від Кляйса!

Не знаю, як Веджвуд-Бенн давав собі раду з можновладцями, оскільки бачив його лише в перший вечір його візиту, що тривав двадцять чотири години. Того разу, повернувшись із провінції до міста, я побачив його в компанії із греко-католицьким священиком за столиком у маленькому кафе. Обоє не володіли жодною із живих мов, що була б спільною для них обох, тому цей священик читав йому новини з місцевої української газети латинською мовою. «Гітлер добрий чоловік», — почув я слова Веджвуда-Бенна. Ця ретмарка, напевно, дорогої йому коштувала, — подумав я — але чи не вчулися мені нотки іронії в його голосі?

Згодом мені вдалося непомітно вийти й оглянути Сваляву. По обидва боки вулиці стояли білі, сірі й голубі одноповерхові будинки того періоду забудови, коли декор цінувався більше, ніж комфорт,

хоча то тут, то там були розкидані невеликі сучасні будинки на декілька квартир. Неподалік від вулиці був район із ще передвоєнним житлом для робітників місцевих фабрик та декілька сучасних котеджів з гарними садочками. Було там також чотири білі церкви,— що свідчило радше про релігійну різноманітність, аніж про кількість населення,— та декілька чудових сучасних адміністративних будинків, а також величезна школа, збудована чехами. На пустырі на околиці міста було приміщення «Сокола», що належало чеському спортивному товариству,— з рестораном і кінозалом. Музика з гучномовця на даху репетувала на всю Сваляву, так що навіть якщо нічим іншим чехи б тут і не володіли, то повітря— таки точно належало їм. Вони, мабуть, контролювали й розважальну інфраструктуру Сваляви, тому що навіть якогось кафе ніде більше не було видно. Назагал Свалява виявилася більш приємним містом, ніж Хуст. Вона краще спланована, з трьох сторін оточена горами, вкритими лісом.

Коли я повернувся до Рісдорферів, усі гості так і сиділи за столом, як я їх залишив. Рогач і ще один чоловік вирішили піти в кіно.Хоча вони її були справжні українці, проте, щоб розважитися, мусили йти до «Сокола». Усі ми пішли за ними. Кінофільм з прекрасним зображенням на екрані був про подорож і пограбування на трансатлантичному лайнері. На цілу годину він геть відвернув мене від бруду й інтриг Карпатської України. І хоча хтось інший на екрані ходив м'якими килимами, сидів у розкішних кріслах та вів зовсім неполітичні бесіди з красивими пасажирами лайнера,— моє відчуття побаченого було майже

реальним. Потім настав час останнього поцілунку, загорілося світло — і я знову опинився на жорсткому дерев'яному сидінні в напівтемному залі кінотеатру. Ілюзія розвіялася. Ми зійшли вузькими сходами вниз і почалапали додому по мокрому снігу, перемішаному з болотом.

Я відразу пішов спати на дивані, що був постелений для мене у великій кімнаті. Серед ночі я прокинувся від запеклої суперечки на політичні теми, що точилася за дверима. У Карпатській Україні завжди прокидаєшся через політику. У готелі в Хусті мене часто вночі будили, як правило, по суботах, — і навіть крізь сон я міг почути з коридору ѹ упізнати знайомий нетверезий діалог:

«Ти українець».

«Ні, я русин».

«Ні, ти українець, — так?!»

«Я русин».

«Облиш, ти українець».

Потім, нарешті, доносився заспаний втомлений голос:

«Добре, я українець».

У Сваляві, однак, ця суперечка не була така проста й коротка. Десять годину її перервав гучний стук у вікно та п'яні голоси, що викликали мою господиню. На вулиці стояли троє молодих німців із фабрики. У кімнату увійшла пані Рісдорфер і через вікно передала їм коньяк. «Це троє моїх особливих улюблениців», — сказала вона. Я чув, що ці улюбленці не надто прихильно думали про Англію та про англійську мову, тож я мав сильну підозру, що пані Рісдорфер дотримується такої самої думки.

Цієї ночі всі кімнати в домі були зайняті. Я спав у великій кімнаті-салоні, двоє чоловіків спали в кімнаті для гостей, ще двоє було у вітальні. Уранці виявилося, що в домі була ванна, — єдина справжня ванна, яку мені довелося побачити в Карпатській Україні. Потрапити до неї можна було через кімнату для гостей та через кімнату Рісдорферів. Один із гостей мав на голові в'язану нічну шапочку, що, як він сказав, берегла його від застуди. Другий чоловік спав без піжами. Він розповів, що лікар пояснив йому, що людина застуджується саме в той момент вранці, коли знімає піжаму та готується вбрати звичайний одяг; і от тому цього моменту необхідно позбутися. Пані Рісдорфер скovalася під цілою горою пір'яних подушок. Ванна була прикрашена трьома поличками з папоротями.

За сніданком ми заглиблися в політику, але тут надійшла депутація молодих селян на чолі з греко-католицьким священиком. Вони прибули із сусіднього села подати протест проти складу тамтешнього виборчого комітету, що складався, за їх словами, з самих симпатиків Угорщини. Очевидно, аби не ризикувати, вони бажали, аби призначили українців.

Відчуваючи потребу змінити атмосферу, я вирішив прогулятися та заодно побачити дерев'яну церкву в селі Бистре, відразу за Свалявою⁵⁹. Перейшовши через міст на околиці міста, а далі через широке, вкрите травою, пасовисько, де паслися зграї гусей, я піднявся на пагорб між двома рядами сільських будиночків. Довкола було так, ніби я вже потрапив до села. Селянин, що віз на фірі дві корови, запитав, чи подобаються мені його тварини. Я відповів, що

59 Тепер присілок Сваляви.

не говорю українською мовою, на що він відразу відгукнувся, що й він не говорить.

«Я говорю російською, тобто, малоросійською,—нашою русинською мовою»,—сказав він.

Потім мені зустрівся ще один чоловік, який також називав себе русином. Він ввічливо запитав мене, чому я говорю «слов'янською» мовою, не знаючи, як назвати мою мову, що на той момент була мішаниною польської, чеської та української, що я і сам не зінав, як її назвати. Він розповів, що церква, якою він, очевидь, дуже пишався, була перенесена з гір з іншого села десь чотириста років тому. Якась кінокомпанія хотіла викупити її та вивезти звідси, але люди любили цю церкву й не погодилися її продати.

І насправді, це була найкрасивіша церква зі всіх, які мені доводилося бачити. Вона стояла на маленькому церковному подвір'ї над дорогою, захищена з трьох сторін кільцем із високих лип. Це була маленька церква, всього сімнадцять кроків у довжину та вісім кроків у ширину з віттарем заввишки якіхось, може, із півтора метра від підлоги та заледве, чи вдвічі більшою загальною висотою від долівки до гребеня даху. Вона була тридільною: віттарна частина, нава та вежа,—у висхідному порядку до вежі на західній стороні; а високий стрімкий дах, критий гонтом, доходив мало не до землі. Вежу увінчували два цибулясті куполи, теж вкриті гонтом, як і дах, а з-під дахів віттарної частини та нави виступали маленькі білі куби, які також закінчувалися куполами. На кожному із куполів, були встановлені високі андріївські хрести. Із західного боку дах, що нависав, підтримували делікатні різьблені колони—і разом

вони творили крихітну веранду. Якщо стіни від погодних умов набули сріблясто-сірого кольору, то гонт на даху, назагал, був дещо темнішим; а загалом церква була етюдом в сірих тонах різної інтенсивності, від чого цей дерев'яний шедевр ставав ще цікавішим. Усередині церкви була майже цілковита пітьма, світло потрапляло лише через малесенькі віконця із ще оригінальними шибами з грубого старовинного скла. Ця споруда залишила мені відчуття чогось радісного, як музика Моцарта; йдучи сходами вниз до дороги я отримав нові сильні враження від розмайття ліній даху, які сходилися вгорі у маленькі куполи та завершувалися хрестами, ніби це були різні мелодійні лінії, сплетені в упорядковану тканину звуків майстерністю митця.

Зі Сваляви я поїхав на таксі долиною до монастиря в Підголянах, що розташований у передмісті Мукачева⁶⁰. Долина була широкою, оточеною невисокими пагорбами, покритими буковими лісами. По дорозі я зайдав у Берегвар⁶¹, — єдиний великий фільварок у цій місцевості. Він належить австрійцеві, графу Шенборнові-Бухайму. Сам великий будинок стоїть посеред добре упорядкованого парку з під'їзною алеєю, облямованою гарно підстриженим буковим живоплотом. Ця доглянутість була цілковито неочікуваною. Будинок пристосували під шпиталь, евакуйований з Мукачева, коли угорці в листопаді захопили місто. Сім'ї Шенборнів, одній із найбагатших у Центральній Європі, колись належало близько 170 000 акрів

60 Тепер район Мукачева.

61 Теперішній санаторій «Карпати», неподалік від с. Чинадієво.

довколишніх лісів, але вони продали їх якомусь товариству з обмеженою відповідальністю.

Мій водій, як і решта таксистів у Карпатській Україні, був євреєм і говорив німецькою мовою. Упродовж усієї поїздки він безупинно нарікав на скрутне становище. Усе йшло добре протягом минулих двадцяти років, — розповідав він, — але за останні декілька місяців все розладналося, почало валитися, і ніхто не знає, що принесе зі собою завтрашній день. Були тяжкі часи між 1930 та 1936 роками, але вони були спричинені економічною кризою та падінням цін на деревину. У 1937 році ціни знову пішли догори. Однак тепер біди мали зовсім іншу природу, отож підприємницька діяльність повністю зупинилася. Кохан відчув це на собі. З припиненням експортування деревини не стало грошей в усіх, і це торкнулося не тільки малих підприємців, але й робітників. Крім того, якщо хтось і має гроші, то він не хоче їх інвестувати, а вважає за краще спати на них. Неспокій і хвилювання розросталися саме через цю нестачу роботи та економічну дезорганізацію. За час чеського правління країна розвинулася на триста відсотків, додав він. У часи угорського панування це була змарнована і пропаща земля. Саме чехи довели до ладу дороги, спорудили мости, навчили людей читати, побудували лікарні тощо. Я поцікавився, чи, на його думку, селяни схвалюють діяльність чехів. Він вважав, що зовсім небагато селян відкрито схвалювали цю діяльність, але більшість із них була цілком і повністю задоволена чеським правлінням і не хотіла мати нічого спільногого з новим рухом, що загрожував порушити усталений порядок.

Найзручніше діставатися до Підгорян, що лежать трошки віддалік від в'їзду в долину, було через Мукачево. Але з часу передачі Мукачева угорцям у листопаді 1938 року усі звичайні шляхи сполучення на цих територіях були порушені. Тепер нам треба було їхати нерівною об'їзною дорогою, побудованою чехами з іхньою звичною наполегливістю. Нова дорога давала можливість тим, хто подорожує головною магістраллю зі сходу на захід, обігнути піdnіжжя пагорбів, оминаючи новий кордон навколо Мукачева, і урешті-решт вийхати на головну магістраль з дороги від Сваляви до Мукачева. Цей об'їзний шлях проходив якраз через Підгоряни.

Спочатку ми виїхали долиною через мокрі поля на невеликий насип, тоді, обігнувши кручу, що стрімко падала в ріку, ми якось раптово під'їхали до монастиря, що розкинувся якраз на тому місці, де ця круча переходила у невеликий схил, вкритий виноградниками та буковими лісами. Монастир виявився ансамблем великих квадратних будівель жовтувато-бруннатного кольору, споруджених у простому бароковому стилі, з капличкою, що стояла трошки позаду. За рікою виднілися передмістя Мукачева. Я подзвонив у двері, і мене провели до маленької приймальні. Один із братів сказав, що я потрапив якраз в обідній час і попросив трошки зачекати. У цій маленькій кімнатці було дуже холодно, до того ж відчувався сильний запах вогкої постільної білизни. Але досить скоро той самий чернець повернувся, несучи велику тацю з їжею. Через кімнату постійно проходили монахи, що поверталися з роботи на полі, та селяни, що просили милостині чи допомоги, а такожувесь

час заходили та виходили вояки-прикордонники, що були розквартировані в декількох келіях.

Нарешті мене провели всередину. Оскільки брат, що був моїм провідником, виявився емігрантом з Галичини, ми змогли спілкуватися польською мовою. Головною метою моого візиту було ознайомлення з етнографічною колекцією, вивезеною з музею в Мукачеві. Вона, однак, не вразила мене якоюсь особливою цінністю. Я вже бачив у природному середовищі, і, фактично, досі в ужитку, предмети подібні до тих, що були виставлені тут для огляду. Цікавою, проте, була велика колекція писанок, якими селяни обмінюються на Великдень. Візерунки на них, як і конструкція будинків, що змінювалися від долини до долини, ілюстрували велике розмаїття впливів. Справді цікавими місцями для мене стали трапезна з великою кафедрою посередині, з якої брати читали Святе Письмо під час прийому їжі, а також капличка, в якій було виставлено ікону, подаровану одним із пап і яка, як мені сказали, походила із Константинополя.

Повертаючись через монастир назад, ми промінули двох молодих монахів у каптурах та з вервицями в руках. Вони йшли спокійною, розгойдуючись із боку в бік, з благодушною посмішкою жінки середнього віку. У саду, за межами монастирських стін, група більш активних молодих монахів, дехто з яких був без ряси, на вигляд заледве шістнадцяти років, що є мінімальним віком для вступу до монастиря, з великим завзяттям та з радісним сміхом рубали дрова. «Це їх спорт,— сказав брат.— Ми призначаємо їм рубати дрова три рази на тиждень, щоб вони використали свою енергію». Чи справді відчули вони

поклик у такому віці,— подумалося мені,— а якщо і так,— то чи є цей поклик від Господа?

Чинний кордон пролягав через село, що простягалося на відстані якихось кількасот метрів за монастирем. Ми підійшли до шлагбаума й подивилися в бік Угорщини. Чехи встановили тимчасовий, але тим не менше міцний шлагбаум. Однак угорці, правильно передбачаючи подальший хід подій, і лише накидали кілька грубих колод поперек дороги. Фактична лінія кордону пролягала по діагоналі через перехрестя доріг і навіть розділила наполовину подвір'я якогось селянина. На той момент кури цього селянина могли бути угорськими, а когут—чеськими. Комісія з демаркації кордону, що в той час засідала в Будапешті, якраз і мала виправити ситуацію стосовно таких дрібниць. Але що б вона не робила в цьому напрямку—загальна ситуація здавалася алогічною.

Цей кордон був накреслений відповідно до рішень Віденського арбітражу, прийнятих у листопаді 1938 року. Мюнхенським пактом було закладено основу для делімітації нового кордону між Чехословаччиною та Німеччиною, але питання нових кордонів з Польщею та Угорчиною залишилося відкритим. Воно мало вирішуватися шляхом прямих переговорів між зацікавленими сторонами. Чехи мудро вирішили залишити новим автономним урядам Словаччини та Карпатської України самим вести переговори з Угорчиною, оскільки спільний кордон Угорщина

мала саме з цими частинами країни, а не з чеськими округами. Таким чином чехи уникнули можливих підстав для майбутніх зустрічних звинувачень. Жодного рішення, однак, досягти не вдалося, тож цю справу урешті-решт було передано на арбітраж Німеччині та Італії.

Це питання насправді було важким, оскільки склад населення був занадто змішаним. Протягом століть перед війною, коли Словаччина та Рутенія були складовими частинами Угорщини, мадяри повільно витісняли автохтонне населення в північному напрямку. Мадяри, які, назагал, маливищий рівень культури, трималися рівнин і долин, а місцеве населення витісняли в гірську місцевість. Перед 1914 роком ситуація склалася вже така, що мадяри заполонили південну частину словацьких та закарпатських рівнин, заснували міста в устях долин і повністю захоплювали в них, а попри це, до певної міри й самі просунулися вглиб долин. Такі міста, як Кошице у Словаччині, Ужгород і Мукачеве в Закарпатті, були центрами всієї торгівлі із глибинними гірськими територіями. Основні лінії сполучення схід-захід оминали гори і водночас з'єднували між собою ці міста. В 1919 році мадяри були змушені повністю віддати ці території. Жодного сумніву, однак, немає, що в 1938 році Гітлеру хотілося би переглянути результати перепису 1910 року, що послужив основою для встановлення нового чехословацько-німецького кордону, та віддати Угорщині лише південну частину рівнини, залишаючи Словаччині та Карпатській Україні не тільки гори з переважно слов'янським населенням, але й смугу передгір'я разом із містами

та прямими шляхами сполучення із заходу на схід. Уся причина в тому, що на той час Гітлер уже був реально зацікавлений в Карпатській Україні, яка була важливою і як форпост на сході, і як ядро можливої у майбутньому Великої України⁶². Насправді, коли Тіко, новий прем'єр-міністр Словаччини, повернувся після зустрічі з Гітлером в листопаді, він привіз зі собою запевнення, що всі міста залишаться у складі чехословацької держави.

Однак ще перед прийняттям рішення арбітражу італійська дипломатія також працювала над цими питаннями. Італія, яка була давньою союзницею Угорщини, підтримувала її вимоги. Німеччина, яка вже загарбала багато, відчула себе зобов'язаною зробити деякі поступки своєму партнерові по Осі⁶³, тож Угорщина отримала міста, на які вона претендувала на етнічних підставах. Унаслідок цього лінія кордону між Угорчиною та Карпатською Україною мала дуже незвичайний вигляд. Вона була пряма, коли йшла по рівнині, з двома великими язиками на північ (через чисто слов'янські села), кінчики яких захоплювали

-
- 62 А. Гітлер ніколи не розглядав українське питання як окремий план у міжнародній політиці і використовував його лише як «розмінну карту» у міжнародній грі. Пропагування ідеї Карпатської України як «українського П'емонту» використовувалось зовнішньополітичним відомством NSDAP на чолі з А. Розенбергом для маскування справжніх цілей німецької політики у Східній Європі у 1938–1939 рр. та пошуку союзників. Німецькі урядові кола та особисто фюрер ніколи серйозно не розглядали можливість створення самостійної України за допомогою «трампліна» в Карпатській Україні.
- 63 На момент проведення першого Віденського арбітражу Угорщина ще не була членом Антикомінтернівського пакту, а приєдналась до нього лише 24 лютого 1939 р.

Ужгород і Мукачево. Почуття національної гордості угорців, можливо, й мали своє виправдання, але з економічного погляду результати були катастрофічні — не тільки для самої Угорщини, але й для Карпатської України.

На північ від Мукачева новий кордон пролягав між віддаленим передмістям та самим містом. Це передмістя, в яке я вирішив заїхати, складалося з невеличкіх котеджів та декількох магазинів і видавалося зовсім вимерлим. Раніше усе його життя було пов'язане з Мукачевом, а тепер воно залишилося підвіщеним у повітрі. Філії магазинів були відрізані від головних магазинів; роботи для мешканців цих котеджів, які раніше працювали дрібними урядовими чиновниками чи службовцями на приватних підприємствах, не було; і не було кому заходити до двох невеличкіх привабливих ресторанчиків у парку. Кордоном був залізничний переїзд із шлагбаумом на південній стороні передмістя. За двома зораними полями я міг бачити Мукачево та його димарі, з яких не йшов дим.

Ситуація в місті була не кращою, якщо не гіршою. За три місяці кількість населення зменшилася з 26 000 до 16 000. Якщо раніше Мукачево було важливим центром торгівлі, то тепер воно перетворилося у звичайне прикордонне містечко, — причому в таке, що навіть стояло не просто на кордоні, а в самому закутку отого язика. Значний контингент службовців та правників, що раніше працювали в місті, було звільнено, а джерела постачання та ринки збуту — відрізані. І ремісники, і робітники збідніли один махом. Усе закривалося, і навіть кінотеатри працювали лише

раз на тиждень. Однією з найдошкульніших тимчасових незручностей був майже повний брак палива. Усі печі в Мукачеві були розраховані на опалення дровами, але через те, що кордон був закритий «наглухо», звичайний щедрий потік дешевої деревини з довколишніх гір було також зупинено. Ціни на дрова піднялися учетверо.

У день моого приїзду вперше відкрили кордон. Близько ста селянських возів з гір прибуло до міста з дровами. Вони стояли, перекривши дорогу, двома довгими рядами. Нікого не випускали, але угорським покупцям під спеціальною охороною дозволили підійти, зробити покупку і забрати товар з собою. Якийсь час ми простояли біля шлагбаума на переїзді, але згодом мій водій запримітив, що ми привертаємо увагу декількох людей, серед яких він впізнав детективів, одягнених у селянський одяг, тож припустив, що для нас краще буде їхати далі.

Повернувшись до Сваляви, я зайшов до невеликої цукерні, де кілька офіцерів сиділи за столиками, поїдаючи у великих кількостях здобні булочки з кремом. Звісна річ, вже почала точитися суперечка про автобус. Ніхто не знав ані коли прибуде автобус-експрес із Пряшева, ні де він зупиниться. Так само ніхто не знав, коли прибуде автобус до залізничної станції. Урешті-решт усі дійшли спільної думки, що обидва вокзальні автобуси вже поїхали, а автобус-експрес прибуде, як звичайно, вже переповнений. Незабаром підійшов невеличкий на зрист єврей зі своєю елегантно вбраною молодою дружиною, з якою я разом їхав до Хуста. Біля зупинки таксі троє чорнобородих чоловіків у довгих чорних пальтах запропонували нам

взяти таксі разом із ними. Двоє з них втиснулися на заднє сидіння маленького авто, поклавши між собою мою валізку, ще троє сіли на двох інших вільних сидіннях, а я сів поруч із водієм. Пізніше, коли скло, що відділяло водія від кабіни з пасажирами, на хвильку опустилося, я дуже зрадів, що сів поруч із водієм, бо від гарячого повітря та запаху немитого тіла в кабіні пасажирів мене мало не знудило. Саме це трапилося із молодою елегантною жінкою, через що постраждали всі її сусіди по кабіні. Потім, вже десь високо в горах, у нас прокололося колесо. Довелося вийти з таксі на пронизливий холод. Один із чорнобородих чоловіків відразу вхопив мене і, говорячи по-англійськи, відвів мене вбік у темряву. Мені здавалося, що це був єврей, але насправді виявилось, що це був православний священик. Він відразу ж запитав про мої загальні враження від побаченого і раніше, ніж я зміг відповісти, почав свою розповідь про терор.

Половина населення села, що поблизу Хуста, в якому він служив душпастирем, ненавиділа нинішній режим. Селяни не почувалися українцями й жили в атмосфері постійного терору. Усього два тижні тому ввечері до нього в дім увірвалися двоє січовиків, витягли його з-за столу й запитали, хто він є. «Ти українець чи ні?» — сказали вони, а коли він заперечив та почав захищати свою політичну позицію як виправдану, вони взялися йому погрожувати. Один із січовиків приставив йому револьвер до грудей і сказав, що рахуватиме до трьох, а потім стрілятиме. «Ти українець? Один, два ...» — після чого другий січовик швидко підбив револьвер і сказав, що краще їм звідсіля забиратися геть і що вони

розправляться з ним іншого разу. Вони вискочили на вулицю, а священик, за його словами, кинувся за ними услід. Вулицею у той момент ішов жандарм, і цих молодиків заарештували. Жоден з них не був місцевим мешканцем; один, як з'ясувалося, був емігрантом з Галичини, а другий походив з Ясіні. Люди в його селі, знову став наголошувати священик, вважають себе русинами. Вони вітають автономію, але хотіли б мати справжню автономію, а не таку, що означає передачу краю в руки терористичного правління невеликої банди українців. Коли я запитав, як вони голосуватимуть через три дні, то він відповів, що вони, річ ясна, не бажають голосувати за українців, але насправді ніхто не знає, що їм слід робити за нинішніх обставин.

На цей момент водій відремонтував колесо і вже почав гучно сигналити. Єvreї та священики позагорталися щільніше у свої пальта і якось втиснулися в таксі. Водій, однак, вирішив, що місця достатньо для ще одного пасажира, тож до Хуста пасажирів прибуло вже шестеро, причому я весь був завалений багажем.

Коли я повернувся до «Коруни», там панував надзвичайний рух. Цілий світ з'їжджається до Хуста на вибори, що мали відбутися в неділю (12 лютого). У вестибюлі я надибав шведа, американця, англійця з дружиною,— всі вони були журналістами. У великій окремій кімнаті перебувала група німецьких

кореспондентів та кінооператорів. Біля готелю були припарковані дві автівки з берлінськими реєстраційними номерами,—перші іноземні автівки в Хусті,—що зібрали навколо себе чималенький натовп.

Протягом вже тривалого часу про ці вибори говорили як про «другий важливий крок у розбудові вільної України», тож вони спричинили велике піднесення і хвилювання. Це були перші вибори, що мали відбутися в Карпатській Україні, сподівання, що вони остаточно підтверджать заяву уряду про те, що ця земля є повністю українською, і таким чином уряд виросте в очах Праги і цілого світу.

Інтерес Німеччини до Карпатської України видавався в той час великим як ніколи⁶⁴. Приїжджих німців, серед яких, крім журналістів, були консул із цілим штатом, доповнювала делегація лісничих, очолювана першим заступником генерала Герінга. Лісничі мали проінспектувати державний лісовий фонд та скласти звіт про можливості експорту деревини до Німеччини. У присутності українців та німців ми почувалися непрошеними гостями на вечірці.

64 З огляду на відсутність оприлюдненої офіційної позиції Третього Райху щодо питання Карпатської України у 1938–1939 рр. та активну спекуляцію західноєвропейською пресою на тему німецьких планів створення «Великої України» та походу на Схід, у багатьох європейських колах склалось хибне уявлення про сутність та цілі німецької політики у Східній Європі, зокрема в українському питанні. Насправді в Берліні питання Карпатської України визнали неактуальним ще в листопаді 1938 р. Епізод, який описує автор, належить до етапу економічного зацікавлення окремими німецькими відомствами та підприємствами сировинним потенціалом Карпатської України, що тривав з грудня 1938 р. до початку березня 1939 р.

Увечері ми обговорювали можливий розвиток подій у майбутньому.

Чеський кореспондент, що прибув від однієї з провідних чеських газет, сказав, що стосовно Карпатської України в Празі відчувалося змішане почуття сорому та збентеженості; сорому—тому, що такий стан справ взагалі міг мати місце де-небудь у Чехословацькій республіці, а збентеженості—через те, що він фактично мав місце. Щодо ситуації у Словаччині, додав він,—то люди добре обізнані із нею, але Хуст—це просто якесь маловідоме місце десь там далеко. Стосовно майбутнього, як він сказав, у Празі існує два прогнози розвитку подій. Один—що німці рухатимуться повільно та зосереджуватимуть зусилля на створенні абсолютно вільної Великої України, що складатиметься зі всіх чотирьох частин: чехо-словацької, польської, російської та румунської. Критики, однак, зауважували, що реалізація такого плану означала б довгу лінію кордону Німеччини, який довелося б захищати від Росії,—принаймні протягом перших років, поки Україна не стане на ноги,—і що Німеччина не захоче взятися за таке завдання. Німці на впливових посадах постійно говорили мені, що фундаментальною особливістю німецької політики є намагання уникнути утворення такого кордону. Другий прогноз, який озвучувався частіше, полягав у тому, що Німеччина на певний час обмежиться поваленням Польщі та приєднанням Галичини й інших українських земель, що зараз територіально належать Польщі, до складу Карпатської України. Саме таким чином вона здобуде повний контроль над територією, багатою на цінні види сировини, але цей контроль

здійснюватимуть чехи, які витрачатимуть гроші на цю територію та доглядатимуть і захищатимуть її на користь Німеччини. У Празі такий варіант не викликав особливого захоплення. Але у Словаччині, де було менше побоювань з приводу перспективи щільного німецького контролю, і де люди не були так обтяжені реаліями, до цієї ідеї поставилися досить схвально, тому багато словаків уже мріяли про велику федераційну панслов'янську державу, що охоплювала б не лише Чехословаччину та українські території Польщі, але навіть і всю Польщу. Можна було б іще додати, що українці в Хусті вже вимагали від Польщі не лише визнані українські території. Населення на південь від Вільна також є українцями, казали вони,—тому ці території поляки також мають повернути.

Саме питання можливості близьких стосунків між українцями та чехами тепер усунуте з площини практичної політики. Однак при обговоренні різних планів реформування слов'янських держав, якраз це питання виникає досить часто, і тому про нього забувати не слід. У майбутньому, якщо карта Європи знову буде кинута в плавильний казан, це питання може набути актуальності.

Я обговорював цю ідею в невеликому містечку в горах із вчителем, який був іммігрантом з Києва. Він почав з того, що в довоєнні часи ніхто із патріотично налаштованих українців не брав до уваги Карпатську Україну, яка, на їхню думку, була назавжди загарбана Угорщиною і цілком утрачена.

«Велика Україна—це мрія,—сказав він,—і нам слід звузити свої завдання до створення нової федераційної держави, що складатиметься з Галичини

та Чехословаччини. Німці ніколи не нападуть на Росію, бо це означатиме втрату їхньої могутності,—так само, як її втратив колись Наполеон. Гавлічек⁶⁵, великий чеський письменник, що помер сто років тому, казав, що чехи і мріяти не можуть, щоб вистояти без сторонньої допомоги,—вони повинні утворити федеративну державу разом із словаками та українцями. Його ідея і сьогодні актуальна. Українці та чехи доповнювали б одні одних в різні способи. Чехи мають гроші й промисловість, а українці—сільське господарство та великі запаси сировини. Більше того, українці та чехи мали деяку схожість у своєму історичному розвитку та подібну психологію. Обидва народи втратили свою національну аристократію; обидва народи демократичні за духом. Українці використовували ті самі методи боротьби проти поляків, як і чехи проти німців. Українські “Сокіл” та “Луг” утворені за зразком чеських організацій. Крім того, кооперативні спілки, що відіграють таку важливу роль в нашему житті, спортивні товариства та система шкільництва—це все скопійоване у чехів.»

Я спитав, що він думає про перспективи входження до цієї нової держави також і поляків. Поляки ніколи не приєднаються, відповів він: вони занадто горді, щоб працювати в одному ярмі ще з кимось. Вони ніколи не були звичайним буденним народом, а лише дерли носа дотори. У минулому столітті, після трьох розділів, вони вважали себе месією серед

65 Карел Гавлічек-Боровський (1821–1856) — чеський поет і публіцист, громадський і політичний діяч; один із фундаторів чеської журналістики, сатири та літературної критики.

народів, що спокутує гріхи інших своєю жертовністю, тож тепер вони вирішили, що можуть перебрати в свої руки політичне опікування і верховенство у слов'янському світі, які раніше утримувала Росія. Крім того, додав він у миттевому нападі антипатії, поляки завжди були ворогами українців. Хіба не писав Гавлічек, що «є два вовки,—Польща та Росія, а українці—це ягня; але настане день, коли це ягня перетвориться на вовка».

На запитання, чи не перейде, на його думку, нова українсько-чехословацька держава під повний контроль німців і чи не вийде так, що українці лише поміняють одного пана на іншого, він дуже виразно відповів: «Ні». Коли нова держава буде готова, і як тільки Німеччина відверне свою увагу на інше місце, вона зможе напасті на Німеччину. Але, напевно, Німеччина не буде вимагати від неї занадто багато, оскільки завжди побоюватиметься, що така небезпека існує. Таку відповідь я зазвичай одержував, коли обговорювалися питання будь-яких відносин між Українською державою та Німеччиною. Таку саму відповідь давали навіть і ті, що найтіsnішим чином співпрацювали з німцями.

Зв'язок з його друзями в Росії дуже ускладнений, продовжував він. Раніше ще був сякий-такий рух в обидва боки через румунсько-бессарабський кордон, але тепер із цим стало важко, оскільки росіяни зі стратегічних міркувань виселили всіх жителів із прикордонної смуги завширшки десь із сотню кілометрів вздовж усього кордону. Будинки, церкви, господарства—усе пропало. Таке зачищення було не складно здійснити, тому що місцевість там відкрита,

горбиста і степова, без розвиненого сільського господарства та без великої кількості населених пунктів,—у той час, як на територіях поблизу польського кордону виконати таке завдання було б неможливо. Однак, інформація просочується й ретельно збирається в штаб-квартирі партії. Проте, як і раніше, повертаються додому чеські легіонери, тікають селяни, люди читають між рядків місцеві газети і, як мене часто запевняли, провадиться постійна робота товариства Коновальця⁶⁶. Очевидно, що українські націоналістичні організації вважають доставку пропагандистських матеріалів до Росії набагато важливішою справою, ніж одержання інформації звідти. Найкращий спосіб, говорять вони, це радіо.

66 Ідеться про Організацію українських націоналістів (ОУН).

Розділ 9

За день до виборів Кляйс зробив мені особливий комплімент тим, що підсів до моого столика, щоб разом поснідати. Він наказав офіціантові поміняти скатертину, яка, за його словами, була страшенно брудна,—вона справді була брудна, тому що чисті—застеляли лише по понеділках, а оскільки гості витирали свої ножі перед тим, як їсти саме скатертиною, то вже до вівторка на них ставало досить багато плям. Це було зроблено зі сміхом, тож я подумав, що все обійтеться мирно. Проте буря не забарилася. Ніздрі його розширилися й затремтіли від гніву, губи, як ніколи, скривилися й він вибухнув шаленою лайкою на адресу звичок іноземних репортерів. Я спитав, чи не зустрічався він із моїм британським колегою.

«Ні, не зустрічався,—кинув він у відповідь,—тому що в нього забракло звичайної ввічливості відрекомендуватися мені. Ті звички англійських, американських і шведських кореспондентів насправді неприпустимі. Невже ніхто з них не має належного виховання? Таке враження, ніби жоден з них не знає, що з елементарної ввічливості новоприбулому слід відрекомендуватися перед тими, хто вже є тут і потиснути руку або надіслати візитівку.»

Я зауважив, що в будь-якому разі англійці терпіти не можуть відрекомендовуватися та висловив думку, що він, можливо, не зустрічався зі шведом.

«Ні, швидше за все не зустрічався. Хоча він таки надіслав візитівку, але як? Бачив, що я сиджу за столом з іншими людьми, але мав нахабство передати її мені й запитати, чи я не підійду до його столика. Нечуване нахабство.»

«Може, це шведський звичай», — заперечив я.

Його ніздрі затремтіли ще більше.

«Мене менше за все цікавлять шведські звичаї. Люди мають дотримуватися моїх німецьких звичаїв. Найкращим із усіх, — саркастично завершив він, — виявився той молодий американець, що надіслав мені повідомлення через міністра Ревая, що чекатиме на мене в “Короні” о п’ятій годині. Треба бути щонайменше герцогом Кентським, аби так поводитися зі мною.» (на виправдання американця, мушу додати, що Ревай особисто домовлявся про цю зустріч).

Увечері по всій Карпатській Україні відбулися останні мітинги з нагоди виборів. По всіх селах палали феєрверки, лунали промови про осяйне полум’я свободи.

Коли стемніло, в Хусті засяяв освітлений вогнями величезний тризуб, — герб України, — встановлений на замковій горі. З промовою з балкона «Коруни» виступив Комаринський, а ми всі стояли й слухали його під мокрим снігом.

Промова розпочалася зі слів, що українців пригноблювали угорці, що після надій на свободу в 1919 році вони потрапили під гніт чехів. Чеське поневолення не було кращим, усього за кілька тижнів до

знаменних днів жовтня чехи зробили ще одну спробу позбавити українців національних рис — через відміну кирилиці. Потім відбулося ухвалення рішень Віденського арбітражу та поділ історичних українських міст. Важкі часи тривали: деякі люди вважали себе росіянами та висловлювали свою прихильність до Росії; інші стверджували, що вони не належать ні до кого, а є просто автохтонними русинами. Але завтра вони покажуть цілому світу, що всі чутки та колишній розбрат не мають жодного значення. Вони покажуть, що є єдиним народом, частиною великої української нації. Кожний, хто не взяв участі у виборах, це зрадник нації. Слава Україні!

Жодного слова про конструктивну політику — лише гітлерівська пишномовність.

Після цього ми пішли довгою коленою до будинку уряду слухати промову міністра Ревая. У вікнах майже кожного будинку горіли святкові свічки, красива свічка горіла навіть в єдиних вікнах найбідніших хат. Сотні цих маленьких палаючих вогників вздовж всієї засніженої вулиці справляли захоплююче враження. В одному місці, коли ми звернули з центральної вулиці, стояла невеличка купка старих пейсатих євреїв, і спостерігала за всією цією забавою. Великі залізні жалюзі, якими були обладнані всі магазини в Карпатській Україні, вже були опущені. У цей момент на вулиці з'явилася колона січовиків. Єvreї, як кролики, забігли у приміщення, з гуркотінням закривши за собою останню решітку. Січовики, що вишикувалися під урядовим будинком, цього вечора мали вигляд справжніх лиходіїв — бідно вбраних, брудних, недорослих бандитів з найнижчих верств суспільства. Тут спроба

німецького способу режисури була більш помітна, ніж біля «Коруни». На балкон вийшов чоловік, чий силует спочатку вималювався на тлі освітленої кімнати, а потім його фігуру раптово освітив спалах прожектора. Його довго й гучно вітали. Він повідомив, що Ревай затримався в якомусь селі й не може виступити з промовою. Усіх нас попросили спокійно розійтися по домах, дотримуючись порядку. Пересування Ревая завжди були таємними; як нам пояснили, це робилося з міркувань громадської безпеки.

Увечері було влаштовано великий банкет «для журналістів». Кожен із нас,— окрім німців,— звернув увагу на те, що ми не мали запрошенъ, тож ми почувалися дещо ображеними. Пізніше ми довідалися, що так трапилося і з усіма іншими журналістами. У результаті ми організували приємну вечірку для самих себе.

Світанок у день виборів випав холодним та сірим від густого туману, що вкрив усю долину. На вулицях Хуста люд юрмився від самого ранку, але мені хотілося побачити, як відбуваються вибори в сільській місцевості, тож я поїхав до сіл на схід від Хуста, що лежать трошки в стороні від головної дороги. Перше село, до якого ми заїхали, видавалося зовсім мертвим. На вулицях нікого не було, і єдиною ознакою життя були зграї гусей, які щось видзьобували в болоті, та пасма диму, що повільно просочувався крізь щілини поміж гонтом на дахах. Було вивішено лише один прапор. На стіні будинку під прапором було видно вирізьблений православний хрест,—так що, можливо, прапор був радше маленькою спробою страхування, аніж символом лояльності. Кабіна для голосування

була розташована в колишній школі,— невеликій хатині під солом'яною стріховою з щонайкрихітнішими віконцями, які собі тільки можна уявити. Прогнилі стіни хилилися у всі боки. На подвір'ї юрмилися виборці,— селяни різного віку, чоловіки в білих повстяних гунях зі швами, прошитими чорними шнурарами та в капелюках із застромленими гілочками, жінки у ворсистих вовняних пальтах, які носять на рівнинах, і через які вони були подібними на кудлатих овець. Жандарм, зростом був майже як сама хатина, стояв біля дверей, а натовп чоловіків проштовхувався повз нього. У самій хаті селянин у високій білій смушковій шапці перегородив рукою двері кабіни для голосування, пропускаючи виборців групками. Кімната мала нерівну земляну долівку і два низенько розташовані віконця. За розхитаним столом із купою паперів сиділа виборча комісія у складі чотирьох осіб, яка провадила голосування. Бюлетені—листочки паперу з прізвищами тридцяти двох урядових кандидатів,— місцеві адміністрації розіслали виборцям за декілька днів до виборів. Кожного виборця, що приніс свій бюллетень, відмічали в списку комісії і давали йому конверт, у який він вкладав свій бюллетень. Хоча тут і було щось подібне до ширми—у вигляді двох шматків полотна, повішених на шнурку,— мало хто з виборців переймався тим, щоб зайти за цю ширму. Більшість із них просто оглядалися на всіх, хто там зібрався, нервово посміхалися й ніби непомітно клали бюллетень у конверт і кидали його в урну.

Вибори були далеко не вільними, тож вся ця подія була, звичайно, безглаздою. Саме там я зрозумів, наскільки безглаздою. По-перше, можна було

або голосувати за уряд, або висловити йому своє незадоволення; не було можливості голосувати за іншу партію, бо існував лише один урядовий список. Але як можна було висловити своє незадоволення? Було два можливі способи. Або виборець не йшов голосувати,— і в такому разі на нього накладався штраф, оскільки в Чехословаччині участь у голосуванні є обов'язковою, або ж він міг зайти в кабіну для голосування і кинути в урну порожній конверт. Але і в цьому разі його могли запримітити, тому що конверти були достатньо прозорими й будь-який спостерігач міг бачити, чи є в ньому бюллетень. Я на власні очі бачив, як декілька порожніх конвертів вкинули в урну. Біля першої кабіни я не помітив, щоб хтось відверто слідкував за виборцями, але в багатьох інших місцях краю та і в самому Хусті спеціальна людина сиділа, спостерігаючи за урною ціліснікий день, причому сиділа так зручно, що урна перебувала між спостерігачем та променями світла з вікна. Більше того, не слід забувати, що велика кількість селян неписьменні і не усвідомлюють важливості всієї цієї процедури. При такій кількості неписьменних виборців відкриті вибори, що відбувалися в старі часи, можливо, й мали свої переваги, оскільки в ті часи той, хто голосував, принаймні знов, що від нього вимагалося зробити.

Голова комісії, який раптом зауважив мене позаду, підійшов і попросив показати посвідчення особи. Запинаючись, він прочитав написи чеською мовою і, оглянувши картку з усіх боків, оголосив, що вона недійсна, бо, незважаючи на наявність підпису, вона на мала штампу Міністерства закордонних справ.

Підійшов ще один чоловік, який говорив французькою, та запевнив першого, що все було в порядку.

У Данилові все село було прикрашене прапорами. Повсюдно були вивішенні знамена блакитної та золотої барви—за винятком будинків двох жандармів, де блакитно-золоті прапори лініво розвівалися поряд із червоно-біло-синіми,—символами вірності Республіці. Тут голосування відбувалося в сучасній школі, збудованій чехами. Старий селянин, що відчинив двері, тепло привітав мене англійською мовою. Він двадцять років прожив у Чикаго і, здається, знову цілий Середній Захід. Наша розмова, однак, скоро обірвалася, бо підійшов директор школи і заявив, що моя присутність тут є абсолютно незаконною. Він постарається швидко випровадити мене геть,—можливо, з тієї причини, що навіть одного погляду всередину кімнати було достатньо, щоб побачити, що в ній немає навіть натяку на ширму, а урна стоїть під самим носом спостерігача комісії.

У наступному селі мене знову привітали англійською мовою, цього разу—член комісії, що відразу завів мене в кабіну для голосування. Голосування вже майже закінчилося, оскільки ціле село закликали прийти до церкви на восьму годину, і відразу потому іти голосувати всією громадою. На цей час дільниця перетворилася на сільський клуб. Усі селяни стояли довкола, обговорюючи свої справи та нечисленних запізнілих виборців, що ще підходили один за одним. Картина видавалася святковою, бо в кожного хлопця до капелюха була причеплена квітка або, частіше,—довге перо; на чоловіках були закладені у зборки білі полотняні сорочки, прикрашені червоними

й синіми скляними гудзиками. Ці злегка приталені сорочки звисали поверх штанів, як короткі спідниці. Всі вони міцно тримали бюллетені. Одна старенька згорблена, зігнута майже удвоє жінка, увійшла і десь із глибин одягу видобула свій бюллетень, що був загорнутий в довгий шматок білого полотна. В одному з кутів кімнати було вертикально встановлено матрац, за який, час до часу, заради пристойності заштовхували чоловіка чи жінку,—хоча мало хто сам вважав це за потрібне. Пізніше я довідався, що 99,5% мешканців цього села проголосували за уряд. Навряд чи це було дивно, оскільки в багатьох випадках, коли виборець підходив до столу, член комісії, замість вручення йому конверта, сам брав у того бюллетень і клав його в конверт.

На вулиці стояв величезний натовп селян. Двоє старших чоловіків гомоніли поміж себе. До цього часу справи йшли добре,—казали вони, була робота,—був хліб; та хтозна, що трапиться завтра? Здавалося, ніхто не мав про це жодного уявлення. Тут надійшов старенький єврей, що зігнувся від старості, опираючись на товсту палицю. «Будеш голосувати за уряд?»—вигукнув хтось. «Звичайно»,—впевнено відповів той. Потім обернувся та з лукавою посмішкою додав: «А якщо я проголосую за уряд, то що ми з того будемо мати?» Натовп добродушно зареготав.

Близьче до полуночі на багатьох церковних вежах вже майоріли жадані білі прапори, які означали, що понад 98 відсотків мешканців села проголосували за урядовий список.

Увечері всі зібралися в ресторані «Коруни», щоб довідатися по радіо про результати, що надходили

з віддалених сіл. Було випито всі запаси коньяку та інших напоїв.

Біля готелю заарештували двох чоловіків з нарукавними пов'язками січовиків — під тим приводом, що вони, мовляв, були переодягненими польськими шпигунами, а десь близько третьої години вечірка завершилася бійкою. Зненацька зайшли троє досить нетверезих чехів, і один із них почав образливо говорити про українців і німців. Жодних українців у краї нема, — казав він, — це все русини; це чеська земля, а всі заворушення організували німці. На нього відразу ж напосівся цілий натовп на чолі з готельними носильниками, які побили його та вниз головою викинули по сходах на вулицю. Троє поліцейських з'явилися, щоб заарештувати ватажка носильників, але той заховався десь на горищі. Наступного ранку поліцейські повернулися, вже озброєні гвинтівками, але знову пішли геть із порожніми руками. За словами носильника, чехи були боягузливою юрбою, — він не підпустив цих трьох поліціаїв до себе, тримаючи в руках оголене лезо ножа.

Остаточна цифра становила 92% голосів, поданих за уряд. Місцеві офіційні особи тріумфували, а німецький консул, який надіслав до Берліна двадцять телеграм з повідомленнями про хід подій у день виборів, оголосив, що Гітлер був би цілком задоволений результатом навіть 65% голосів за уряд.

Протягом певного часу перед виборами панували постійні сумніви щодо того, чи буде внесено список від опозиції. На парламентських виборах у Чехословаччині були представлені всі партії. Однак ці партії були розпущені, коли краю була надана автономія⁶⁷ і, з огляду на нові питання, що були поставлені на кону та йшли візrozіз із старими політичними симпатіями, було очевидно, що вони не могли бути відроджені. Єдиною опозиційною партією, яка могла би сформуватися, була би партія, що об'єднувала б на широкій основі усіх людей, які вважали себе русинами і не були готові підписатися під ідеалами українців.

Розгортання подій було затямарене таємничістю та безпідставними чутками, і лише через декілька днів після виборів я таки зміг скласти в одне ціле ту дивну картину подій, що насправді відбулися в таборі опозиції. Лідери православної церкви та деякі члени колишньої Аграрної партії, що були прибічниками

67 Рішення про розпуск усіх політичних партій на території Підкарпатської Русі було прийнято празьким урядом 26 жовтня 1938 р. з огляду на те, що багатопартійність в постмюнхенський період втратила своє значення і перетворилася на «анархічний чинник». 29 жовтня 1938 р. автономний кабінет А. Волошина продублював це рішення Праги у відповідному урядовому декреті. Незважаючи на це, політичні партії в Карпатській Україні продовжували свою діяльність, внаслідок чого 23 грудня 1938 р. федеральний уряд у Празі видав повторне розпорядження про заборону всіх політичних партій. 12 січня 1939 р. в день, коли стало відомо, що вибори до краєвого Сойму відбудуться через місяць, в черговий раз оголосили розпуск всіх політичних партій (тепер уже остаточно), у тому числі й українських.

великоруської ідеї, спробували утворити об'єднану опозиційну партію, але, як випливало з чуток, усі вони були запроторені до в'язниці, а звільнили їх аж після неділі 22 січня,—дня оголошення списків кандидатів.

Спочатку православна церква мала намір висунути своїх власних незалежних кандидатів, проте коли 17 січня її провідники звернулися до отця Волошина, їм сказали, що вони запізнилися із цим, оскільки часу на формування партії вже не залишилося. Волошин запропонував їм внести певну кількість своїх представників в урядовий список, але знову ж таки відмовився сказати, скільки саме⁶⁸. Коссе й Штефан,—колишні очільники Аграрної партії,—запропонували тоді провідникам православної церкви сформувати велику об'єднану партію. 20 січня в штаб-квартирі колишньої Аграрної партії в Хусті шістнадцятеро осіб провели нараду з питання практичного втілення цього плану.

Щойно нарада розпочалася, як у двері увірвалася поліція на чолі з Білеєм. Білей звинуватив присутніх у проведенні зборів без належного дозволу. Коссе наполягав, що це були не збори, а лише неофіційна зустріч друзів на тему ситуації у Празі, і йому дозволили звернутися до Волошина. Волошин підтримав Білея. Після того, як Коссе повернувся до залу, його і п'ятнадцятьох його друзів відвезли до місцевої в'язниці. Це трапилося у п'ятницю вранці, перед

68 До списку урядової партії УНО увійшло чотири представники православної конфесії: Михайло Тулик (заступник голови Проводу УНО), інженер Леонід Романюк, Михайло Марущак та Василь Щабей.

виборами, що мали відбутися в неділю⁶⁹. Усі шістнадцятеро утримувалися там аж до післяобідньої пори в неділю, а дехто з них— і до понеділка, а то й вівторка.

Ось такі-то справи з ватажками. Уряд тішив себе тим, що досить легко впорався з опозицією. Однак в п'ятницю увечері урядові треба було знову бути насторожі,— і в неділю, не зважаючи ні на що, було представлено два опозиційні списки.

Як тільки стало відомо про п'ятничні арешти, доктор Баторій, який підтримував тісні контакти з різними лідерами, склав другий список. Поліція пронюхала це, і почалася свого роду естафета. Переслідуваний поліцією Баторій, почав метатися з одного місця в інше. Його схопили в неділю вранці в автомобілі в Севлюші. Однак список поліція не знайшла, оскільки Баторій передав його своєму товаришеві на прізвище Василенко рівно за десять хвилин перед арештом. На той момент справи партії, що мала

69 Розповідь автора про події, пов'язані із заснуванням опозиційної партії в Карпатській Україні, подані у хронологічній непослідовності: М. Вінч раптово перескакує з 20 січня до 10 лютого 1939 р. Можливо, автор щось наплутав, оскільки достеменно відомо, що 6 лютого 1939 р. в Хусті відбулась передвиборна конференція представників православної церкви константинопольського патріархату (савватіївців) за участю 16 священиків, 6 мирян і 3 православних кандидатів у посли Сойму Карпатської України, на якій прийняли рішення підтримати на краєвих виборах партію УНО. Водночас було підписано відозву до православного населення Карпатської України, яка спровокає значний вплив на православних вірних, більшість з яких (80-85%) 12 лютого 1939 р. проголосувала за УНО. Виняток становило село Іза, у якому основна маса мешканців голосувала проти.

бути сформована, були в стані безладу. Звістки про арешти рознеслися серед православних як лісова пожежа,— і населення Ізи, вірне православній церкві ще від тих часів, коли його навернув Кабалюк, саме вирішило скласти список. Це була благородна спроба, але ці люди не мали ніякої форми організації, жодного політичного досвіду і взагалі мало що знали, поза межами свого села. Запевнення офіційних осіб, що селяни внесли у свій список прізвище урядового кандидата,— одного зі своїх запеклих опонентів,— цілком може відповідати дійсності.

Обидва списки було знято. Мешканці Ізи пішли в неділю рано зі своїм списком до будинку уряду і попросили зустрічі зі службовцем, який міг би його зареєструвати. Їх ганяли від кабінету до кабінету, поки вони, нарешті, геть не стуманіли та не впали у відчай. Тоді повернулися до першого посадовця, до якого зверталися вранці.

«Так, я уповноважений приймати списки,— сказав він,— але ви прийшли занадто пізно: зараз маємо чотири хвилини по дванадцятій, а всі списки, як ви знаєте, мали бути подані до дванадцятої».

Василенкові вдалося подати свій список на реєстрацію через товариша. Але і йому було відмовлено— на тій підставі, що за цим списком не стояла партійна організація.

У цій комічній інтерлюдії, що краще підходила для музичної комедії, аніж для серйозної підготовки до виборів, на боці уряду було право. У Карпатській Україні, за законодавством кожна політична партія має бути зареєстрована та визнана владою, перш ніж розпочати своє корпоративне життя чи скористатися

правом брати участь у виборах. До самої п'ятниці, коли лідери потенційної опозиційної партії проводили своє зібрання, вони не спромоглися зробити жодної спроби організувати будь-яку партію, а, за західними стандартами, важко уявити собі, як вони могли б це зробити всього за два дні, що залишилися до виборів. Слабким місцем уряду було те, що він вдавався до силових методів.

Однією з основних проблем, з якою стикався уряд автономної Карпатської України, завжди було питання фінансування краю. Щорічні витрати автономії сягали близько 350 мільйонів корун, з яких сама Карпатська Україна могла забезпечити лише 100 мільйонів корун. Решту завжди доплачувала Прага. Однак, починаючи з жовтня, чехи демонстрували все більше небажання вливати гроші в провінцію, яка на кожному повороті виявляла все сильніше й сильніше прагнення до емансидації—себто, звільнитися від чеського контролю. Спочатку українців це не турбувало і, очевидно, вони цим не переймалися ще навіть у січні цього року, коли стало цілком зрозумілим, що в разі, якби вони забезпечили надходження інвестицій в тому обсязі, в якому планували, їхній бюджет став би, як ніколи, великим. Німеччина, як наївно міркували вони, через свою зовнішню політику безпосередньо зацікавлена в Карпатській Україні, тож забезпечить їм всі необхідні кошти—чи то у формі позик, а чи у вигляді прямих субсидій. Однак

наскільки я міг зорієнтуватися, жодних грошей з Німеччини до Хуста не надходило, і питання про це насправді ніколи не ставилося.

На час виборів оптимістичні надії уряду на таку фінансову допомогу, здається, ослабли. Ці надії повернулися в бік американських українців, які вже, певною мірою, виявили помітну готовність допомогти і, хоча зі скрипом, неохоче, але розпочалися переговори з центральним урядом у Празі. Щодо цих переговорів із Прагою, які, у цілому, були особливо бурхливими (що було тісно пов'язано з присутністю генерала Прхали), то згодом ми багато чого почули про них.

Однак німці, хоч і не надали коштів, виказували великий інтерес до передбачуваного економічного розвитку Карпатської України. Протягом двадцяти років існування першої Чехословацької Республіки Карпатська Україна була джерелом поставок деревини, солі, а також ставала все більше привабливим туристичним центром. Але така роль більше не влаштовувала українців. Вони мріяли про невелику державу, у якій лісове господарство й промисловість були б чітко збалансованими, де рівень життя поліпшився до стандартів якщо не Західної, то хоча б Центральної Європи. Вони не просили нічого більше — лише співпраці з німцями.

Група лісничих, яка зненацька з'явилася в Хусті напередодні виборів, мала ознайомитися з державними лісництвами та більш-менш точно оцінити, які обсяги деревини, потрібної Німеччині, могла забезпечити Карпатська Україна, а після цього мали відбутися переговори з подальшим підписанням торговельної

угоди, за якою Карпатська Україна постачала б у Німеччину деревину, а також яйця, масло та будь-які інші можливі продукти сільського господарства,—натомість отримуючи устаткування, необхідне для спорудження фабрик та видобування таких видів сировини, як нафта й залізна руда. Пропонувалося також, що німці заснують автобусну компанію для поліпшення транспортного сполучення. Передбачалося, що за три роки Карпатська Україна отримає всю необхідну для неї техніку. Як варіант пропонувалося підписати тристоронню угоду з Румунією. За цією угодою Карпатська Україна й надалі експортувала б деревину до Німеччини, Німеччина експортувала б до Румунії, а Румунія розраховувалася б із Карпатською Україною за деревину поставками кукурудзи. Така угода цілковито влаштовувала би Німеччину, оскільки вона експортувала до Румунії велику кількість товарів, але не могла імпортувати достатньої кількості румунських виробів для збалансування платежів. Українці могли прийняти велику кількість кукурудзи, до двох тисяч вагонів за рік, оскільки кукурудза є одним із основних традиційних продуктів харчування; а, починаючи з жовтня, більша частина земель на рівнинах, де вирощується кукурудза, опинилася в руках угорців.

З-поміж запропонованих до побудови фабрик були одна плодоконсервна та ще одна—для виробництва целюлози, яка використовувала б деревину, що раніше вивозилася для цього до Угорщини. Передбачалося також спорудження цегляного та цементного заводів, щоб забезпечити будівельними матеріалами очікуваний будівельний бум. Батя, відомий виробник взуття, також розглядав можливість спорудження

заводу в Солотвині для переробки солі з копалень в різні хімічні продукти.

Видобуток нафти та залізної руди, на який українці та німці покладали великі надії, видавався дуже проблематичним. Прибули дві німецькі геологічні експедиції, проте від знайденого вони не були у великому захопленні. Чехи, які вели в Карпатській Україні досить детальні пошуки нафти, вирішили поки що обмежитися лише розпочатими буровими роботами в Ясіні. У лютому мине вже шість років, як вони безперервно ведуть ці бурові роботи. Вони пробурили свердловини на глибину 1200 метрів і, за твердженням експертів, їм залишилося пройти вже не дуже багато, оскільки нафта, на їхню думку, залягає на глибині від 1300 до 1500 метрів. Але, незважаючи на те, що буріння велося цілодобово, вони просувалися лише на три чверті метра за день. Казали, що робота зупинялася двічі через падіння у свердловину гайкового ключа, і кожного разу кілька тижнів витрачалося на те, щоб дістати той ключ. Вести буріння в пошуках нафти в будь-якому іншому місці видавалося зовсім не раціональним.

Чавуноливарний завод, який пропонувалося відновити, було закрито понад шістдесят років тому, а другий такий завод працював за старою технологією на деревному вугіллі. Тепер напрацьовувалися амбітні плани перевести ці заводи на використання бурого вугілля з пласти, що, як повідомлялося, було виявлено в околиці Довгого,—привабливого містечка в горах неподалік Хуста.

Предметом постійного обговорення були також плани відбудови прямого залізничного

та автодорожнього сполучення із західними районами республіки. Але скоро від ідеї будівництва автобану до румунського кордону (щоб з'єднати його з тим, що вже почав будуватися недалеко від Праги) відмовилися. У гірській місцевості він коштував би десять мільйонів корун за кілометр. Залізниця зі звичайною шириною колії від Пряшева,— найближчої станції у Словаччині, до Хуста коштувала би близько 11 000 000 фунтів стерлінгів. Видеться, що фінансування цих планів з боку Німеччини, про яке так багато писалося в іноземній пресі, було нічим іншим, як видаванням бажаного за дійсне всіма зацікавленими сторонами. Единим планом, який мав шанси на реалізацію, було забезпечення прямого сполучення між Пряшевом та Хустом, запустивши вузькоколійну дрезину. Можна було би використати великі ділянки вже наявної вузькоколійки; і якщо б роботи розпочалися вже навесні, то цей проект можна було б реалізувати до кінця року. Гроші на це було б виділено з центрального бюджету.

Щодо величезної радіостанції, що будувалася в Хусті за німецькі гроші для поширення української пропаганди на сусідні країни, про яку так багато говорилося за кордоном,—то в Хусті жодних ознак її не було. Приїжджі кореспонденти, які не могли повірити, що ці чутки були вигадкою, багато часу й грошей витратили на її пошуки та на пригощання випивкою потенційних інформаторів,—проте всі їхні пошуки виявилися безрезультатними. Ще в січні мені було офіційно сказано, що будується трубопровід від Румунії до Братіслави для поставки нафти, яку Німеччина купуватиме з розподільчих центрів. Чи не

розглядалася вже тоді начебто неочікувана німецько-румунська економічна утода, що так занепокоїла світ?

Допомога з боку українців з Америки та Канади,—навіть невеликого масштабу,—в будь-якому разі є відчутною. Вони утворювали групи за географічним принципом або на основі політичних поглядів—і діяли спільно. Час від часу вони надсилали в дарунок грошові перекази, але їхня допомога, що сприймалася з великою вдячністю, частіше надавалася натураю. Одна з груп, наприклад, надіслала взуття для школярів, ще одна група—одягом, тоді як інші групи погодилися збудувати в якому-небудь містечку лікарню, нову школу, бібліотеку, клініку чи якусь іншу громадську установу. На особливу радість Хустської адміністрації цих різних груп було створено величезну кількість, і конкуренція між ними помітно йшла на користь для Карпатської України. Казали, що обговорювалася та-кож велика фінансова позика під заставу державного лісового фонду. Крім того, надзвичайно великий інтерес до подій у Карпатській Україні виказували також окремі українці з цілого світу. Один українець, що натуралізувався в Норвегії якихось десять років тому та був задіаний у торгівлі деревиною в Осло, прибув до Хуста з наміром відкрити лісопилку в Ясіні. Ще один українець з Америки вирішив заснувати студію для виробництва українських кінофільмів в їхньому природному середовищі. Інші планували повернутися з Америки,—так що жодних сумнівів не було в тому, що якби Карпатська Україна існувала й надалі, то багато чого можна було б досягнути за допомогою окремих українців, багато з яких були готові піти на бізнесові ризики, якщо це могло б допомогти їхній рідній країні.

Головний рабин Хуста жив у квартирі на центральній вулиці. На сходах, хоча й відносно нових, відшаровувалася фарба, вони були брудні й закидані обривками паперу,—євреї рідко завдають собі клопоту щось відремонтувати,—дівчина-прислужниця сказала підніматися до квартири на верхньому поверсі і просто заходити. Я пройшов невеликим коридором, у якому не було ані меблів, ані килима, і далі у великій кімнаті побачив рабина. Тут також не було ані килимів, ні штор і майже ніяких меблів, за винятком хіба двох великих книжкових шаф зі скляними дверцятами, заповнених великими книгами в оправах з червоної шкіри з тисненими назвами на івриті, та стола, що стояв посередині, за яким в одному з двох крісел сидів рабин. На ньому був довгий стьобаний чорний атласний плащ, подібний до нічної сорочки, та круглий чорний велюровий капелюх. (Я відразу пригадав, що євреї не знімають капелюха в приміщенні, тому й не став знімати свого). Не встаючи, рабин запропонував мені сісти в крісло ліворуч від нього. Це був молодий чоловік, і хоча все його обличчя було заросле волоссям настільки, що самого лиця було майже не видно,—в мене склалося враження, що воно мало тонкі риси і сам рабин, напевно, був красивим. Його руки, кістляві й м'які, як риба, були неприємні на дотик, але все одно на вигляд були надзвичайно красивими, делікатними, досить витонченими та звужувалися до кінчиків пальців. У мене було достатньо часу, аби придивитися до нього, оскільки вранці він веде прийом. Якраз коли я зайшов, старий єврей з довгою

сивою бородою та вузлуватими руками, довго радився у справі одруження свого внука.

Коли щасливе життя онука було обговорено, я запитав у рабина, які перспективи він бачив для ортодоксальних євреїв у Карпатській Україні.

«Усе, про що ми просимо,—це щоб ситуація надалі не відрізнялася від тієї, яка була тут протягом останніх двадцяти років під чехами. З чехами ми жили дуже щасливо. Декілька останніх місяців також не були поганими для нас,—в будь-якому разі вони були кращі, ніж у Німеччині та інших країнах. Але надіємося, що нічого не зміниться»,—сказав він.

У той час перспективи якихось раптових змін були мінімальними, оскільки єврейській громаді, одній із найкомпактніших та найцікавіших у Європі, вдавалося домінувати в суспільному житті та поки-що не конфліктувати з місцевим населенням. Поки більш заможні й освічені члени цієї громади тримали під контролем вищі рівні комерційної діяльності та правосуддя, решта громади тримала міські та сільські магазини, готелі та ресторани, шила одяг, ремонтувала годинники та каналізацію і була, фактично, відповідальною за все,—окрім тих нечисленних підприємств, що потрапили в руки чехам. Певна частина єврейської громади оселилася також і на землі, де вони й жили, як селяни. Усього їх налічувалося тут близько 65 000 душ або десь 13 відсотків від усього населення, у відсотковому відношенні більше, ніж у будь-якій іншій країні Європи.

Євреї досить добре пристосувалися до життя з українцями. Українець—повільна і нерішуча людина, для якої надзвичайно важка систематична робота,

і тому він зовсім не заздрить становищу євреїв. Більше того, єрей, поза своїм бізнесом, мало чим іншим цікавиться, крім релігії, тож його життя, регульоване старою юдейською традицією, спокійно тече в штучно збереженому дусі часів середньовіччя. Він майже так само фанатичний, як і його рабин, що живе лише ради вивчення біблійних догм і законів Старого Завіту, і нічого не хоче знати про сучасну науку та презавзято виступає проти всіх нових звичаїв або ідей. Навряд чи бодай один з українських єреїв охрестився, а, крім старої ортодоксальної церкви, жодної єрейської організації не існує. Але хоча єреям і було відомо, що на той час жодних антисемітських законів не планувалося, вони все одно чулися неспокійно. Єрей, що торгував обрізками тканин, розповів, що його батько, м'ясник, був мером Солотвина протягом сорока років. Але це було в старі добри угорські часи; зараз таке було б неможливе. Зміни вже відчувалися в повітрі, і всі вони передчували, — що саме ці зміни принесуть.

Відвідувачів до рабина прийшло багато, але єдиною жінкою, що з'явилася серед них, була його дружина. Вона увійшла з бічних дверей, — масивна повногруда темна жінка в халаті, з густим чорним волоссям і повним обличчям. Хвилин із десять вона постояла в кутку, мовчки дивлячись на нас, а потім погірдливо вийшла з кімнати. Раптом двері різко відчинилися наропаш, і в кімнату широкими кроками увійшов чоловік з рудою бородою. Він почав оповідати довгу історію про суперечку, яку він мав із сусідом через ціну на віз деревини. Він був у селянському одязі, на голові мав смушкову шапку, та й жестикулював він по-селянськи. Коли чоловік на мить скинув

свою шапку, я побачив, що, незважаючи на наявність бороди, голова його була досить чисто поголена; залишилися лише накручені пейси, як того вимагав звичай. Вони були підв'язані стрічками та звисали маленькими прилизаними завитками біля його вух.

Коли цей гість вийшов, рабин підвівся й провів мене до сусідньої кімнати, у якій двічі на день читалися лекції для кандидатів до рabinнату. У кімнаті нікого не було, (Одного вечора в іншому містечку я зазирнув у вікно точно такої самої кімнати й побачив, як відбувалося заняття; білолиці хлопці із захопленням та великою зосередженістю читали відкриті томи Талмуда при свіtlі лише маленьких гасових ламп). На стіні, над прaporом з вишитими левами та короною Davида, рабин показав мені два обрамлені списки правил на івриті. Це були правила цієї школи, укладені його батьком і дідом. Посада рабина, як він пояснив мені, є справою більш-менш спадковою, так що, можна сказати, існує щось на зразок касти рabinів. Він був лише третім представником цієї прямої лінії у своїй родині, але деякі родини,—наприклад, Шапіро в Мукачеві, стали справжніми династіями. Коли останній зі Шапіро помер, то рabinнат було передано його зятеві, молодому рабинові з Галичини. За законом син рабина має завжди висуватися кандидатом на наступництво після смерті батька, тож якщо якихось особливих претензій до нього немає, і він сам нічого не має проти того, щоб стати рабином, то його звичай і обирають. Хустський рабин із жalem сказав мені, що, оскільки Господь не благословив його сином, то він твердо вирішив, що, як і Шапіро, видаватиме своїх дочок заміж за рабинів. Я виходив задніми дверима

через заболочене подвір'я, щоб один із шпигунів Білея не помітив мене й не позначив чорною міткою рабина за розмову з іноземцем.

Під час інтерв'ю мені особливо хотілося попросити в рабина розказати про обрядове омовення. У кожному містечку Карпатської України, де була синагога, я бачив таку собі досить велику невизначеного вигляду будівлю у слабо вираженому мавританському стилі із символом юдейської віри у вигляді двох зчеплених трикутників. Це, як мені говорили, єврейська лазня, але ніхто не поясняв мені, що саме там відбувається. Нарешті, якось увечері, виходячи з подвір'я, на якому було мое авто, я зіткнувся з єреєм, з яким їхав потягом. Це був міцний молодий чоловік із потужним голосом, який, незважаючи на те, що мав на собі кафтан, не видавався таким, що трактує ритуал як щось особливо священне, тож завжди з готовністю ділився інформацією. Поки ми прогулювались разом вулицею вперед і назад я, нарешті, довідався про значення обрядової лазні. Омитися необхідно перед молитвою. Правовірний єрей ходить до синагоги тричі на тиждень: на шабат, в понеділок та четвер, кожного разу виконуючи перед тим обряд омовення. Інші виконують обряд омовення лише перед шабатом. У лазні є звичайні ванни та обрядова ванна, що має вигляд заглиблого басейну зі сходами до нього. Той, хто омивається, має зайти у воду та повністю зануритися, пильнуючи за тим, щоб все його волосся було повністю покрите. Суворі правила встановлюють глибину води в басейні, і наглядача карають, якщо він ці правила порушує.

Забезпечення такими купальнями, додав молодик, — є одним із обов'язків єврейської «громади».

Ці громади, до яких належать усі, хто визнає юдейську віру, є незалежними організаціями єреїв в рамках звичайної організації міста чи сільської місцевості. Усі члени дають пожертви у спільній фонд, за рахунок якого будуються синагоги, єрейські вечірні школи для вивчення Талмуда та інші суто єрейські установи.

Цей юнак пояснив також, чому в Хусті ми так часто бачили людей з одною куркою чи качкою під пахвою навіть у небазарний день. Кошерні правила стосуються як птиці, так і тварин,—розвідав він,—і це означає, що їх забивають з випусканням крові. Крім того, їх обов'язково слід ретельно оглянути, щоб переконатися в їхній «чистоті»: якщо, наприклад, у курки ніжка зламана нижче коліна,—то курка «чиста», а якщо перелом є вище коліна,—то курка «нечиста». Як забій, так і складна процедура перевірки доручаються спеціальному обрядовому м'ясникові-різникові, який бере чотири пенсі за забиття курки та десять пенсів за забиття гуски. Ще одна важлива вимога юдейського обряду—це стан обрядового ножа, яким забивається тварина. Лезо має «сняти як дзеркало», бути бездоганно гострим і не мати жодних зазубин. Раз на тиждень рabin обов'язково перевіряє ніж на наявність зазубин, проводячи лезом по своєму нігтю.

Такого роду обряди керують усім життям громади. Дотримуються цих правил охоче, тому що написано в псалмах «Господь здійснює бажання праведних», а щоб стати праведником, говорять рабини, слід виконувати всі закони Старого Завіту буквально. Тому жінки голять собі голову напередодні весілля

й носять перуку до кінця свого життя, або ж після відсвяткованого за строгим обрядом весілля хлопці можуть танцювати лише з хлопцями, а дівчата — тільки з дівчатами. У суботу юдей не може виконувати ніякої роботи, навіть якщо вона полягає лише в тому, щоб завести автомобіль чи випхати віз, що застряг у болоті; не може їхати потягом чи трамваєм, тому що це означає, що він примушує працювати когось іншого; він не може приймати гроші чи навіть мати гроші в кишенні, якщо виходить за межі свого подвір'я. Обряд зобов'язує жінок, що часто ходять до синагоги, сидіти там як істоти нечисті, на балконах за занавісками, а давній звичай, що набув сили обряду, перетворює їхнє повсякденне життя на життя одружених черниць. Вони працюють на свою родину, але нічого не знають ані про зовнішній світ, ні про друзів, навіть про найближчих сусідів, і майже не виходять з дому, якщо не брати до уваги щотижневого походу до синагоги.

Не можна сказати, що ця, найвищого ступеня, увага до зовнішніх проявів релігії не має переваг для єврейського народу, особливо в тяжкі часи, оскільки це відволікає їхні думки від надмірного заглиблення в навколошню реальність. Фактично єдиними єреями, хто насправді перебував у прикрому становищі, були представники невеликого прошарку інтелігенції,—лікарі та правники, які, не маючи можливості виїхати з Карпатської України, страждали від страху за майбутнє, що все наростиав.

Кожного дня євреї розпитували мене про правила в'їзду до Англії, в домініони чи колонії, а їхні спроби пристосуватися до життя там в разі отримання

візі, брали за серце. Більшість із них думали, що якби вони змогли назбирати двісті фунтів стерлінгів та вивчити англійську мову, то мали би підставу звертатися за візою, хоча, фактично, це давало б їм право на візу лише за умови, що в наявності була б вакансія для спеціаліста тієї кваліфікації, яку вони мали. На курси англійської мови був такий попит, що до всіх викладачів вишикувалися довгі черги, а продаж книг англійською мовою був просто феноменальним. Навіть у невеликих містечках я бачив велике розмаїття книжок Г'ю Волпола, Джона Бучана та інших англійських письменників. Близче до завершення моого перебування ці запаси почали зменшуватися, а через труднощі з іноземною валютою, вони не могли поповнюватися. Коли я зайшов до книгарні в Хусті купити англійську книжку в дорогу, то знайшов там лише «Секс у тюрмі». Цю книжку спеціально замовив один із мешканців Хуста, який потім відмовився від неї. Уже три роки, сказав продавець, з огидою дивлячись на книгу, я пропоную її кожному новому покупцеві.

Одного дня на столику в невеликій кімнаті за кондитерською, що була модним світським закладом—вишуканим і дуже популярним кафе-цукернею, я знайшов «Початковий курс англійської мови» понімецьки. Як з'ясувалося, ця книга належала кремезному світоволосому єврею, який поскаржився мені, що не може знайти викладача і самостійно вивчає мову по чотири години на день. Його біда була типова для багатьох, з ким я зустрічався. Він хотів виїхати до Австралії, де, як він чув, були вакансії для лікарів. Перед цим він працював лікарем у Карлсбаді⁷⁰,

70 Зараз Карлові Вари.

П'єштінах та на інших спа-курортах і був представником свого брата, що працював лікарем-стоматологом в Хусті. Його швидку англійську второпати було майже неможливо, але це, мабуть, не мало великого значення; нікому не відомий, без підтримки, він мав мало шансів дістати дозвіл на роботу в Австралії.

Одним із найжорстокіших видів шахрайства, яке застосовували до цих нещасних людей, був «продаж» їм британських паспортів. Уперше я почув про таку торгівлю одного разу увечері, повертаючись потягом із Севлюша. Навпроти мене сидів молодий чоловік, який попросив дати йому почитати мою «Таймс». Це був угорський єврей з поважної сім'ї, що працював у страховій компанії в Ужгороді. Коли угорці отримали Ужгород, фірму перевели до Хуста і він переїхав разом із нею. Звичайно, він хотів отримати британське громадянство, що не було б важко, сказав він гірко посміхнувшись, якби він мав гроші. В Ужгороді декілька євреїв-правників та інших фахівців купили британське громадянство, заплативши від 600 до 1000 фунтів стерлінгів. Ніхто з цих людей ніколи не був в Англії та не знав англійської мови. Вони й не збиралися їхати до Англії, просто хотіли залишитися в Ужгороді та працювати далі на своїй теперішній роботі, але вже під захистом британського громадянства. Пізніше я чув велику кількість подібних історій від багатьох інших людей,— і всі вірили в їхню достовірність. Коли я висловлював сумнів щодо правдивості цих історій, незмінно була відповідь: якщо Англія продала недавно шмат іншої країни для гарантування своєї безпеки,— то чому б вона не могла продавати своє громадянство?

Про всю правду я довідався пізніше від одного з наших офіцерів паспортної служби. Деякі адвокати, як виявилося, знайшли прекрасний і безпечний спосіб заробити гроші. Вони казали багатим євреям, що могли б оформити їм британський паспорт за певну суму грошей. Єврей сплачував гроші, але через деякий час після удаваних переговорів між адвокатом та знайомим у владних структурах потенційному емігрантові повідомлялося, що цього разу адвокат нічого не зміг вдіяти. Простодушна жертва, яка надіялася отримати паспорт, звичайно ж, не могла подати в суд на адвоката і гроші пропадали назавжди. Оскільки англійську валюту доводилося купувати на чорному ринку за курсом, що утричі перевищував офіційний і продавалася вона за таким самим курсом, то для потенційного англійця ця оборудка оберталася дуже погано, зате для адвоката — дуже вдало. Здебільшого адвокати самі були євреями.

Розділ 10

Між виборами та першим засіданням Сойму очікувався період затишня. Ми вирішили втекти від виснажливої атмосфери інтриг у Хусті та поїхати на декілька днів до Рахова, де мали б можливість ознайомитися з роботою одного з найбільших державних лісництв, в якому загалом працювало понад 75% населення. По дорозі ми вирішили оглянути соляні кopalальні в Солотвині.

Рано-вранці ми виїхали з Хуста потягом, зробили пересадку на станції на території Румунії, на потяг вузькоколійки, який перевіз нас через Тису назад до Карпатської України. Десь ополудні ми прибули до Солотвина.

Солотвино — це мале містечко, яке все ще потерпає від хвороби зростання. Центром цього розкиданого містечка є брудна вулиця із сучасними залізобетонними будинками з одного боку; а по другий бік її стоїть великий сучасний шпиталь, збудований чехами, та декілька котеджів, акуратно впорядкованих і з непоганим плануванням. По сусідству розташувалися звичайні дерев'яні будиночки у зіпсованому псевдоурбаністичному селянському стилі, великий дерев'яний кінотеатр передвоєнного «ажурного» періоду та на узгір'ї, — декілька великих

вілл вісімнадцятого століття серед просторих садів, що належали директорам копалень. За узгір'ям виднілися три групи димарів копалень та величезні колеса підйомників на вежах, що з тарахкотінням оберталися в один бік, потім — у другий, піднімаючи та опускаючи ліфти в стовбур копальні. Назагал це було гнітюче й досить убоге місце, але прекрасний краєвид гір якоюсь мірою служив компенсацією для службових осіб, що були змушені тут жити.

Сама копальня виявилася великим сюрпризом. Тут було не лише цікаво — це була справжня краса. Кліт'я так швидко помчала донизу, що мене мало не знудило, здавалося, що нас повикидає з неї й ми всі загинемо, коли раптом вона зупинилася напроти штолльні. Ми пройшли до кінця цієї штолльні і потрапили в один з найпрекрасніших залів з усіх, що мені коли-небудь доводилося бачити. Висотою він був близько двадцяти метрів та кілька десят метрів завдовжки з численними великими трансептами, подібними до поперечних нав у готичних соборах. Все навколо було чистого біляво-сірого кольору, і відразу ж створювало атмосферу бадьюрості. Стіни стрімко йшли зверху до галереї, вирізаної як трифорій, а потім поступово відхилялися назад. Їхня текстура змінювалася смугами: одна широка гладесенька смуга, де сіль була акуратно вирізана пилою, а потім — вужчі борозни, подібні до граніту прорубані сокирами робітників. Ці борозни йшли діагонально й були надзвичайно симетричними. Стеля була вирізана у вигляді стилізованих хвиль. У мене не було відчуття, що я перебуваю в копальні глибоко під землею, де не видно неба, не було ніякого страху клаустрофобії.

Це було більше схоже на перебування в палаці фантазії, але фантазії винятково радісної, а ніяким чином не моторошної.

Копальня складається з декількох таких галерей, розташованих одна під одною. У найнижчій галереї робітники лише приступили до своєї роботи. Вони розпочинали зі стелі, вирубуючи сіль до низу стін механічною пилою, потім бралися вирубувати сіль з підлоги,— і так галеря поступово заглиблювалася все нижче й нижче. Кажуть, що найбільш ефектною була верхня галерея. Вона мала висоту до ста метрів із стінами, які вигинаючись поступово сходилися до середини, як склепіння готичного собору. Сіль набула темно-зеленого кольору, а повітря вирівняло поверхню і зробило її гладенькою.

У конторі управитель розказав мені дещо з історії копальні. Сіль, як розповідав він, видобувається в цій місцевості із часів середньовіччя. Коли сіль закінчувалася в одній шахті,— відкривалася друга. Ту, яку ми щойно оглянули, почали експлуатувати в 1800 році. Ці три шахти разом давали 175 000 тонн солі за рік, а заробітна плата гірників була однією з найвищих в Республіці. Вони заробляли від п'ятдесяти до шістдесяти корун за день; але через закриття кордонів тепер працювали лише два дні на тиждень. Допомога у разі безробіття становить лише сто корун на місяць, а оскільки робітники ніколи не заощаджували, багато хто з них опинився зараз у скрутному становищі.

Гірники Солотвина добувають сіль з діда-прадіда, але мало хто з них має місцеве коріння. Корінні мешканці, які тут становлять меншість населення, не виявляють ані схильності, ані бажання займатися

постійною та кваліфікованою роботою. Таким чином, аналогічно до того, як німців та австрійців доводилося привозити для напруженої роботи в лісовому господарстві, так і румунів завозили з прилеглої території для напруженої роботи в соляних копальнях. Говорячи про цих робітників, управитель використовував термін «мадяризовані» румуни. Я постійно чув про мадяризованих німців та мадяризованих румунів, але ніколи не доводилося чути про мадяризованих українців, тож запитав управителя, чому це так. Чому, якщо німці та румуни піддалися мадярському впливу, то значно менш розвинуті українці не піддалися. Головна причина, як сказав він, полягає в тому, що вони так і не вивчили угорську мову. Німці та румуни зазвичай селилися в невеликих промислових центрах; а українці, у той же час, залишалися закоріненими в селах та в ізольованих поселеннях по лісах. У містах були школи, і якщо декілька поколінь людей говорили в школах угорською мовою та, що важливіше, навчилися читати й писати цією мовою, то починали вже і вдома використовувати її. Крім того, якщо вони хотіли бути державними службовцями чи мати вищу заробітну плату, то мусили знати угорську мову. Натомість у сільській місцевості було менше шкіл, вони були віддалені одні від одних, і навіть якщо діти й ходили до школи, вони часто закінчували її, так і залишаючись неграмотними, оскільки угорська мова не вивчалася як окремий предмет, і до самого закінчення школи багато хто з дітей лише наполовину розуміли, чого їх там навчають.

Обідали ми у невеликому чеському ресторані — в тому самому, що й снідали, і насолоджувалися

розкішшу свіжого масла та чаю з чистих склянок за половину ціни від тієї, що платили в «Коруні». Після обіду ми виїхали до Нижньої Апші,—села, в якому, як казали, селяни тримали буйволів.

Нижня Апша лежить на відстані близько десяти кілометрів від Солотвина. Ми перетнули широке поле, вкрите бурими кущами вересу, яке продувалося сильним вітром, а потім в'їхали дуже нерівним мокрим піщаним шляхом вздовж схилу гори в широку долину, в якій розташувалися три села. Населення тут було дуже змішаним. Два села в найнижчій частині долини були повністю румунськими, а село у верхній частині долини—українське.

Перед самим в'їздом до першого села ми зустріли процесію. Сільські хлопчаки без головних уборів, одягнуті в білі ворсисті вовняні пальта і штани, несли шовкові павіси, прикрашені довгими китицями. Я подумав, що це було одне з численних свят греко-католицької церкви, тож Ч., витягнувши фотоапарат, побіг по болоту назад, щоб зробити знімок цієї процесії. За хлопчаками йшов великий гурт селян, а позаду них—невеличкий оркестр, досить-таки поганенький, що складався зі скрипки, альта й гітари, звуки яких розносилися вітром. Мелодія, якщо прислухатися до неї, видавалася бадьорою. Далі йшли три ряди дівчат у яскравому вишиваному одязі, кожна з яких тримала в руці запалену свічку.

І тут я раптом зрозумів, що це була не святкова процесія, а похорон, оскільки за дівчатами, серед наступного схвильованого гурту селян, дехто з яких плаяв, а інші стиха перемовлялися поміж себе,—несли труну. Вона була пофарбована у блакитний, як небо,

колір і вся прикрашена паперовими трояндами такого самого небесно-блакитного кольору. Я довідався, що це був похорон молодої дівчини із заможної родини. Мені захотілося втекти геть чимдалі від цього похмурого видовища, до того ж я побоювався, що сам факт фотографування Ч. може завдати цим людям тяжкої образи. Проте цього не сталося, оскільки брат цієї дівчини метнувся з процесії до Ч. і сказав, що він знає, що той робить і попросив зробити йому фотографію. Ч. пообіцяв йому прислати знімок. Але той хотів отримати знімок відразу; хлопчик зізнав, що той знімок захованний усередині чорної скриньки, і просив Ч. дістати його звідти. Тут підійшов ще один брат і відтягнув малого назад до його місця біля домовини. Ми рушили далі, через силу просуваючись болотом, до центру села.

У цих селах румунський вплив дуже помітний. Хати мають більш гостроверхі дахи, а стовпці, що підтримують дахи веранд, набагато товщі та мають більше вирізьблених узорів, ніж в Карпатській Україні. Церква, подібна до тих, що поблизу Хуста, була суто румунською; дуже висока витончена вежа з галереєю навколо, а зверху — один високий та чотири невеликі шпилі. Одяг також відрізняється, цілковито іншими є і традиції ткацтва. На одязі жінок небагато вишивки, а запаски зроблені із грубої вовняної тканини, здебільшого зі смугами червоного й жовтого, або чорного та жовтого кольорів. Практично все тут грубіше та контрастніше. Жіночі торби, в яких вони носять горщики або ще щось на базар, зроблені з грубого картатого лляного полотна темно-червоного кольору із пурпуровим рисунком. Деякі жінки насправді

першокласні ткалі, вони прикрашають свої торби з вовняної тканини гобеленового типу прегарними візерунками із квітковими мотивами. Така тканина використовується також для килимів та довгих вузьких доріжок, якими вони накривають стоси подушок, розкладених на поперечках над ліжком. Вони прикрашають стіни набагато краще, ніж звичайна вишивка чи доріжки зі смугастої тонкої тканини. На тлі простих коричневих дерев'яних стін ці доріжки створюють таке художнє оформлення, якого б не посомився будь-який дизайнер інтер'єрів.

Чоловіки також мають дещо відмінний одяг, особливо капелюхи та пояси. Їхні капелюхи дивовижні. Це невеликі круглі капелюшки із соломи з малесенькими тулями та крисами, що звисають. Туля охоплена блідо-голубою шовковою стрічкою й увінчана п'ятьма декоративними шнурями та квітами. Стрічка перехрещується ззаду на капелюшку і звисає до низу двома короткими кінцями — і це, та ще прогумована стрічка, завдяки якій цей убір, власне, і тримається голови, вкупі надають йому незвично дитячого вигляду. Прогумовану стрічку пропускають під підборіддям, або через потилицю — залежно від того, де носій капелюха хоче його прилаштувати — на потилиці, чи на передній частині голови. На противагу цим легеньким капелюшкам чоловіки часто одягають масивні шкіряні пояси, десь до тридцяти сантиметрів завширшки. Їх тут не виготовляють, а привозять з Румунії, і те, як вони оброблені та щедро прикрашені цвяхами, виразно вказує на східні впливи, що нічого не мають спільногого із власне Румунією. Чоловік, який вийшов з одного із будиночків, затягнув на

собі ремінь, злегка струснувся і задоволено поплескав себе по боках. У цьому селі носити такі пояси було традицією, але,—за його словами,—особисто йому вони подобаються, оскільки підтягають мужчину і дають йому відчуття сили.

Ми без труднощів знайшли буйволів, оскільки майже всі румуни та єvreї тримали їх. Ч. потоваришував із чоловіком, що тримав двох буйволиць, яких він із задоволенням вивів на подвір'я. Вони не були дуже великими, але оскільки буйволи є сильними та норовливими тваринами, то селяни, що вже зібралися на той час, стояли за міцною огорожею. Вони розповіли, що добра буйволиця коштує близько 7 фунтів стерлінгів. Вона дає менше молока, ніж звичайна корова, але її молоко має більший вміст жиру і на смак є солодшим, ніж коров'яче чи козяче молоко. Буйволи ж використовуються як тягловиа худоба, причому дорослий буйвол легко може тягнути віз удвічі більшої ваги, порівняно з волом. Єдиною їхньою вадою є те, що вони люблять залізати в воду, коли їм гаряче. Якщо влітку буйвол чує річку чи ставок десь неподалік,—він лізе в воду й тягне за собою і віз, і фірмана, і решту всього; в результаті часто відбувається потужне перетягування на канаті між буйволом і фірманом. Оскільки буйволи надзвичайно сильні, то вони здебільшого перемагають,—і віз разом із фірманом та рештою добра потрапляє у воду. Я запитував в українських селян у сусідньому селі, чому вони не тримають буйволів. Визнаючи їхню цінність та корисність, селяни зниζували плечима і казали, що «у них так не заведено».

На вузловій станції ми виявили, що хтось почуپив сумку з фотографічним приладдям Ч., яку ми

поклали в тамбурі в кінці вагона разом із нашим багажем. Як справжній поляк, Ч. зовсім не переживав з цього приводу; якщо воно пропало, то пропало, чого вже переживати? Проте чеський жандарм, що стояв біля вагона, поставився до цього по-іншому. Спочатку він обшукував потяг, але, так нічого й не знайшовши, дійшов висновку, що хтось привласнив її на зупинці між Солотвином та цією станцією. Інших припущенень ні в кого не було. Але раптом хтось пригадав, що бачив молодого селянина, який сховав щось під кожухом, зійшов з потяга та пішов геть полем. Ще хтось пригадав, що і справді бачили такого селянина, але хто він, чи звідкіля — не знати ніхто. Українці казали, що це був румун, румуни казали, що це був українець. Почалася велика суперечка стосовно його вбрання. Оскільки він мав на голові солом'яний капелюх, то це був румун, — але з якого саме румунського села? Було обговорено кожну деталь його одягу, і перед самим прибууттям нашого наступного потяга вдалося дійти висновку, що він, очевидно, походив з певного села далеко в горах. До великої честі чеської жандармерії їм вдалося знайти того парубка ще того самого вечора, і за два дні ця сумка зі всім її вмістом була повернута Ч. вже в Рахові.

Потяг був переповнений. Селянин-румун, кремезний, як бик, чолов'яга в білому вбранні, з усміхненим обличчям та двома величезними полотняними торбами, повними квасолі, увійшов і сів якраз навпроти нас. Він сказав, що їде до Ясіні продавати квасолю, бо ціна там на неї вища, ніж у його селі в долині. Він буде торгувати біля мосту в Ясіні доти, поки не продасть всю квасолю. Але оскільки ніхто

не буде брати більше, ніж півлітрову банку квасолі, то йому, мабуть, доведеться пробути там близько трьох днів. Він розповів, що майже не пам'ятає часів мадярського правління, але додав, як це незмінно робили селяни, що часи чеського урядування були дуже сприятливими. Тоді кожен міг продати те, що сам вирощував, але тепер стало дуже важко, оскільки чехи нічого не хотіли купувати в Карпатській Україні.

Першого вечора в Рахові ми майже нічого не побачили, крім темної вулиці, на якій будинки мали кращий вигляд, ніж в Хусті, і де все було набагато чистішим. Тут стояла велика тріумфальна арка, збудована до виборів, та гуртожиток для туристів, недавно споруджений чеським туристичним товариством, в якому ми мали зупинитися. Він був набагато кращим, ніж «Коруна». Нам дали невелику чисту кімнату на піддаші з двома білими ліжками, килимовою доріжкою та краном з водою, і цей кран був несподіваною розкішшю,—навіть незважаючи на те, що з нього текла лише холодна вода. На першому поверсі був простий, але добрий ресторан, в якому було повно чеських службовців. Страви були чудовими, і я почав усвідомлювати, що чим довше я перебував у Карпатській Україні,—тим більше мені подобалося все чеське. На верхньому поверсі була навіть ванна. Обслуга, на жаль, не була чеською, тому скористатися ванною ми не змогли.Хоча адміністратор і пообіцяв організувати нам ванну, він так і не зміг заставити покoївку кинути пару полінечь у вогонь, аби підгріти воду.

***'

Управителя лісництвами викликали для участі в похороні, тому ніхто і нічого не зناє про наш приїзд. Робити було нічого, тож ми вирішили піти в гори.

Ми перетнули глибоку долину, в якій розташувався Рахів, перейшли через річку і там, по той бік, стали підніматися вузькою долиною. Попереду краєвид обрамляли вкриті снігом гори. Протягом першої години, ми ще не надто далеко відійшли від міста, щоб знайти щось цікаве. На відміну від привабливих котеджів в околиці Ясіні, тут будинки мали сухо пролетарський вигляд. Вони не відзначалися якимось особливим стилем і видалися найбільш зліденними та занедбаними, які мені коли-небудь доводилося бачити; дахи були провалені, стіни залатані різними дошками чи бляхою, іхні жителі в branі в лахміття. Дім складався з двох крихітних кімнаток, кожна з яких площею близько трьох квадратних метрів: одна — для родини, друга — для декількох курок та свині. У кімнаті для родини було повно пари, волога стікала по стінах і капала на купу лахміття в кутку, що служило ліжком. Глава сім'ї був безробітним, тому єдиним прибутком, окрім того, що вони могли з трудом нашкрябати зі свого городу, були три пенси, що їх малий хлопчик заробляв, продаючи саморобні сопілки.

Далі, йдучи вгору долиною, неподалік від місця, де одна сім'я будувала собі новий будинок із допомогою столяра, що робив віконні рами й двері, ми звернули круто дотори.

Над нами височіли пагорби, по яких були густо розкидані селянські хати, то тут, то там було видно

невеликі острівці фруктових дерев, кошари для овець або навіси для сіна чи соломи, що стояли окремо. Біля невеликого водоспаду на колінах стояла жінка й полоскала у воді синю, жовту, червону та помаранчеву вовну, яку вона пофарбувала вдома. Сніги лежали високо понад нами, за темними латками лісів. Жодних слідів на схилі пагорба не було, жодним транспортом дістатися до хат було неможливо, навіть селянським возом. Ділянки з хатами були фантастично перемішаними між собою і такими маленькими, що можливості для розбудови зовсім не було. Нічого дивного,— подумалося мені,— що життя такої громади протікає в традиційний спосіб з покоління в покоління. Більшість родин живе тут споконвіку. Коли я запитував селянина, відколи він живе у своєму теперішньому домі, він відповідав або, що «він тут був завжди», або «відколи він прийшов звідтіля». Спочатку мені здавалося, що «звідтіля» означало якийсь маленький куточек в іншій долині, але відразу ставало зрозуміло, що місце, на яке показував чоловік, було зовсім близько, можливо, на відстані заледве якихось ста метрів трошки далі вздовж пагорба. Селянин міг сказати, що хата була там, але згоріла, чи, можливо, він змушений був піти звідтіля, коли одружувався, а в хаті залишався жити його брат. Лише декілька родин, як видається, мали зв'язки з Галичиною, як це було в родинах, що жили навколо Ясіні; і хоча це місце завжди славилося тим, що було центром українства,— я особисто не виявив особливого ентузіазму з цього приводу.

Біля невеликої кошари селянин у синіх домотканіх штанах, що щільно облягали ноги, та в густо

вишитій сорочці практикувався у грі на своїй трембіті довжиною у чотири метри. Мелодія весь час була однаковою: довга нота, що наростає, потім серія трелей всього з двох нот, а за ними — знову довга нота, що поступово затихала. Я помітив, що в одному вусі він мав подібний на невеликий значок золотий кульчик. Селянин пояснив, що коли він служив в армії, йому часто доводилося звертатися до шпиталю через постійний і сильний головний біль. Лікар вписував йому різні пігулки, але потім подарував йому цей талісман. Талісман здійснив чудо, і головний біль негайно й повністю припинився. Свій перший талісман він загубив, але коли придбав цей, біль знову відразу ж зник. Пігулки, — казав він, — руйнують нерви й кров. Йому здавалося, що цей золотий кульчик діяв, як магніт. Він притягував біль, — тому іноді, коли він вмивався вранці, кульчик був цілковито брудний.

Поки ми з ним розмовляли, зі своєї хати підбіг ще один низенького зросту селянин із настороженим і нерішучим виразом обличчя, одягнутий в штани темно-вишневого кольору, з флейтою в руці. Він приніс нам млинці з начинкою на великому круглому тарелі, тож всі ми сіли під прихистком копиці сіна. Цей чоловік добре грав на флейті, але йому більше хотілося порозмовляти.

«Сподіваюся, ще однієї війни не буде, — сказав він. — Я був три роки на останній війні, більше війни мені не треба. Пам'ятаю, скільки всього було понищено тоді. Угорці позабирали весь наш врожай, потім нас грабували румуни. Ще одна війна понищить тут все, всіх нас, мабуть, також. Хочу лише миру, аби я міг працювати без перешкод.»

Його дружина, яка також підійшла до нас, схвально кивала.

«Багато бачив тут різних правителів,—сказав він пізніше,—але мені байдуже, хто буде наступним. Урешті-решт усі вони однакові; не дуже добре й не дуже погані.»

Я запитав у нього, хто він такий. Звичайно ж,—сказав наш співрозмовник,—він є русином і додав, як додавали всі інші селяни, з ким мені довелося розмовляти цього дня, що не може зrozуміти «Нову Свободу», нову урядову газету. Його біда була в тому, що він, власне, погано володів письмовою українською мовою; селяни, що розмовляли вдома українською більш-менш пристойно, не мали у свій час можливості вивчити кириличний алфавіт.

Підкріпившись млинцями, ми рушили вгору до хати, в якій, як нам сказали, жив музикант Михайло. Я чув, що Михайло, який доповнював свій убогий прибуток з нецілого гектара землі тим, що ремонтував годинники, добре грав на цимбалах та скрипці. У хаті перед домашнім вогнищем, скрестивши руки на колінах, на кріслі з прямою спинкою сиділа жінка в хустині. Вона знічев'я вела розмову з двома чоловіками, що сиділи за столом навпроти. Десь із піддашшя хати Михайло приніс цимбали й поклав їх на стіл. Він сам зробив їх із сосни, і вони дуже нагадували англійську цитру, тільки кожна струна складалася із семи малих струн, і грати на них треба було двома маленькими молоточками, а не пальцями. Другий чоловік дістав скрипку, й вони заграли.

Почали з найвідомішої мелодії, під яку танцюють «гуцулку». Вона має дуже чіткий ритм, який відразу

ж нагадав мені весілля в Ясіні. Повторивши багато разів без вариацій декілька тaktів, вони раптом зупинилися, а тоді заграли ще близько сорока мелодій, під які можна танцювати «гуцулку». Мало хто з них може читати з нот, та й жодна з мелодій ніколи не записувалася, так що мелодія хоча й залишається, назагал, тією самою, вона може мати помітні вариації від місцевості до місцевості. Манера танцю також міняється. У старі часи танці майже завжди були повільнішими, але зараз люди більше полюбляють швидкі рухи, та ще й впровадили багато нових па та різних варіантів танцю.

«Ви танцювали «гуцулку» в Ясіні? — спитав Михайло. — Там не вміють її танцювати. Вони там занадто старомодні. Побачили б ви, як танцює її моя дружина!»

Після деякого умовляння його дружина підвела-ся, скинула хустину та взяла за руки старого, якого ми привели із собою з Рахова. Спочатку вони стояли обличчям одне до одного, прислухаючись до ритму. Потім почали повільно рухатися по колу, приставляючи одну ногу до другої. При кожному розвороті вони рухалися все швидше і швидше, прискорюючи темп так, що почали літати по колу, як дзига. Зненацька вони зупинилися й почали тупотіти по долівці та плескати в долоні. Ось уже знову рушили по колу, — спочатку в один бік, потім — у другий, змінюючи крок після кожного розвороту. Потім музика змовкла, і так само раптово, як вони раніше зупинялися, танцюристи стали на місці водночас, а тоді посідали на тверду дерев'яну лаву під вікном.

Раптом зірвалася така сильна снігова буря, що за вікном, окрім кружляння у вирі лapatого снігу, нічого

більше не було видно. Ч. і я почали танцювати, і незабаром ми вже четверо весело кружляли по кімнаті. Хоча «гуцулку» танцювати не важко, але добре її танцювати — ой як нелегко. На думку Михайлової дружини, ми зовсім не вміли її танцювати, тому що так і не спромоглися освоїти рівномірний рух вгору-вниз та при цьому рухатися легким кроком, що перетворює коло танцюристів у єдиний живий організм.

Поки ми обідали й чаювали в ресторані гуртожитку, туди увійшли Кляйс, його дружина та їхній друг з Німеччини. Тут вони каталися в горах. Коли ми з Кляйсом незабаром заглибилися в політичну дискусію, фрау Кляйс захвилювалася та спробувала змінити тему. Вона знала свого чоловіка набагато краще, ніж ми, — і справді, дуже скоро він розлютився і його мова стала більш повчальна, аніж тактовна.

Кляйс сказав, що ми з ним ніколи не погоджувалися. Я зауважив, що тоді, як я особисто нічого не маю ані проти Німеччини, ані проти нього, він, вочевидь, не може сказати мені те саме. Відповіді на це не було. Далі він вдався до аналізу позицій наших двох країн. Німеччина та Італія, — казав він, — були «правими» державами; Англія, Франція та Америка — «лівими». Ці терміни втратили своє первинне значення, і права країна була такою, що думала про майбутнє, в той час, як ліва країна чіплялася за минуле. Усі країни, додав він, мали періоди підйому, період піку та період занепаду; Англія, вочевидь, переживає період занепаду. Є

ще' одна, — продовжував він, — важлива різниця між Англією та Німеччиною, а саме та, що Англія багатша, ніж заслуговує на це своїм положенням та здобутками, а Німеччина — бідніша. Однак за двадцять років усе зміниться; Англія більше не займатиме місця, на якому вона перебуває сьогодні. Дуже добре, — сказав він, повертаючись до свого попереднього твердження, що Англія ліва країна, інакше Німеччина ніколи не змогла б піdnятися до становища країни, що домінує у світі. Але що б там не говорили про Англію, вона все ще могутня, і якщо б Англія, — навіть зараз, — зосередилася на майбутньому, а не на минулому, вона стала б нездоланною перешкодою на шляху Німеччини.

Їхній німецький друг запитав мене про мою політичну орієнтацію в Англії. Я відповів, що мої симпатії мали б вважатися правими, але ступінь моєї політичної орієнтації не був достатнім, щоб я встав і задекларував, як це роблять нацисти, що мої ідеї непомильні. Я не міг би бути членом партії та неупередженим суддею одночасно.

«А що б трапилося, якби армією командували за такими ж принципами?» — запитав Кляйс.

«Але ані німецький, ані будь-який інший народ не можуть вважатися армією», — відповів я.

Кляйс почав викладати правила гри. «Лише поводячись із народом, як із армією, можна забезпечити одностайність та досягти єдності щодо напрямку руху; тільки в цьому разі німецький народ може надіятися на те, що піdnіметься до панування у світі», — завершив він голосно й чітко, карбуючи кожне слово.

Фрау Кляйс, що вже зовсім рознервувалася, а очі її неспокійно забігали по сторонах, погладжувала

руку чоловіка. «Ти, звичайно, маєш на увазі панування у своїй країні; вже двадцять років з нами поводяться як із паріями, тепер ми хочемо бути вільними», — вимовила вона. Але було цілком очевидно, що він не це мав на увазі.

Англія повинна визнати претензії Німеччини на колонії, — продовжував Кляйс. — Вона завжди все визнавала занадто пізно. Візьміть Іспанію; чому вона визнала Франко лише в останній момент і, таким чином, знайшла собі ще одного ворога?

«Тому що не можна визнавати заколотників, — зauważив я, — поки законний уряд не повалений остаточно».

«Інші народи, — сказав він, зиркнувши скоса, — визнали те, що мало відбутися ще давним-давно і знали, як отримати з цього вигоду. Але не має значення, що Англія зараз робить зі своїми колоніями, бо через двадцять років вона так чи інакше всіх їх втратить.»

Фрау Кляйс була вже зовсім наляканна. Однак їй не варто було хвилюватися. Кляйс виглядав так комічно у своєму гніві, що я міг лише розсміятися; більше того, — мені хотілося почути, що він хоче сказати.

Німеччині, — продовжував Кляйс, — потрібні колонії, щоб забезпечити все її надлишкове населення, — і він назвав цифри, що ілюстрували щільність населення на квадратний кілометр у різних європейських країнах. Сміючись, я зауважив, що в разі перенаселення було б краще, якби Гітлер нагороджував золотими медалями жінок, які взагалі не мали дітей, а не тих, хто мав восьмеро, а то й більше. Тут

несподівано втрутився Ч., який до цього часу сидів мовчки.

«Хіба не проявляють німці свою нелогічність?—прямо запитав він,—вони проповідують расові ідеї,—мовляв, Німеччина для німців, Польща для поляків, кожна нація є компактною однорідною расовою групою, але при цьому вони хочуть загарбати нашу Галицю та заморські території, де немає жодного німця.»

Тут і почалася буча. Репетували всі. Кляйс доводив, що аргументи Ч. були дитячими і заявив, що він не бажає обговорювати такі теми з будь-ким, хто розмовляє з «польською зарозумілістю і зухвальством». «Тут говорять такі речі, які я як німець не можу дозволити вимовляти в моїй присутності»,—кричав він.

На той час вже всі присутні дивилися на нас. Мені вдалося змусити Ч. замовкнути, а Кляйс підвівся й пішов геть, не потиснувши руки. Лише сказав, що на нього чекає його машина, їй вони мусять повернутися до Хуста. Уже з вулиці я почув його репліку про мене, що я демократ, який «все ще вірить у моральні принципи».

«Його» машина, як я помітив, була приватною автівкою Волошина, яку той прислав за ними. Машину їм давали, як тільки вони мали бажання здійснити яку-небудь невелику подорож. Це, однак, була іхня остання поїздка, оскільки за декілька днів Кляйса відкликали за вказівкою з Вільгельмштрассе, як мені пізніше сказали інші німці. Він грав за Велику Україну, говорили вони, здійснюючи дипломатичні акції цілком самостійно (ймовірно, що спільно з віденською групою), причому ідеї, які він пропонував, не були

ідеями німецьких офіційних кіл. Відкликання Кляйса, здається, підтвердило, що на його батьківщині брав гору офіційний погляд, за якого Німеччина відкладала українське питання на турецький Великден.

У недільну хурделицю, через тиждень після виборів, я поїхав до Ясіні. Я не пішов до деревообробної школи, оскільки прибув новий директор-українець і цю школу повністю реорганізували. Реорганізація здійснювалася задля перетворення цієї школи в професійно-ремісниче училище, в якому українці мали би змогу опановувати різноманітні професії, в яких тоді зазвичай домінували єреї. Ідея ця була конструктивною, але на практиці не спрацьовувала. На першому етапі було започатковано курс для підготовки чинбарів; проте тринадцять із п'ятнадцяти хлопців, що записалися туди, виявилися єреями, а решта двоє—німцем та угорцем. Адміністрація, хоча й проти бажання, мусила прийняти хлопців, тому що їй були конче потрібні гроші.

Місцеві чехи були в стані глибокого занепокоєння. У повітрі витало безліч чуток про їхній завтрашній день. Дві речі були безсумнівними: двом з п'яти тисяч чехів-службовців, які досі ще залишалися в Карпатській Україні, до першого березня мали вручити повідомлення про звільнення, а вибір тих, хто мав виїхати з Ясіні, залишався за Васьком, сільським греко-католицьким священиком, що був членом секретного комітету Волошина. Васько відкрито говорив

у кабінетах місцевого уряду в Рахові: «Залишаться ті, кого я хочу залишити, пойдуть ті, кого я не хочу залишати». Цей секретний комітет, що збирався раз на тиждень в Хусті, був найстрашнішою організацією в краї. Його члени, кожен з яких представляв один район, подавали звіти про загальну атмосферу та місцеві події, загострюючи особливу увагу на поведінці чехів та представників інших меншин⁷¹.

Назагал, становище чехів у ту пору видавалося кращим. З часу виборів ситуація стабілізувалася, оскільки українці почувалися більш упевнено на своїх позиціях, тож не мали потреби в античеській пропаганді, метою якої було вплинути на волевиявлення. Сам Волошин та, — що, напевно, важливіше, німці, здається, були налаштовані на заспокоєння ситуації. За кілька днів перед цим новий німецький консул⁷², що представляв офіційну політику Вільгельмштрасе, сказав знайомій мені в Хусті впливовій людині, що всіх чехів не можна було позбутися нараз. Вони були конче потрібними для належного управління справами в країні, й будуть необхідними ще років zo п'ять або й більше. Їх можна витісняти лише поступово, в міру того, як українці будуть підготовані, щоб зайняти їхні місця. Якщо будуть потрібні фахівці, то їх можна буде найняти в Німеччині. Нібито з метою

71 Автор помилляється: у період існування Карпатської України жодного таємного комітету в оточенні А. Волошина не існувало. Можливо, йдеться про Першу українську центральну народну раду (ПУЦНР) — головне позапартійне об'єднання українофільського руху в Підкарпатській Русі в міжвоєнний період, що мало свої осередки у кожному окрузі краю.

72 Гамільтон Гофман.

втілення в життя такої політики Волошин заявив у закритому циркулярі для офіційних кіл, що вся античеська агітація має бути припинена, та що всі, хто провокує поширення будь-якої агітації, каратимуться ув'язненням на п'ятдесят днів⁷³.

Підготовка до першого засідання парламенту була в розпалі. Група лідерів прибула до Рахова та вже накреслювала плани. Засідання мало відбутися в Рахові, оскільки, з огляду на пов'язаність цього міста з повстанням в Ясіні, воно вважалося тіsnіше поєднаним з українським рухом, аніж Хуст. Оскільки іншого придатного приміщення не було, вирішили пристосувати для цієї потреби відпочинковий зал чеського готелю для туристів.

Одного вечора я пішов на зустріч із директором лісового господарства. Він жив у квартирі на першому поверсі прекрасного будинку, що стояв посеред

73 Ідеться про розпорядження Міністерства внутрішніх справ Карпатської України від 3 лютого 1939 р. із забороною проводити античеську пропаганду на території автономного краю. У документі, зокрема, зазначалось: «Треба знати, що значна частина чеського урядництва хоче дістатися назад у т.зв. історичні краї. У нас залишаються лише ці, які зв'язані з Карпатською Україною родинними або іншими обставинами і зрослися по довголітній службі з нашим краєм і народом або яких ми самі не можемо дати до диспозиції, бо є фахівцями, яких у скорому часі не можна заступити тутешнім урядництвом» (Державний архів Закарпатської області (ДАЗО).—Ф. 19.—Оп. 3.—Спр. 64.—Арк. 2).

відлюдного саду. Коли я зайшов, він сидів біля радіоприймача разом зі своїм молодшим братом, приємним молодиком, якому, очевидно, подобалося носити невелику пишну чорну бороду, що випиналася на кінчику підборіддя. Директор, на вигляд, як Муссоліні в мініатюрі, моментально вразив мене чудернацькою сумішшю практичності та відсутності здорового глузду. Його батько був простим лісорубом при маєтку Шенборнів. Сам він був єдиним українцем зі всього штату Рахівського лісництва, тому вагомість посади, на яку його було призначено недавно, давала йому велике задоволення. Твердо посадивши мене посеред кімнати-їdalyni, він сповістив, що дасть мені фундаментальне уявлення про тамтешні ліси. Молодший брат приніс пляшку густого солодкого вина й залишив нас із посмішкою на обличчі—мабуть, він знов, що чекало на мене.

Фундаментальне уявлення, запропоноване директором, складалося, по-перше, з детального переліку районів, на які розділено Рахівський округ; далі йшли детальні списки штатних працівників у кожному з цих районів; тут персонал складався з трьох конторських працівників, двох інспекторів, інженера, відповідального за греблі, санітарного інспектора, там—з двох конторських працівників, двох інженерів, і так далі, і так далі. Кількість районів та працівників видавалася безконечною, і мені вже стало цікаво, чи то я буду змушений у повному обсязі вислуховувати докладний звіт про кількість лісників та інших робітників. Потім він зненацька перейшов до опису головної адміністрації в Рахові та завершив, б'ючи себе в широко розпростані вузькі

груди, словами: «І на чолі цієї величезної організації, наділений повним контролем над усіма працівниками, яких я вам перелічив, стоїть генеральний директор,—тобто—я». Він замовк на кілька хвилин, але й це ще було не все. Я мав ще витерпіти перелік дерев, що росли в кожному з районів, перелік ґрунтів, та реєстр транспортних засобів.

Все це мало що значило для мене, але директор мав такий запас ентузіазму, що щезнути мені було досить важко. Тож людині, що чекала на мене в кафе, довелося чекати дуже довго. Нарешті я крізь заметіль пішов додому на апетитний омлет, що подавався з чорницями. І чи то таке незвичайне поєдання, чи то вино так погано подіяло на мій шлунок,—але я був змушений сісти на голодну дієту на три наступні дні.

Розділ 11

Одним із головних занять німців з Райху в Карпатській Україні було вирішення питання німецької меншини. Згідно з чеськими даними ця меншина становить десь 7 000 осіб, хоча самі німці оцінюють їхню чисельність десь у 14 000 осіб і заявляють, що є ще 14 000, котрі не визнають себе німцями, і яким треба «нагадати про їхнє коріння». Всі вони походять від колоністів, що прибували в цей край ще з середніх віків. Як французи та англійці колонізували землі за морями, так німці колонізували землі на величезних територіях у Східній Європі. Цих колоністів можна знайти не лише в Карпатській Україні. Вони розкидані на південному сході Польщі, а також у Південній Росії, в Угорщині, Румунії та Словаччині. Окрім тих, що заснували численні невеличкі німецькі містечка в Словаччині та працювали в срібних і свинцевих копальнях, майже всі вони займаються сільським господарством. Правителі, що мали великі незаселені території, спустошенні турками чи іншими загарбниками, або ліси, як в Карпатській Україні, які треба було загосподарювати та розвивати на науковій основі, завжди із задоволенням приймали німецьких поселенців, і навіть щедро заохочували німців переселятися, бо вони були надзвичайно працелюбними.

Перші німецькі поселенці в Карпатській Україні з'явилися незабаром після татарської навали 1241 року. Татари на чолі з Батиєм прорвалися через Яблунецький та Верещаківський гірські перевали, пронеслися далі аж до самої річки Слана, а потім, коли дізналися про смерть Чінгісхана, повернули назад додому так само раптово, як і прийшли, захопивши зі собою в рабство двадцять або тридцять тисяч місцевих селян. Король Угорщини Бейла IV, який був змушений втекти в Далмацію, після повернення застав майже безлюдні землі, — тож кажуть, що перших німців запросив приїжджати саме він.

Питання, до якої точно раси належало не дуже численне та розкидане населення цієї території перед навалою Батия, є темою серйозної дискусії. Дехто каже, що воно було українським; інші твердять, що воно було автохтонним і не належало до якоїсь визначеній сім'ї. Останні вважають, що першими українцями на цій території були ті, що прибули з Поділля разом із Федором Корятовичем у 1360 році⁷⁴. Федір ворогував зі своїм дядьком Вітольдом⁷⁵, Великим Князем Литовським, та попросив дозволу в короля Угорщини оселитися на південь від Карпат. Король дав йому такий дозвіл, присвоїв титул Князя Подільського та Пана Мукачівської домінії (*Dux Podoliae et Gubernator Castris Munkaci*), також організував шлюб між його донькою Анною та місцевим принцем Палатіном⁷⁶. Хай там як, а цієї весни тут ширилися чутки,

74 Насправді у 1394 р.

75 Ідеється про великого князя литовського Вітовта.

76 Автор плутає посаду з іменем: чоловіком Анни був палацін Гарай.

що деякі розтривожені особи висловлювали припущення, що саме німці, — на тій підставі, що вони ще за сто років до Корятовича прибули до Карпатської України, — були насправді першими поселенцями, та що українці були «новоприбулими». В офіційних німецьких колах, звичайно ж, із цього припущення сміялися, але я не помітив, щоб українці, які були особливо чутливими в цих питаннях і зовсім не мали впевненості стосовно остаточних цілей німців, були скильні ставитися до цього з легкістю.

Набагато потужніший наплив німецьких поселенців був значно пізніше, в другій половині вісімнадцятого століття. Марія-Терезія, енергійна зверхниця Австро-Угорщини, хотіла розвивати величезні обшири непрохідних державних лісів, що на той час вкривали майже всю територію регіону, і для втілення своїх планів запросила за контрактами велику кількість лісничих з Німеччини та Австрії. Місцеві горяни, — гуцули, — чия назва, дана їм румунами, що селилися по долинах, означає «мандрівники»⁷⁷, очевидно, не дуже підходили для роботи лісничими. Головним чином їх цікавили лише їхні отари, а дерева вони лише вирубували, і то тих порід, які їм були потрібні для будівництва чи для опалення.

Деякі німецькі села, такі, як Німецька Мокра, зберегли своє обличчя в абсолютно недоторканому вигляді: все тут виглядає так само, як і в тій частині Німеччини, з якої прибули перші поселенці. Інші села, в яких з тієї чи іншої причини відбулося значне

77 Етимологія слова «гуцул» на сьогодні остаточно не встановлена. Вірогідною є версія, яка виводить походження назви «гуцул» від прізвиська.

проникнення чужих елементів, мали тенденцію до мадяризації. Двадцять років чеського правління принесли на диво мало змін для німецької меншини, хоча її становище було дещо ускладнене запровадженням чеської мови як офіційної. Змішаний склад населення і різноманіття мов виразно продемонстрував за-лізничник, який заскочив до мого таксі, коли одного вечора я від'їжджав від вокзалу в Хусті. Він говорив німецькою,—бо мав батька німця, угорською—бо його мати була угоркою, чеською—тому що жив у Чехословаччині, а тепер ще й українською,—оскільки працював на залізниці!

Після жовтня 1938 року всі німці розкошували, як вареники у сметані. Українці, щойно виборовши свою власну автономію, вважали справою честі надати аналогічні привілеї німецькій громаді. Німці отримали все, що бажали: державного секретаря, уповноваженого у справах німців; дозвіл сформувати організацію націонал-соціалістичної партії, що повністю дотримувалася націонал-соціалістичної ідеології⁷⁸, а також всі допоміжні організації; школи з німецькою мовою навчання, збудовані та утримувані державою; свою власну шкільну інспекцію, що мала бути допоміжним підрозділом партійної організації. Особливий інтерес, який ця невелика німецька меншина викликала в широких колах Німеччини,

78 Розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Карпатської України від 2 лютого 1939 р. усім німцям на території краю дозволили організовуватись у німецькій партії на націонал-соціалістичних засадах із правом використання партійних відзнак, включно зі свастикою. (ДАЗО.—Ф.3.—Оп.2.—Спр. 32.—Арк. 1).

був 'спричинений тим фактом, що нові лідери за походженням не були місцевими німцями, а були імпортованими із Судетської області. Герр Олдофреді, державний секретар, походив з околиці Егера, а його заступники — з Південної Богемії. Інші також мали бути імпортовані із завданням створення «СА» та жіночих організацій.

Ціпзерай було першим німецьким селом, в яому ми побували. Воно розташоване на відстані якихось трьох кілометрів від Рахова вище за течією річки, тож одного засніженого дня пополудні ми вирішили піти туди.

Це село, яке складалося з довгої вулиці, що тягнулася вздовж річки, відразу ж вражає своєю відміністю від сусідніх сіл. Будинки, хоча й побудовані з дерева, були акуратно обтиньковані, прикрашені пілястрами та красивою ліпниною, і кожний стояв посеред невеликого добре доглянутого чепурного садочка. Найбільшою відміністю була сама атмосфера. При в'їзді до села стояла величезна тріумфальна арка з дерева, прибрана зеленими гілками, щедро прикрашена численними свастиками та з написом «Гайль Гітлер». Неподалік стояла школа, — невелика дерев'яна хатина з однією великою кімнатою. Я увійшов і відрекомендувався вчителю — молодому чоловікові зі звичайним німецьким прізвищем Мюллер. Він розказав, що живе тут всього два місяці й не дуже добре обізнаний з історією села. Сумніву в тому, що він наскрізь просякнутий ідеями нацизму, не було. Коли ми увійшли до класу, усі діти, як один, підвелися, підняли праві руки в нацистському привітанні та хором вигукнули: «Гайль Гітлер». На стінах були численні

свастики та гасла, на зразок «Одін за всіх—і всі за одного», або «Наш вождь наказує,—ми виконуємо». У кутку я помітив колекцію листівок, наклеєних на великому листі картону з написом «Фатерлянд». Досить дивно було усвідомлювати, що вони походять не з німецьких міст, а з Карпатської України! Мюллер розповів, що, оскільки тут були зібрані всі німецькі діти, які мали б навчатися в паралельних класах сусідніх шкіл, то місця тут не вистачало. Він мав викладати одночасно в трьох класах вранці, й одночасно в трьох класах по обіді. Система ця погана, оскільки він міг приділити кожному класу всього по півгодини як учителю, а два інші класи в той час чекали. Однак скоро він матиме помічника; а зараз сподівається, що український уряд збудує їм нову школу. Живеться йому, мабуть, важко, оскільки вечорами, як сказав мені вчитель, він завжди зайнятий, намагаючись «відвоювати втрачених німців» для різноманітних культурницьких та інших німецьких організацій. Коли я виходив, діти знову підвелися та на все горло хором вигукнули «Гайль Гітлер».

У верхній частині вулиці був сільський магазин, який тримав німець із прізвищем Богданський. Звучить це прізвище більше як слов'янське, аніж німецьке, так що його предки, мабуть, належали до тих німецьких поселенців, що в той чи інший час забрели на південь від Карпат. На другому боці вулиці жив його дід, що, як говорили, був знавцем місцевої історії. Ми перейшли вулицю до його будинку. На дверях його майстерні була маленька табличка: «Прошу витирати ноги». Нам здалося, що ми раптом опинилися в Німеччині—таку табличку й уявити собі було

неможливо на дверях українського селянина. Всередині дім геть не був подібним до місцевих. Він був більшим і демонстрував зовсім інший стандарт життя. На вікнах були штори, в «парадній» кімнаті стояли добре міцні ліжка з червоного дерева та серванти; навіть кухня мала солідні меблі з повним набором великих і малих тарелів, ножів та виделок. Тут ніхто не єв би з горщика, як у Попадюків.

Дід, що був дуже старий та вже погано бачив і чув, увійшов до вітальні, а тоді з допомогою дочки прочитав історію села з листка паперу. Перші поселенці,—двадцять одна родина,—прибули в 1790 році зі Спишу,—місцевості поблизу Татр у Словаччині, заселеної німцями ще з середньовіччя. Вони отримали ділянки землі та достатньо деревини для спорудження будинків. Платили їм, головним чином, натурою—зерном, кукурудзою, цукром тощо—і все це зберігалося у великому складі, подібному до того, що я бачив у Ясіні. Перші два покоління, як зазначив дід, залишалися чисто німецькими. Однак село було розташоване на історично головному шляху сполучення, тому наступні покоління одружувалися з місцевими.

Усі мешканці села працювали в державних лісництвах, тому кожен зустрічний чоловік тримав під пахвою або сокиру, або пилу.

Влітку Богдан,—розвів старий лісничий,—це чудове село, розташоване в місці, де сходяться п'ять долин та чотири потоки на широких соковитих луках

в оточенні темно-зелених лісів. Тоді все ще стояла зима, і лісничий повіз нас в гори автомобілем за шістнадцять кілометрів від Рахова. Авто належало адміністрації, і його наскрізь продувало. Це було перше місце, яке ми відвідали за нашим давно укладеним планом, що став, нарешті, можливим, коли сніг вже достатньо затвердів.

Навіть узимку, коли глибокий сніг майже повністю вкриває огорожі та товстим шаром лежить на дахах будинків, Богдан має привабливий вигляд. Вдалини виблискували в променях сонця білі схили гори Піп Іван, село видавалося чистим, чепурним і заможним,—бо майже всі чоловіки були на постійній роботі в лісництві,—тому місцеве життя видавалося повнокровним. З пилами та сокирами чоловіки йшли до лісу, звідки долітали вигуки та гуркіт, що супроводжував роботу лісорубів.

План, що його склав для нас директор, був так само детальним, як і ті списки, які він дав мені з нагоди моєго вечірнього візиту, і ми відразу ж зрозуміли, що шансів на повне виконання цього плану було дуже мало. Однак завдяки мудрому вибору лісничого нам вдалося отримати досить цілісне уявлення про виконувані роботи. Як і більшість чехів, це був скрупульозний чоловік. Спочатку він показав нам розсадник. Восени саджанці мали обережно пересадити, хоча ще не так давно, перед самою війною,—у багатьох місцях застосовувався набагато примітивніший метод садіння. Спочатку ділянку густо посыпали насінням, а потім на цю ділянку випускали стадо свиней, які своїми рилами розпушували ґрунт і так присипали насіння землею.

З розсадника ми поїхали вище в гори однією з долин до самого підніжжя гори Піп Іван, щоб оглянути одну з гребель. Ці греблі відіграють в лісах важливу роль та мають історичну цінність. Вони призначені для того, щоб утримувати воду, яка набігає від талого снігу, а потім нею наповнюють гірські річки для лісосплаву. В інші пори року вони не використовуються. Води, що випускається з будь-якої греблі, достатньо для того, щоб річка була повноводною протягом одного дня. Потім, залежно від кількості снігу, гребля має закриватися десь на половину доби, поки не набереться нового запасу води. Цей час використовується для підготовки нових бокорів⁷⁹. Гребля, яку нам показали, як і всі решта, була цілком побудована з дерева. Кажуть, що така гребля служить зазвичай п'ятдесят років, після чого її треба повністю передбудувати; одну таку греблю показують з особливою гордістю через те, що вона має конструкцію часів Марії-Терезії.

У Богдані кожен хлопчик мріє стати бокорашем⁸⁰. Це, мабуть, і не дивно, оскільки бокораши — це королі лісового світу. Вони не виконують важкої роботи, тягаючи туди-сюди величезні стовбури дерев чи обрубуючи їх. Їхня робота — мчати вниз повноводними гірськими потоками, сплавляючи бокори з допомогою величезних дерев'яних весел, а потім повільно плисти пониззям Тиси до першої залізничної станції, або навіть, до самої Угорщини. Усе-таки це важке життя, — кажуть вони, — ця робота вимагає міцних нервів,

79 Пліт, зроблений зі стовбурів дерев, які призначені для сплаву.

80 Людина, яка керує плотом (бокором) під час сплаву.

але вона збуджує, приносить радість — та й оплачується вона краще, ніж будь-яка інша робота в лісі.

Протягом усього часу, що ми їхали долиною, то тут то там виднілися чудернацькі невеликі круглі дерев'яні хатки. Це були, як мені сказали, хатки на будень для лісорубів⁸¹. Коли вони працювали далеко від своїх домів, то були змушені жити в цих хатках від понеділка до суботи, а навідатися до своєї родини могли лише в неділю. Ми не стали зупиняти машину, бо побоювалися, що вона може не завестися на вкритій снігом дорозі, але на зворотному шляху мені дали можливість зайти в одну із них. Хатка, близько семи метрів у діаметрі, наполовину заглиблена в землю і має невеликий отвір у центрі даху. Внутрішня обстановка проста. Соснові гілки, розкладені попід стіною колом там, де накрито дахом, служать великим ліжком, а вся середня частина хатки відведенена під вогнище з великих соснових колод. Отвір в даху є поєднанням віконця і димаря. Ні дощ, ні сніг не потрапляють всередину, оскільки випаровуються від жару, що йде від вогнища. Конструкція хатки нагадує мені подібні споруди у Лапландії. Ми під'їхали саме в обід, коли чоловіки в кожухах, почорнілих і засмальцюваних від часу, сидячи або лежачи на гілках, обідали. Один лісоруб старшого віку, з яким я розговорився, єв холодну кукурудзяну кашу з кислим молоком з двох великих дерев'яних горщиків. Як він пояснив, вміст цих горщиків, які він приніс із собою з дому в понеділок, був його їжею на весь тиждень. Я не помітив, щоби в інших чоловіків було в горщиках щось суттєво відмінне; тож мені віддається, що це багато говорить

81 Ідеться про колиби.

про харчову цінність молока та кукурудзи,—якщо людина, яка виконує важку фізичну роботу, могла жити лише на цьому протягом такого тривалого часу.

Нам дали пообідати в їдалні для лісничих у Богдані. До нас приїхалося декілька лісничих та група чеських службовців, що приїхала з якогось віддаленого міста. Лісничий, що супроводжував нас, був одним з наймеланхолійніших і, спочатку, найнелюб'язніших людей, яких мені лише доводилося зустрічати. Я побоювався, що він був налаштований проти нас. Він і справді не мав причин виявляти мені знаки приязні, оскільки я був представником народу, який, на думку його співвітчизників, зрадив чехів у цілковито незрозумілій спосіб. Щоправда, згодом я довідався, що він переживав через те, що конструктивна і плідна діяльність чехів у Карпатській Україні мала так раптово обірватися—і саме в той момент, коли вона почала приносити плоди. Зі всіх бід, з якими йому доводилося стикатися останнім часом, ця біда була найгірша.

Інший лісничий, більш життерадісний, розказав мені легенду, пов'язану із горю Піп Іван. Кажуть, що священик (піп), який називався Іваном, пішов раз у гори разом із дружиною. Коли вони підійшли до піdnіжжя гори, він запитав її, як сильно вона його любить. «Як холодний вітер»,—відповіла вона. Сприйнявши цю відповідь, як брак любові, він вдарив її ногем, а тоді сам піднявся на гору. Коли він видерся на вершину, йому вже стало дуже гаряче,—і холодний вітер, що обдував його, видавався йому чимось найприємнішим у цілому світі. Тут він відразу зрозумів свою дружину. У розкаянні та скорботі він кинувся вниз головою у прірву.

Трохи згодом службовці почали гаряче критикувати тодішню британську політику і поцікавилися, коли Іден⁸² і Дафф Купер⁸³ повернуться на свої пости. Угорці постійно репетували: «Повернути все», — говорили вони, — а тепер вже чехи те саме репетуватимуть, — з однією лише відмінністю, а саме: репетуватимуть вони ще голосніше. Зараз чехи переживали занепад, але так не буде вічно. «Звичайно, всі службовці тут — чехи, — говорили вони, маючи на увазі Карпатську Україну, — але якщо Англія управляє своїми колоніями, — то чому б і нам, чехам, не правити в цьому маленькому куточку світу». Хотів би я почути, як би вони сказали ці слова українцеві! Але річ у тім, що чехи твердо переконані, що українці є простодушним та бездіяльним народом, який не відчуває потреби в розвитку та процвітанні, і все ще потребує настанов. Так, вони йдуть працювати, — говорив лісничий, — і працюватимуть, аж поки в їхніх кишенях не заведуться якісь гроші. Потім повертаються додому — й сидять там, поки гроші не закінчаться. Вони не

82 Ентоні Іден (1897–1977) — британський державний діяч, консерватор, у 1935–1938 (уряд С.Болдуїна) та у 1940–1945 рр. (військовий кабінет В. Черчілля) міністр закордонних справ, 64-й прем'єр-міністр Великої Британії у 1955–1957 рр.

83 Дафф Купер (1890–1954) — британський політик-консерватор, у 1937–1938 рр. військово-морський міністр в уряді Н. Чемберлена. Виступав проти політики Н. Чемберлена щодо «умиротворення» Німеччини в Європі, пішов у відставку під час Мюнхенської кризи у вересні 1938 р. Під час Другої світової війни був міністром інформації у військовому кабінеті В. Черчілля, згодом представником Британії в Сінгапурі та зв'язковим із рухом «Вільна Франція» Ш. де Голля у Лондоні, у 1944–1947 рр. британський посол у Парижі.

уявляють собі, що таке працювати систематично: шукають роботу лише тоді, коли стає порожньо в їхніх кишенях. «З другого боку,— продовжував він,— німці тут ведуть себе пихато; вони не беруться за некваліфіковану, брудну роботу,— вважають, що таку роботу випадає виконувати лише українцям».

По обіді ми пішли подивитися на один із «жолобів», якими колоди переправляють по нерівній місцевості з місць вирубування до річок. Ця частина дня виявилася найцікавішою для мене. Жолоби бувають трьох типів. Коли рельєф землі має невеликий нахил, то тут потрібен потік води; при більшому нахилі достатньо льоду або замерзлого снігу; коли ж нахил зовсім крутий, то нічого не потрібно, достатньо самого нахилу.

Жолоб, що нам показали, був крутий і дуже нагадував спуск санної траси довжиною з три кілометри. Траса була збудована з колод, пролягала над струмочками або приярками, опираючись на береги, як місток. На самому верху двоє чоловіків підсували колоду до жолоба довгими загостреними жердинами, заштовхували її туди,— і колода мчала вниз, набираючи швидкість. У місцях, де вона зупинялася, були робітники, які проштовхували колоду далі.

Коли ми стояли вже біля нижнього кінця жолоба, в долині, то прибуття колоди щоразу знаменувалося вигуками хлопця, що спостерігав, як колоди спускають в жолоб. У розрідженному холодному повітрі його голос було так добре чути, що можна було обійтися без інших хлопців, що передавали цю естафету далі донизу, або старого, що наглядав у маленькій халабуді з гілляк за кінцем жолоба. Та ми й самі могли

чуті гуркіт колоди з достатньої відстані. Спочатку це був слабкий віддалений шум, потім гуркіт наростиав, а коли колода виходила з останнього повороту, то розсікала повітря з гучним свистом. Найцікавішим було те, що ці колоди зовсім не видавалися закляклими і неживими. Вони ніби вигиналися, проходячи поворотами жолоба, іхня поверхня блищала сріблом під променями зимового сонця, а колода, викручуючись з боку на бік, злітаючи донизу прямою трасою, нагадувала екзотичну зміюку. У самому низу, де жолоб закінчувався, вже була купа з декількох сотень колод. Це, однак, не означало, що жолоб закупорювався. Нові колоди, що надходили, граціозно й легко проковзували над цією купою і зупинялися вже трошки далі.

Одна з найпривабливіших дерев'яних церков зі шпилем стоїть у селі неподалік від Хуста в східному напрямку. Ми виїхали до цього села одного дня пізно по обіді з молодим американцем, який прибув зовсім недавно. Висока вежа із західної сторони, з одним високим шпилем та чотирма малими, що увінчували її, здавалася вищою та привабливішою у своїй легкості від будь-яких інших із тих, що ми бачили. Ми уважно оглянули цю церкву, але коли підійшов священик, то нам довелося почати все від самого початку.

«Ви говорите латинською мовою?» — таким було перше запитання священика. Ніхто з нас не володів латиною, тож всю розмову нам довелося вести через Ч.

Церква була цікавою з багатьох оглядів. Як нам сказали, вона була побудована в 1706 році взамін старої, також дерев'яної, однак майже всі внутрішні деталі,—включно із повним, до того ж надзвичайної краси, набором фресок на полотні, що покривали весь простір стін і стелі,—були перенесені до нової церкви. Роздивитися їх зараз було дуже важко, та й інтер'єр церкви мав виразно архаїчний вигляд, спричинений, на мою думку, потемнілим деревом та його масивністю, а також щільним нагромадженням великої кількості деталей.

Західні двері були обрамлені декоративною різьбою з розкішним узором основним мотивом якого є виноградне листя. Нічого подібного в горах досі ми не бачили. Як і в словацьких горах цей орнамент був гарним, але його краса має в собі щось від грубого східного варварства. Лише на рівнинах, де природа є м'якшою і пишнішою, можна знайти оце багатство дизайну та філігранність різьби, що свідчать про кращі умови життя. На віттарі дві жінки розкладали тарелі. На одному було трошки борошна та три яйця, на другому—висушені квасолі; все принесене мало бути освячене.

При виході із церкви ми почули, як дзвонять дзвони, ці звуки долинали крізь туман із сусіднього села, а навколо нас чулося, як весело капає сніг, що почав танути.

До нас підійшли маленькі дівчинка з хлопчиком.

«Дайте їй двадцять геллерів»,—попросив малий.

«Ні, не треба мені ніяких грошей»,—із запалом квапливо сказала дівчинка. Але побачивши, що я тримав у руці п'ятдесят геллерів, вона подивилася на них,

як кіт на сало, взяла їх і побігла сільською вулицею геть, аби поділитися радістю зі своєю мамою, подружками та з будь-ким ще, хто був у цей час на вулиці. Я помітив, що на зовнішніх стінах є і православний, і католицький хрести. Ця церква,—пояснив священик,—є однією з тих, що була в руках православних від 1920 до 1925 року. Потім, після празького указу її повернули греко-католикам.

Ми розійшлися зі священиком, коли сіли в машину, а тоді вирішили об'їхати село, і завітати до конкурентів—православної церкви. Коли під'їхали під церкву, до нас ззаду підбіг священик, з яким я юхав зі Сваляви. Він був переповнений радістю від зустрічі з нами й відразу повів до своєї церкви—нової напізвавершеної цегляної базиліки, що мала в плані грецький хрест. Її збудували взамін на ту, яку повернули греко-католикам. Священик розповів нам, що парафіяни, яких налічується близько тисячі двохсот осіб, будували цю церкву власним коштом.

На цю годину вже майже стемніло. Нас провели в дім священика,—невелику хату з двох кімнат при дорозі, де ми посідали довкола печі відкритого типу, на якій нам підсмажили яєчню. Священик виявився життєрадісною людиною з веселими очима та вродливим обличчям, який нічого так не хотів, як відсвіжити свою англійську мову, яку він вивчив, коли служив в православних церквах Нью-Йорка років десь із сімнадцять тому. Він мав твердо сформовані погляди на культуру та політику. Населення Карпатської України,—сказав він,—є однією з багатьох гілок російської раси, й розмовляє воно діалектом російської мови. Цих людей повністю задовольняє

життя із чехами, а цікавляться вони Росією,—принаймні зараз,—лише з погляду культури. Тісний союз із Росією—це лише примарна та загальна ідея, яка ні в якому разі не може бути й не буде втілена в життя, доки в Росії існує теперішній режим.

Розділ 12

Під час нашого перебування в Хусті ми часто ставили собі питання: що роблять українці за кордоном, у Східній Галичині? Як вони сприймають події в Карпатській Україні? Чи справді вони вірять, що українська зоря нарешті починає сходити на небосхилі?

З вересня 1939⁸⁴ року кордон був закритим, тож всі звичайні контакти стали на мертвій точці.

Емігранти, що таємно прослизнули через кордон, були звичайними людьми, тому та інформація, яку вони приносили, була не надто ґрунтовною і надійною. Зазвичай вони могли розповісти хіба що про «утиски і переслідування з боку польської влади» у своїх власних селах, але були неспроможними якось змалювати загальну картину подій. Единим освіченим українцем, що добрався до Хуста зі Львова, був журналіст—патріот України з двосторонньою візитівкою, на якій його ім'я і кваліфікація були видруковані кирилицею та латинкою. Він опинився тут волею випадку,—так сталося, що він перебував за кордоном, коли почалися усі заворушення. Однак, за його свідченнями, весь регіон був у стані занепокоєння, говорили, що розпродано всі радіоприймачі, а слухання українських новин із Хуста, а також

84 Насправді, з вересня 1938 р.

і з інших радіостанцій, в кожному місті, чи навіть хуторі — по всьому краї — набуло статусу священного обов'язку, як здійснення релігійного обряду; селяни полішали роботу в полі, а на порядку денному були процесії та демонстрації. Згодом ці чутки підтвердилися, і я довідався, що і в самому Львові політичні лідери перебували в такому самому піднесеному стані, як і люди по селах. Це вплинуло навіть на лідерів УНДО⁸⁵ — партії, яка в принципі, підтримувала співпрацю з поляками. Навряд чи вони вірили, що Велика Україна може постати з Карпатської України, яка, як вони відчували, не підходила для тієї ролі, накинутої німцями; однак, беручи до уваги непередбачуваність Гітлера, — хто може знати, що буде далі?

Становище українців у Польщі, з яким я ознайомився декілька років тому, різко контрастувало із ситуацією, у якій перебували їхні брати в Карпатській Україні. У Польщі рух вже мав свою історію, українці обирали своїх депутатів до Галицького Сейму та парламенту Австро-Угорщини ще задовго перед війною. Традиції там якраз настільки давні, щоб виникли розколи вже поміж самими українцями. У Східній Галичині та тих частинах країни, що лежать на північ від неї, національна свідомість була високорозвиненою, — навіть серед селянства. Вони знали, що вони українці, і не потребували ніякої штучно роздутої пропаганди, яка б їм про це розповіла.

Українські території в Польщі складалися із Станіславівського, Тернопільського та Львівського воєводств і сягали аж по річку Сян (усе це — землі під австрійської Польщі), а також із Волині, частини

85 Українське народно-демократичне об'єднання.

Полісся та Люблінського воєводства⁸⁶— землі, які Польща відвоювала у Росії. Польська офіційна статистика подає загальну кількість українського населення у 4 441 600 осіб. Українці ж оцінюють її у 7 000 000, а німецькі пропагандисти — 9 900 000 осіб. В усякому разі чисельність населення польської національності там також відчутно велика. Львів переважно польське місто, а великі польські «острови» розкидані не лише на захід, а й далеко на схід від Львова. Українці в Польщі — це прості люди, але не такі відсталі, як мешканці Карпатської України. Загально визнано, що їхні організаційні здібності, як це продемонструвала діяльність різноманітних сільських кооперативів, набагато вищі, ніж у поляків.

Українці в Польщі поділені на дві основні групи⁸⁷. Одна з них належить до прихильників УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання), яке, в принципі, прихильно ставиться до співпраці з поляками, та союзників УНДО — соціал-радикалів⁸⁸; інша схиляється до невеликих прогресивних партій, ідеологія яких побудована на засадах фашизму та націоналізму, і які відкрито покладалися на силу для досягнення своїх цілей. Над усіма ними стояв Андрей Шептицький — глава Української греко-католицької церкви, митрополит Галицький, архієпископ Львівський і єпископ Кам'янця-Подільського. Він завжди був, у широкому розумінні цього слова, «Батьком» для свого народу, і є одним із найвизначніших людей,

⁸⁶ Холмщина.

⁸⁷ За станом на липень 1939 року ця класифікація все ще актуальна.— Прим. автора.

⁸⁸ Українська Соціально-Радикальна Партія (УРСП).

пов'язаних з українським визвольним рухом. Народжений в аристократичній родині, в якій багато поколінь вважали себе поляками, хрещений в римо-католицькому обряді,—він розпочав свою кар'єру як офіцер кавалерії. Однак ще в молодому віці він навернувся до греко-католицької церкви, вступив до монастиря і проголосив себе українцем,—бо саме від цієї нації, як було сказано, взяв свій початок його рід. Його просування в церковній ієрархії було стрімким,—і з 1922 року він вже був архієпископом Львівським. Його брат і досі вважає себе поляком і є чинним генералом у польській армії. Він одружений з полькою з князівського роду Сап'єг.

З-поміж спектра політичних партій УНДО традиційно вважається партією української меншини, тож із її розвитком багато чого було пов'язано в історії польсько-українських взаємин. Це була демократична партія і її лідер М. Мудрий⁸⁹ декілька разів звернув мою увагу на те, що партія є «національною»—як протилежність до «націоналістичної». Поза межами міст партія не мала осередків, оскільки в давні часи—коли УНДО та «український» були, фактично синонімами,—ніяких організацій не було потрібно. Лідери партій впливали на суспільство головно через «Просвіту”—широко розповсюджене культурницьке товариство,—народний дім і читальня якої були в кожному селі: а також через потужні й надзвичайно добре організовані кооперативні спілки,—які були повністю під їхнім контролем,—особливо молочні кооперативи «Маслосоюзу». Протягом багатьох років

89 Автор, очевидно, помилився: одним із лідерів УНДО був Василь Мудрий.

після 1919 р. (коли українців, які тоді прагнули до створення вільної Української держави, спільно з українцями в Росії, здолало польське військо під командуванням генерала Галлера), лідери УНДО, які засідали в польському сеймі, відмовлялися вступати в будь-які переговори з польським урядом. Їхні програмні засади передбачали повну територіальну автономію, яку їм обіцяли, коли Рада послів Антанти віддала Східну Галичину Польщі⁹⁰. План автономії був створений ще 1922 року, але так і не впроваджений в дію.

У 1935 році УНДО та прем'єр-міністр М. Косцялковський досягнули так званої угоди про «нормалізацію». Про автономію у ній вже не йшлося, але уряд погодився на ряд поступок. Зокрема йшлося про заснування у Львові українського університету; відкриття шкіл з українською мовою викладання; надання права українцям обіймати вищі посади на державній службі; угодою також було передбачено, що на українських територіях, поділених за законом про аграрну реформу, землі не будуть надаватися польським селянам; окрім того, на базі трьох воєводств — Тернопільського, Станіславського та Львівського мала утворитися окрема адміністративна територія — як підготовчий захід перед наданням повної автономії. На жаль, М. Косцялковський залишив посаду майже відразу після досягнення домовленостей, — тож їх було тут же покладено під сукно. Планувалося активне просування національної єдності, — і від усього, що, як цей план, могло б образити польських націоналістів, яких надіялися в цей табір заманити, довелося відмовитися. У травні 1938 року Мудрий змінив

90 Це сталося 14 березня 1923 року.

свою політику і знову став вимагати автономії, хоча й не надто сподівався на успіх.

Перебіг подій у Карпатській Україні поставив Мудрого в надзвичайно незручне становище. Оскільки він так нічого і не домігся своєю політикою співпраці, послідовники вже починали розцінювати його як щось подібне до повітряної кульки, з якої випустили повітря.

«Ми—доброчесні й сумлінні польські громадяни,—сказав Мудрий моєму другові, з яким вони зустрічалися на початку березня,—але, маючи справу з поляками, які не дають нічого, російськими агентами, що працюють на Волині, та німецькими агентами, які діють повсюдно, ми не знаємо, як планувати свої дії—навіть на завтрашній день».

Мудрий та й багато хто з його сподвижників наприкінці березня казали мені, що вони ніколи не вірили в успіх німецьких планів щодо створення Великої України через постання Карпатської України. Карпатська Україна,—казали вони,—надто відстала і надто неорганізована, щоб стати базою для руху ірредентистів⁹¹; і в той же час вона настільки оточена ворогами, що навіть німцям годі було сподіватися на те, що вона виживе. У дещо м'якшій та реалістичнішій атмосфері Львова, де націоналізм не був нічим новим, така оцінка була можливою. А далі Мудрий, який був переконаним демократом, а отже—не схильним сприймати все, що йде від німців, за ширу правду, висловив тверду впевненість, що українцям не варто чekати чогось доброго від німців, коли ті

91 Ірредентизм—прагнення до возз'єднання народу в одній державі.

прийдуть до влади. Однак навіть серед тих його послідовників, які номінально залишалися відданими йому,— а вони становили більшість у партії,— безсумнівно навесні 1939 року було багато таких, хто потаємно мріяв про той день, коли небесно-блакитні однострої січовиків, пліч-о-пліч із землисто-сірими німецькими уніформами можна буде побачити на кордонах Польщі.

Єдиною альтернативою відданості УНДО була співпраця з однією із декількох войовничих націоналістичних партій. Усі ці партії стрімко зростали у своїй чисельності, але ще стрімкіше—у впливовості⁹². Найславетнішою була ОУН (Організація українських націоналістів), таємна позапарламентська організація, діяльність якої координувалася з Берліна⁹³. ОУН, яка працює для того, щоб постала Велика Україна, є постраждала не лише для польського, але й для чеського, румунського та російського урядів. Вони застосовують терористичні методи. Це саме та організація, що була відповідальною за вбивство генерала Перцацького, польського міністра внутрішніх справ, на одній

92 Липень: ці партії і надалі міцнішають. Після 15 березня був короткий період розчарування і втрати ілюзій. Одначе з того часу багато людей бачили, що від поляків і далі немає на що сподіватися, тож знову звернули свої погляди до націоналістичних угруповань і щиро вірять, що їхні мрії можуть здійснитися лише завдяки допомозі ззовні. Вони вважають, що така пропозиція про подання допомоги найшвидше надійде в разі, коли між Польщею та Німеччиною вибухне війна.— Прим. автора.

93 Теза про координацію діяльності ОУН з Берліна у 1930-х рр. активно поширювалася польською владою з метою компрометації цієї організації в очах міжнародної спільноти.

із головних вулиць Варшави в 1932 році⁹⁴. А згодом лідера ОУН, полковника Коновальця, убив російський агент у Роттердамі⁹⁵. Членство в організації старанно законспіроване, але, видається, багато хто з членів інших партій свого часу мали з ними більш чи менш тісні контакти.

Ще однією націоналістичною партією була жіноча партія—можливо, це єдина політична партія у світі, що зарезервована винятково для жінок. Партия постала на руїнах Ліги жінок⁹⁶, національно-культурницької організації, яку польська влада заборонила в липні 1938 року за публікацію низки статей на політичну тематику, що було потрактовано як діяльність, не передбачену статутом організації,—а отже, відповідно до польського законодавства, ця діяльністьуважалася незаконною. Керівник організації пані Рудницька—широко відома постать на міжнародних жіночих форумах і конференціях—вирішила, що за цих обставин найпростішим виходом буде створення політичної партії, для якої ніякий статут не буде потрібний. Кількість членів партії трималася у секреті, але незалежні оглядачі робили висновок, що вплив партії далеко не порівняний з її чисельністю. Сама пані Рудницька палала ентузіазмом, який, на противагу українцям у Хусті, був конструктивним, і який всім, крім її політичних опонентів, видавався дуже навіть милим. Националістичні впливи тримали у своїх руках також і деякі особи духовного сану. Вони

94 Броніслава Перацького вбили 15 червня 1934 року.

95 Євгена Коновальця убив у Роттердамі співробітник НКВД Павел Судоплатов, 23 травня 1938 р.

96 Так автор називає Союз українок.

не були згуртовані і жодним чином не підтримувалися митрополитом Шептицьким, стрижневою ідеєю якого було, що українці — це єдина паства; проте їхні міркування виголошенні на проповідях, справляли сильне враження на простого і релігійного селянина.

Зрештою, для тих, хто не схвалював ні терористичної діяльності ОУН, ані демократичних принципів пані Рудницької, була «фашистська» партія національної єдності під проводом Паліїва⁹⁷.

Паліїв, за його власним визнанням, свого часу був і членом УНДО, і співпрацював з ОУН. Він заснував свою власну партію 1933 року, коли залишив ряди УНДО через тертя з його лідерами. Їх він звинуватив у «політиці опортунізму, яка полягала у плазуванні перед поляками». Партія, яка пишалася всіма атрибутами фашистської організації, окрім бійців, одягнених в однострої, налічувала лише десять тисяч зареєстрованих членів; та й сам Паліїв не справляв враження якоєсь виняткової людини. На початках своєї діяльності партія не зробила великого прогресу, але останнім часом, у зв'язку із зниженням популярності лідерів УНДО, а також через поворот подій на українській сцені в цілому, вони привернули до себе відчути увагу. Паліїв — це те ім'я, яке може легко вийти на передній план, тож воно варте уваги.

І ліders, і рядові члени цих націоналістичних партій не роблять таємниці зі своєї ненависті до поляків та росіян; ця ненависть є такою ж лютою, як і та, яка спостерігається з боку владної верхівки в Хусті до

97 Правильна назва — Фронт Національної Єдності (ФНЄ), сам Паліїв визначав свою партію не як фашистську, а як партію «легалістичних націоналістів».

чехів. Не приховують вони і своєї надії на допомогу німців. Вони бачать Велику Україну вже у найближчій перспективі, тож висловити припущення,— а чи й натякнути комусь із них,— що німецька допомога, на яку вони розраховують, може виявитися мечем, гострим з обох боків,— буде трактуватися як свято-татство. У більшості з них ненависть до поляків була традиційною, але у декого— головно, у тих, хто раніше був членом УНДО,— вона була породжена відчаєм. «Поляки,— сказав мені один із лідерів під час свого таємного візиту в Карпатську Україну в лютому,— ніколи не вживуть заходів, щоб виправити наше становище, навіть тоді, коли німці вже будуть гrimати їм у ворота. Тож як ви можете розглядати саму навіть можливість якоїсь угоди між нами і ними?»

Навряд чи польське ставлення до українців змінилося. У той час, як чехи практикували політику «розділяй та владарюй», підтримуючи спершу українців, а потім їхніх ворогів— русинів,— поляки, як і угорці в Карпатській Україні перед війною, здійснювали політику репресій у поєднанні з полонізацією. Русинське чи проросійське угруповання— бо таке існувало в Східній Галичині так само, як і в Карпатській Україні,— поводилися порівняно тихо. Зате українці не мовчали. Однак кожне звернення щодо поступок чи пільг натикалося на глуху стіну мовчання, або ж клалося під сукно— і жодного разу не було ніяких зустрічних пропозицій.

Першою метою поляків було ізолювати українців, що мешкали на колишніх підросійських територіях (це Волинь, Полісся та Люблінські землі) від їхньої національно свідомої братії у Східній Галичині (так само перед війною угорці намагалися ізолювати галицьких українців від тих, що жили в Карпатській Україні). Ця політика була зрозумілою, оскільки після закінчення війни багато хто з мешканців цих територій,— хоча фахівці вже й визнали, що вони є українцями,— мали такий низький рівень культури, що навряд, чи взагалі були свідомі своєї національної належності. Ті, що були римо-католиками, завжди визнавали себе поляками, але багато хто з вірних православної церкви вважали себе лише православними, чи, що частіше, просто «місцевими», або «людьми із цього села».

Пропаганда, що мала на меті змусити людей усвідомити себе українцями, незабаром почала просочуватися у ці воєводства із двох джерел. Першим— як би дивно це не виглядало— була Росія. Другим була Східна Галичина. У той час Росія, яка своїх українців тримала жорстко в покорі, використовувала їх як привід для експансіоністської політики. Агітаторів нелегально переправляли через кордон на Полісся та Волинь, де вони намагалися нав'язати селянам усвідомлення, що ті є українцями, що їхнє майбутнє буде краще забезпеченим, якщо вони приїднаються до Росії і стануть частиною «вільної української республіки під російським протекторатом, зі столицею у Києві». Певного успіху вони все ж досягли, оскільки під час перепису населення 1930 року 16% населення визнали себе поляками, 22% все ще залишалися

«місцевими», 46 % вже вважали себе українцями. Аналогічні методи росіяни застосовували до білорусів, які населяли передмістя і околиці Вільна і Новогрудка. Однаке, коли 1928 року польський уряд закінчив спорудження своєї Китайської Стіни з колючого дроту з наглядовими вежами по всій протяжності східного кордону, російська діяльність почала згасати.

Поширення пропаганди зі Східної Галичини, яке постійно зростало, нещодавно перейшло у дуже виразне крешендо. Влада зробила енергійну спробу протидіяти їй шляхом фактичної заборони розповсюдження у цих воєводствах газет із Галичини; зробивши неможливим навчання дітей із цих територій у школах Галичини і, що найважливіше, зруйнувати зв'язки між кооперативами, що виникли у цих воєводствах, і штабом українського кооперацівного руху у Львові. Українські кооперативи були зобов'язані об'єднуватися із місцевими польськими організаціями.

Логічним продовженням цієї політики заборон є намагання відрізати потенційно небезпечні контакти між українцями та деякими особами за кордоном, унеможливлюючи для українців отримання паспорта. А для того, щоб знешкодити загрозу, яка йде від Карпатської України, прийняли рішення про придушення всього руху через повернення краю Угорщині.

Уявлення про традиційні методи полонізації, що є доповненням до репресій, можна отримати з українських пропозицій 1935 року, згаданих вище. Найважливіші із них стосувалися освіти та аграрної реформи. Українці нарікають, що вони не мають університету, що є лише чотири державні українські неповні

середні школи — на противагу шістдесяти польським; а також, що закон Грабовського 1924 року витісняє українців навіть із початкових шкіл. Цей закон увів режим, за яким державне забезпечення надається лише двомовним школам, у яких викладання ведеться наполовину українською і польською мовами. Цей режим запроваджується за бажанням двадцяти батьків, — незалежно від розміру села і неважаючи на те, чи батьки є поляками, чи мають іншу національність (наприклад, єреї). Офіційні особи з УНДО розповіли мені, що вчителями у цих школах майже завжди є поляки, і що на практиці єдиними предметами, які викладаються українською, є, власне українська мова та гімнастика.

Нарікання стосовно закону про аграрну реформу є серйозними і добре обґрунтованими. Згідно із цим законом певні площини великих маєтків щороку мають бути поділені на частини (роздарцельовані) і надані безземельним селянам, або тим селянам, чиї наділи є надто малими, щоб забезпечити їх засобами для існування. Однаке українцеві отримати землю за цією схемою неможливо. У «прикордонних районах» — смузі землі, що тягнеться на краях Польщі, десь на сорок кілометрів від кордону, але часто розширеній до шістдесяти кілометрів указом, прийнятим на свій розсуд, — за законом землю отримати можуть лише поляки. В інших частинах Польщі ім'я покупця слід надати в керівні органи для погодження — і в разі, якщо ви є українцем, таке погодження можна отримати вкрай рідко. Польський землевласник, що мешкає поблизу Стрия, і який був змущений продавати землю, у березні сказав мені, що він зіткнувся з великою

проблемою: знайти покупця, оскільки українцям не дозволено. Як і більшість людей на цих територіях він був змушений продати землю польським селянам, що приїхали з одного із центральних воєводств. Тож нічого протиприродного немає в тому, що новоприбулих українські сусіди просто-таки ненавиділи.

Інші методи полонізації, не згадані в угоді про «нормалізацію», в загальних рисах описав американський експерт, який приїхав до Хуста, згодом цю інформацію мені підтвердили і українці, і поляки. Двоє із них належать до армійського керівного складу. Оскільки кожен п'ятий солдат польської армії є українцем, то армійське керівництво життєво зацікавлене в українському питанні. Загальна спрямованість їхніх думок така: лише людина, що вважає себе поляком може бути відданим солдатом; тож чим швидше буде ліквідована українська національна меншина — тим краще.

Одним із їхніх методів, який набув чималого розголосу в урядовій пресі, було масове навернення людей до римо-католицької віри. Перше із таких масових «добровільних» навернень відбулося влітку 1938 року. Спосіб, у який це сталося, напевно, пролеє світло, на підхід держави до цих питань. В одному селі в прикордонному районі з адміністративної будівлі скинули польського орла. Командир місцевого прикордонного загону — органу, який є верховним у прикордонних районах, — скликав усіх мешканців села і виголосив перед ними півгодинну промову. «За те, що ви накоїли, — сказав він, — за законом вас слід було би розстріляти». А далі він зазначив, що польський уряд поблажливий, тому покарання не буде.

Звісно ж, від селян приймаються знаки і вияви вдячності,—сказав він і запропонував, що таким жестом подяки може бути перехід усіх в лоно римо-католицької церкви.

Задля справедливості варто зазначити, що цей інцидент підняв велику хвилю обурення серед широкої польської громадськості, причому людей з різними політичними уподобаннями. Однак навесні в пресі часто можна було бачити короткі замітки, в яких розповідалося, що ще якесь село перейшло в римо-католицизм. Ці дії, звичайно ж, мають свої аналоги в Карпатській Україні, де в перші роки після війни чехи—з подібних міркувань—заохочували і сприяли переходу цілих сіл до православ'я. Якби римо-католицька церква,—а не ренегатська хитра вигадка під назвою Римська «Чехословацька» церква, яка навряд, чи кого-небудь приваблювала,—була національною, то безумовно, що чехи натомість намагалися би навертати людей в римо-католицизм. У будь-якому разі, вони були змушені щось робити, щоб відірвати людей від наскрізь просякнутої українством греко-католицької церкви. Таким чином, ми стали свідками дивовижного спектаклю, коли чехи з певних причин прилучають людей до православної церкви, а поляки—з тієї самісінької причини,—їх змушують від неї відступати.

Іншим винахідливим методом полонізації, що до нього прихильно ставилася і, як кажуть, підтримувала армія, було нагадування українським селянам, що вони, насправді, польські шляхтичі. У шістнадцятому чи сімнадцятому століттях, коли Польща була спустошена постійними війнами, королі мали

за звичай заселяти вільні землі батальонами солдатів, які продемонстрували в битві особливу доблесть. Як додаткове заохочення до наділеної землі солдатам надавали шляхетство, що в Польщі означало звільнення від кріпацьких повинностей та право на герб. За цих умов шляхетський статус не приносив відчутних матеріальних прибутків, але це був привілей, який ревно захищали. Уже навіть перед самою війною то тут, то там по віддалених селах Східної Польщі можна було побачити селянина, що виходить в поле орати, а при боці приторочена шляхетська шабля. А зараз розпочався рух, спрямований на відновлення цих шляхтичів, з яких багато хто забув про своє коріння, аби, таким чином, повернути їх назад у польську спільноту. І знову роздаються герби, складаються реєстри, а українське закінчення у багатьох прізвищах на «-ський» змінюється на «-скі». Цей спосіб розв'язання українського питання навряд чи принесе великі результати, бо він не є далекосяжним. Але незвично позитивною його стороною є конструктивність і те, що він приносить певне задоволення тим, до кого його застосовують. Кажуть, що цей спосіб таки результативний. У той час, як українець, який ступив бодай на нижній щабель інтелігентності, для поляків утрачений назавжди, то селянство, на яке і розрахована описана вище схема, цілком навіть охоче приймає полонізацію на таких умовах — як ціну, яку треба заплатити за вихід на вищий соціальний рівень та «віднайдення» давньої традиції.

На звинувачення українців поляки зазвичай відповідають грубо. Екстремісти просто говорять, що українців не існує. Інші обґрунтують відмову

в наданні автономії, вказуючи на численні і чисельні групи поляків, що мешкають розкидані на українських територіях. Надання повної територіальної автономії, — говорили вони, — лише призведе до того, що постане нова проблема національної меншини. Більше того, вони завжди стверджували, що абсурдно надавати автономію меншині, у якої навіть найбільш поміркована політична партія проголошує повну незалежність, як кінцеву й основну мету своєї програми.

Восени 1938 року події в Карпатській Україні внесли новий елемент актуальності в це питання. У певних колах настійливо радили, щоб польський уряд задля свого майбутнього порятунку негайно йшов на поступки українцям. Але ніщо не вказувало, що поляки збираються так вчинити. В інших колах добрим вважали план побудови Великої України під польським протекторатом, і була віра в його реалізацію. Цей план в деталях польська керівна верхівка обговорила із герром фон Ріббентропом, міністром закордонних справ Німеччини, коли він приїхав до Біловезької Пущі на полювання в лютому 1938 року. Вважалося, що німці коштом Польщі отримають компенсацію на березі Балтійського моря. (Віра в те, що цей проект і надалі існує, породжувала в Хусті невирізні хвилі страху, що раз по раз накочувалися: а чи не задумали німці всіх просто ошукати?)

Однаке вже на січень 1939 року стало зрозуміло, що польський уряд у новій ситуації збирається покластися на можливе придушення Карпатської України та зайняти ще жорсткішу позицію стосовно українців у своїй власній державі. Поляки мали перед собою приклад чеського уряду, який надав автономію

Словаччині та Карпатській Україні,— і, таким чином, відкрив шлях для всякого роду закордонних інтриг, спрямованих на повне і остаточне повалення держави. Вони твердо вирішили так не ризикувати. Поляки цілком справедливо вважали, що робити поступки—це грата на руку ворогам.

Після березневих подій, які відчутно зменшили зовнішню загрозу дезінтеграції, а також з огляду на наростання небезпеки вибуху війни в Європі, в яку Польща неминуче буде втягнута, провідні діячі в Польщі усвідомили, що зненацька настав психологічний момент для зміни політики. Але нічого зроблено не було. «Українська проблема—це вибійна на нашій дозі, що стає проваллям,—зазначив у розмові зі мною провідний польський урядовий журналіст,— але наше керівництво її ігнорує, чи принаймні намагається не помічати, трошки притрусивши її зверху сіном».

Напевно, найкращою відповіддю на неодноразові запитання тих, хто береться ламати списи з природу українців як пригнобленої меншини, є та, що її дають багато хто із членів польських опозиційних партій. Вони кажуть, що з українцями як з національною меншиною не так вже і зле поводяться; їхня боротьба—це, в основному,—битва за демократію; у багатьох із тих прав, яких вони добиваються, полякам відмовляють точно так само, як і їм.

Може виникнути запитання: а якою є позиція так званих русинів у Польщі—що є, якщо можна так

висловитися, нібіто відповідниками священика, з яким я познайомився по дорозі зі Сваляви?

У Польщі вони не є сильними, а кількість їх, за їхніми власними оцінками, не перевищує 400 000. Але історія їхня дуже цікава, оскільки український рух був незаконнонародженою і небажаною дитиною русинів.

Рух за автономізацію (можна його назвати українським або русинським, кому як до вподоби) зародився близько 1830 року. Перша книга у Східній Галичині, написана українською мовою — а це була «Русалка Дністрова» Шашкевича, видана 1837 року — мала значний успіх. Через тринадцять років, у 1848 році, відбулася знаменита Руська Рада. Вона була скликана у монастирі Святого Івана⁹⁸ прилеглому до архікатедрального собору греко-католицької церкви у Львові, де зараз палати митрополита Шептицького. Головна Руська Рада звернулась у Відень з петицією до імператора Фердинанда з обґрунтуванням потреби надання українцям деяких привілеїв⁹⁹. Українці проголосують, що ця Рада ознаменувала собою початок українського руху; в той же час, русини обстоюють думку, що це було радше русинське зібрання — тобто людей, які вважали себе, так би мовити, однією з гілок російського народу, до якого вони зараховували великоросів, малоросів і білорусів, — на противагу австрійцям і полякам. Однаке чітка диференціація

98 Правильна назва — Головна руська рада. Перше засідання відбулося у соборі Святого Юра.

99 Насправді, з петицією звернулася група греко-католицьких священиків на чолі з єпископом Яхимовичем, а Головна руська рада була заснована через два тижні, і очолив її той же єпископ Яхимович.

між ними окреслилась під кінець століття. 1891 року М. Барвінський¹⁰⁰ разом із невеликою групою симпатиків проголосили у Віденському парламенті, що у них немає нічого спільного з російською нацією і почали замість терміна «русини» вживати визначення «українці». 1900 року відбулася ще одна важлива зміна. Партийний орган — газета «Діло», яка досі виходила етимологічним правописом, перейшла на фонетичний, яким видавалися українські друковані органи у Києві. Це посилювало відмінність між мовою, якою вони друкувались, і російською, яка і далі використовувала етимологічний принцип.

Русинська партія у її нинішній формі існує з 1891 року¹⁰¹, і її членами є люди, які залишаються відданими теорії, яка стверджує, що вони одне із відгалужень триєдного російського народу. В осередках партії, яку очолює доктор Олександр Павенецький, багато портретів Достоєвського, Андреєва, Пушкіна та інших відомих російських письменників і поетів, що дає чітке уявлення щодо нахилів і симпатій партії. Однак доктор Павенецький наполягає, що, незважаючи на те, що партія в культурницькому аспекті спрямувала свої погляди на Росію, вона на нинішньому етапі не має прагнення до політичного союзу з Росією; і хоча дехто із членів партії має комуністичні уподобання, політика партії виразно антикомуністична. Вони мають три безпосередні цілі. За допомогою русинського діалекту мало би вестися викладання в їхніх школах, а російська мова мала би бути

100 Насправді — Олександр Барвінський.

101 Можливо, автор мав на увазі «Русскую народную партию», засновану 1900 р. у Львові.

предметом вивчення; мала би виділятися земля для парцелювання; повинні виділятися державні кошти для іхніх культурницьких організацій.

«Нам краще живеться при поляках, аніж при австрійцях,—сказав мені нещодавно один із лідерів партії,—до того ж ми воліємо мати тут польську владу, а не українську. Зараз ми маємо небагато переваг, це правда, але в українському автономному краї нас би повністю розчавили.»

На нинішній час русинський рух у Галичині є не надто впливовим. Але у майбутньому ми можемо про нього ще почути. У листопаді 1938 року лідери УНДО побоювалися, що якщо вони не продовжуватимуть електоральної співпраці з урядом, то до нового сейму поляки візьмуть представників від різних груп, що населяють Східну Галичину і запропонують певну кількість місць у списку русинам. Тож якщо партія вижила протягом такого тривалого часу, то, можливо, певний поворот подій у Східній Європі може винести її на значно вище соціальне становище.

Розділ 13

У неділю, 26 лютого, я поїхав на два дні до Будапешта. Від остаточного краху Чехословацької Республіки, окупації Угорщиною Карпатської України і провалу всіх надій на побудову Великої України на основі Карпатської України відділяли трохи більше, як два тижні. У Хусті ніхто навіть не підозрював про це.

Коли я від'їджав, повним ходом йшли велиki приготування до відкриття Сойму, яке мало відбутися наступного четверга, 2 березня. Центральний уряд спрavdі скликав парламент, а присутність прем'єр-міністра Чехословаччини залежала від успiшного завершення переговорів із Прагою стосовно фiнансування Карпатської України—проте офiцiйнi кола самовпевнено вiрили, що переговори щасливо завершаться протягом найближчої доби. Мiсце проведення знову було перенесене з Рахова до Хуста,—почасти через гучнi вимоги столицi, а почaсти через те, що уряд боявся, що лунатимуть звинувачення, nibi вони не хотiли проводити засiдання парламенту в Хустi, бо там надто багато людей, якi на виборах проголосували против них¹⁰². Очiкували на приїзд нiмецького

102 Приблизно 13% вибрців столиці Карпатської України, переважно угорського та єврейського етнічного походження, проголосували против партiї УНО на виборах 12 лютого 1939 р.

міністра—посланника у Празі, були надіслані запрошення французькому, британському та іншим міністрам-посланникам.

Сполучення з Угорщиною все ще було невідновленим. Ніхто ні на залізничній станції в Хусті, ні в урядових установах, ані навіть на прикордонній станції не міг мені сказати, чи були прямі потяги від угорської прикордонної станції до Будапешта. Зробити телефонний дзвінок до Угорщини—про це не могло бути й мови; тому, хто хотів зателефонувати, просто казали, що дзвінок був зроблений, але ніхто не відповів. Коли я сів у потяг, ніхто не міг сказати нічого і про розклад руху потягів по наш бік кордону; тож я був змушений тричі робити пересадку в межах тридцяти кілометрів.

Коли я доїхав до Будапешта, Угорщина видавалася мало не раєм—і то, незважаючи на те, що під час моого попереднього перебування там атмосфера у цій країні була мені несимпатичною. У потязі я їв рибу, добротну білу лососину з озера Балатон, а також капусту, що вперше, відколи я виїхав із Праги, не була квашеною. У Будапешті я іхав до свого готелю, висунувши голову у вікно, насолоджуючись потоками світла і багатими на вигляд магазинами,—неначе дитина, яку на Різдво привезли до міста. Зовнішні прояви достатку довкола мене видавалися неймовірними—особливо у порівнянні із тим, що я бачив дванадцять годин тому. Моя свідомість була вже так задурманена в Хусті, що перестала фіксувати, яким він був провінційним. Наступний день був тихим і мирним: спочатку я скористався справжньою керамічною ванною з близкучими відполірованими

кранами, з яких, за бажанням, струменем ллеться гаряча і холодна вода, і закінчив рестораном, де я вечеряв із чистих тарілок. Їжа була смачно приготована, а музика — ані млявою, ані різкою.

Саме в Будапешті я відчув перші сигнали бурі, що наближалася. Протягом минулого тижня в урядових та інших газетах спостерігався гострий рецидив на-тяків, припущень та навіювань, що вже циркулювали з осені, ніби Угорщина незабаром має повернути собі втрачену Карпатську Україну. Більшість відповідальних осіб вважали, що заворушення почнуться тоді, коли в чеську свідомість проникне відчуття, що Карпатська Україна стала важким і клопітним обов'язком, замість того, щоб бути економічним і політичним надбанням. Відповідно, чехи можуть відкликати армію і залишити українців самих на себе, на відкуп долі. Вважалося, що тоді негайно будуть введені угорські війська, і Німеччина, хоча й неохоче, але мовчки згодиться із цим через небажання відштовхнути Угорщину, що була би неоціненною житницею в разі війни. Інші запідоозрили, що під час візиту до Варшави граф Чіано¹⁰³ з полковником Беком¹⁰⁴ знову повністю перекроїли карту Центральної і Східної Європи. Поголоси про перекроювання,

103 Г. Чіано — міністр закордонних справ фашистської Італії у 1936 — 1943 рр.

104 Юзеф Бек — міністр закордонних справ Польщі у 1932—1939 рр.

які врешті-решт закінчилося нічим, цікаві тим, що вони проливають світло на політику Італії, яка хотіла обмежити німецьке втручання у Центральну та Східну Європу.

Вважається, що планом передбачалося спочатку здобуття Угорщиною Карпатської України, а тоді узурпація Польщею німецьких впливів у Словаччині, що все наростили (обом цим маневрам Італія мала надати свою підтримку); далі Польща, Угорщина, Словаччина та Італія мали остаточно згуртуватися і утворити ланцюг через усю Європу між Німеччиною та басейном Дунаю.

Цю теорію, здається, підкріпили шалені загравання Польщі із Словаччиною. Ще наприкінці січня почався флірт, коли, за інформацією з надійних джерел, поляки пропонували Словаччині, що вони їй повернуть район Яворіна, який вони здобули на фінальній стадії переговорів щодо кордонів у листопаді минулого року. Перші спроби зав'язати дружбу були відхилені, але зараз виявилося, що вони мають значно більше шансів на успіх. Офіційна газета «Словак» опублікувала передовицю, в якій говорилося про те, що, незважаючи на втрату Яворіни, найрозважливіше було би потоваришувати з Польщею. Словаки запросили видатних польських професорів, відкрили філію польської залізниці, а в Жіліні зініціювали переговори про укладання з Польщею угоди з питань торгівлі та культури. У той же час словаки здійснили безпредентний крок, заборонивши німецьку *«Völkischer Beobachter»*. (Газета опублікувала статтю, в якій словацького єпископа, який проголосив

анафему пронацистській Гвардії Глінки¹⁰⁵, було звинувачено в тому, що він перебуває під впливом євреїв). Але поки ці всі рухи ще не принесли плодів, Німеччина здійснила стрибок пантери, зруйнувала всю схему і, окупувавши Богемію та, фактично, захопивши Словаччину, здобула верховенство у Центральній Європі.

Перший крок супроти словаків було зроблено, коли герр Кармазін, німецький державний секретар у Словаччині, попередив уряд, що вони ступили на небезпечну стежку. Другий крок зробила Прага, коли, побоюючись можливих результатів загравань із Польщею, розпочала процес, широко відомий як «придушення» словаків. Президент мало не щодня реорганізовував уряди Словаччини; міністрів призначали і знімали з посад так швидко, що ніхто точно не зінав, хто є зараз міністром, а хто — ні; усі підозрювали всіх, — а тоді почалася стрілянина. Усе це у поєднанні з вигаданим антинімецьким заколотом у Богемії дало німцям той шанс, якого вони прагнули. Німці ввели війська — для того, щоб «відновити порядок». Зараз ніхто не вірить, що переворот у Богемії був спонтанним, а за інформацією з надійних джерел у Братіславі, Словаччина теж вела нечесну подвійну гру. Говорилося, що німці були першими, хто повідомив Прагу про словацько-польські загравання, тим самим вказуючи на загрози, пов’язані з цим, і пропонуючи застосувати щонайрішучіших заходів для придушення — щоб

105 Глінкова Гвардія — парамілітарна організація Словачької народної партії у 1938 — 1945 рр., названа на честь засновника партії Андрія Глінки. У роки Другої світової війни виконувала поліційні та охоронні функції в Словаччині, переслідувала євреїв, циган, чехів, угорців та представників лівих сил.

згодом ці ж чеські методи, які німці самі рекомендували, кинути чехам як звинувачення і покласти край чеському правлінню загалом.

Оце і все стосовно гіпотетичного польсько-італійського плану та його безславного кінця. Єдиною його частиною, яка була реалізована, стало загарбання Угорщиною Карпатської України — і мені незабаром довелося стати очевидцем цих подій.

На українській прикордонній станції я сів у прохідний потяг із Праги, який перетинає частину угорської території зачиненим. Тут я відразу ж опинився у тому самому середовищі, з якого виїхав. Потяг був переповнений, — як сам вагон, так і проходи, тож я ледве зміг проштовхнутися всередину свою валізку. Дорожні скрині, великі плетені кошики з кришкою, дерев'яні ящики, звичайні кошики та великі клунки, обв'язані лляним полотном, лежали купою одні на одних, а на вершині цього звалища прилаштувався єврей з невід'ємними пейсами біля вух. Чехи були змушені сплачувати по 3 000 корун за кожен вагон, що перетинає угорську територію, тож вони намагалися звести кількість вагонів до мінімуму.

Проїжджаючи вулицями від станції у відкритому екіпажі під цокіт копит, я зауважив масу людей із щітками та відрами з фарбою; а багато хто білив свої будинки. З німецькою скрупульозністю інспектор поліції видав указ, що протягом сорока восьми годин кожен будинок у Хусті має бути наново

побілений — так, аби найновіша столиця у Європі спровокає гарне враження на гостей, що прибудуть на інавгурацію сойму. Таблички з чеськими написами, включно з двомовними чесько-українськими, були усунені; тож не залишилося ні одного чеського слова, що могло би намуляти українські очі. «Коруну» обновлювали коротко підстрижені молоді хлопці, які нещодавно прибули з Польщі, з'явилася нова лазня та колонка для нагрівання води, а малярі готували спеціальну кімнату для німецького посла. Акто-ва зала великої, збудованої чехами гімназії, в якій мало відбуватися засідання сойму, була прикрашена в синьому та жовтому кольорах. У ній було змонтовано спеціальні підставки, щоб розмістити двісті п'ятдесят іноземних гостей, запрощених на церемонію. Пізно увечері я бачив групу старих євреїв, що стояли на вулиці на колінах, замітаючи довгими бородами пілюку, — вони клали завершальні мазки фарби, обмальовуючи пороги та підвіконня; у той же час інші дерлися вгору по драбинах і балансували на хиткому риштуванні. Члени уряду, яким поки не вдалося досягнути домовленостей про врегулювання фінансових питань із чехами, мали певність, що все добре закінчиться — бо, навіть у разі невдачі, завжди є друзі у зовнішньому світі. Звичайні перехожі були невинними — як у проблемах із чехами, так і в тому, що говорили за кордоном про ймовірний крах Карпатської України. За вказівкою поліції протягом двох останніх днів у денні години електричний струм повністю вимикали — так, щоб ніхто не міг скористатися радіоприймачем і слухати угорську пропаганду чи інші новини ззовні.

Пізно увечері того дня ми довідалися, що відкриття сойму знову відкладається, цього разу «десь на шосте—дев'яте березня». Що трапилося? Кармазін та Естергазі,—німецький та мадярський лідери у Словаччині,—та Ревай,—найбільш фанатичний з українських міністрів,—були разом у Берліні. Без сумніву, Кармазін звітував про паростки словацько-польських загравань, а Ревай, зрозуміло, просив грошей. Він отримав категоричну відмову. Тим часом життєво важливі переговори між Хустом і Прагою все ще тривали, і, наскільки я міг оцінити ситуацію, мало що виказувало, що все завершиться добре, як того чекали українці. Прага була не проти надати необхідні кошти, проте вимагала деяких гарантій,—таких, як припинення античеської пропаганди, збереження влади за генералом Прхалою (чеським міністром) в українському уряді, а також повний фінансовий звіт стосовно використання коштів, вилучених в Ужгороді та Мукачеві під час евакуації: чехи вважали, що значний відсоток із цих загальнодержавних коштів українці використали на розбудову Січі. Вони також вимагали, аби Січ разом із найбільш запеклими фанатами Великої України негайно припинили антипольську діяльність: чехи наполягали на тому, що неможливо сподіватися на мир у Східній Європі, поки на кордонах постійно траплятимуться якісь інциденти.

Ці вимоги видавалися досить зрозумілими. Однак українці, як наїvnі діти, не терпіли ніякого контролю. Усе ще будучи впевненими в німецькій підтримці, яку їм мали надати в разі потреби, вони, у свою чергу, висунули низку зустрічних вимог. У статті, опублікованій в офіційній газеті «Нова Свобода», Ревай

стверджував, наприклад, що протягом усіх двадцяти років чеського панування на потреби краю щорічно були обіцяні значні суми, однак ці кошти так і не надійшли в повному обсязі: реально це було не більше, як 75 % від обіцянного. Решту використовували на загальнодержавні потреби, здебільшого — на перевозбороєння. А тепер українці збираються вимагати ретроспективних виплат всіх заборгованих коштів; до того ж вони не мають наміру перетворювати питання про відшкодування цих сум на предмет будь-яких політичних торгів.

Перспектива можливого виведення чеської армії у разі, якщо українці будуть занадто впертими і непіддатливими, видається, останніх не надто хвилювала. У будь-якому разі вже за рік, — казав мені один високопоставлений чиновник буквально на передодні краху, — вони будуть спроможні самі себе захистити; Січ на той час буде вже цілком і повністю організованою, тож всі хлопчики отримають військовий вишкіл як частину шкільної програми. Угорці будуть слабим супротивником для Січі, — і хоча поляки й мають сучасне оснащення, все ж ніяка бойова техніка не допоможе їм у битві з Карпатською Україною; українці всадять їм ніж у спину в їхній власній країні.

Трохи згодом на тому ж тижні генерал Прхала та отець Волошин декілька разів мали бесіди тривалістю понад три години, проте навіть і тоді ми ще не усвідомлювали, що події розвиватимуться так швидко. Ми були відрізані від світу у своєму власному маленькому світі. Могло бути загострення обстановки з чехами, — думали ми, — але щоб край захопила Угорщина — всупереч Німеччині, якій він потрібен

був для реалізації власних політичних цілей,— про це, практично не могло бути й мови. Наші прогнози були настільки далекі від найближчого розвитку подій, що за десять фунтів ми купили старий автомобіль і вирушили ще в декілька експедицій.

На той час по всій Карпатській Україні відчувалося піднесення від обрання папою кардинала Пачеллі. На противагу Пію XI, Пачеллі, як казали, виказував явну прихильність до українського руху. Незабаром після обрання я обговорював цю тему з одним із достойників греко-католицької церкви і запитав у нього, чи були які-небудь конкретні підстави для оптимізму, що так повсюдно виявляється. Спочатку відповіді його були ухильними, і він лише зазначив, що коли людина стає папою, вона втрачає будь-які особисті прив'язаності та уподобання і стає вселенським батьком. Але тут він зненацька змінив свою думку і сказав, що новий папа, ще як кардинал Пачеллі, був, звичайно ж, одним із найкращих друзів, яких українці коли-небудь мали. І свою прихильність він виявляв у різний спосіб.

У 1927–1930 роках він побудував та організував у Римі семінарію Святого Йосифа для кандидатів на священство у греко-католицькій церкві¹⁰⁶. Створення

106 Йдеться, мабуть, про Українську папську велику семінарію св. Йосафата в Римі (УПВС), відому під назвою Колегії св. Йосафата, що була заснована у 1897 р. У період, згаданий М. Вінчем, колегія отримала нову будівлю на пагорбі Янікул.

цього навчального закладу мало особливе значення для українського руху. Раніше греко-католики, більшість із яких є українцями, мали тільки коледж у Римі, що не відповідав вимогам — невеличкий *Collegium Ruthenicum*, тож більшість священиків були змушенні навчатися вдома у місцевих семінаріях. А тепер греко-католики не лише з усіх кінців України, але і з величезних українських колоній у Канаді та Сполучених Штатах отримали прекрасне місце для спільної молитви. Коли вони по закінченні курсу їхали додому, то їхали вже як апостоли спільної української ідеї. Семінарія могла прийняти сімдесят студентів і діяла під егідою братів Василіян, що були найвпливовішим релігійним орденом в Україні.

Мій співрозмовник розповів, що саме завдяки Пачеллі були реорганізовані греко-католицькі дієцезії в Канаді та Сполучених Штатах. Він заснував єдину єпархію для українців Галичини й Карпатської України, таким чином поставивши крапку в постійних тертях між цими двома групами, — тертях, що негативно вплинули на перспективи українського руху в цілому¹⁰⁷. У самій Карпатській Україні Пачеллі, безсумнівно, був найбільше відомий завдяки його постійній і дуже відчутній допомозі в організації та проведенні в краї різноманітних добroчинних заходів та патронатних робіт.

Коли Пачеллі став папою, у деяких українських лідерів у Хусті з'явилася надія на реалізацію плану, який вони так давно плекали, а саме: створення архієпархії на чолі з архієпископом, який здійснюватиме

¹⁰⁷ Насправді об'єднання греко-католицьких церковних єпархій Карпатської України та Галичини не відбулось.

контроль над усіма греко-католицькими єпископами,— незалежно від країни, в якій міститься їхня дієцезія,— і який, таким чином, стане главою Української національної церкви. Депутація вже мала виїхати з Хуста до папи для з'ясування деяких обставин, але їхній від'їзд випередила угорська навала. Очевидним кандидатом на таке призначення був митрополит Шептицький, хоча згодом я довідався, що сам він без надмірного ентузіазму поставився до цього. Він явно побоювався, що це могло, в кінцевому підсумку, привести до розірвання чотирьохсотлітньої унії греко-католицької церкви з Римом. Якщо буде один верховний глава греко-католиків, підзвітний лише Папі, то денонсація угоди про унію стане простою справою. Таким чином українці відразу матимуть свою національну церкву— не пов'язану із Вселенською церквою в Римі. Фактично це означало би створення нової автокефальної православної церкви на зразок автокефальних церков у Болгарії та Румунії.

Розділ 14

Автомобіль, який ми купили, був дуже старим. Не знаю, що мені більше сподобалось при купівлі — машина чи її власник. Це було чудернацьке авто, більше схоже на фургон, але в такому доброму стані й так гарно доглянуте, що, мабуть, його завжди трактували як члена родини. Його власник, чех, був офіцером прикордонної служби в Солотвині і, очевидно, не любив модну тепер швидку їзду. Звичайно, повідомив він, ця машина не розженеться більше, ніж до п'ятдесяти кілометрів за годину, тому це не проблема, що вона не має гальм на всіх чотирьох колесах. Що стосується його, то він не належав то тих водіїв, що гасали дорогами для того, щоб розбити собі голову. Він із захопленням і якоюсь наїvnістю описував свій автомобіль, тож я був склонний повірити в його фундаментальну чесність і в надійність автомобіля. Мабуть, він користувався машиною лише раз на тиждень; і це не дивно, бо, як ми згодом з'ясували кожного разу доводилося витрачати три чверті години, аби завести її. До речі, якщо вона й осилювала п'ятдесят кілометрів за годину по рівній дорозі, то перевагу все ж віддавала швидкості всього в сорок, а то й тридцять п'ять кілометрів за годину. Але машина мені подобалася. Вона мала набагато більше характеру, аніж

будь-який із тих стрімких блискучих серійних автомобілів.

Нашу першу поїздку ми здійснили до найбільшого німецького села, населеного самими німцями — Німецька Мокра. Ми виїхали вже знайомою дорогою вздовж долини на схід і в Бедевлі повернули на північ вже іншою долиною. Ці поїздки були завжди цікавими, бо хоча пейзажі в Карпатській Україні всюди майже однакові, все ж ми постійно звертали увагу на невеликі, але помітні відмінності в архітектурній стилістиці будинків та предметах побуту, якими користувалися селяни.

У Бедевлі, наприклад, мене відразу вразила конструкція будинків. Знайомих хаток, побудованих з дерев'яних грубо обтесаних колод, або стовпів, як деінде, тут вже не було. Замість колод тут при будівництві використовували широкі дошки, вирізані з центральної частини стовбура дерева, — настільки широкі, що п'ять чи шість дощок було достатньо на всю висоту стіни. Деревина набувала рожевого кольору, а шви між дошками були пофарбовані яскравою синьою фарбою. Огорожі навколо садочків були зроблені в такий самий спосіб. Враження від цих яскравих смуг було дивовижним, вони милували око, втомлене одноманітністю звичайних синіх та коричневих відтінків. Okрім декількох інших сіл у верхній частині цієї долини, такого стилю я більше ніде не бачив.

У різних селах огорожі були зроблені по-різному, але в кожному селі строго дотримувалися одного загальноприйнятого стилю. В одному місці, наприклад, огорожі були зроблені з галузок, що в'язками перепліталися між вертикально встановленими

стовпчиками, все це було накрите невеличкими дашками,—також із гілочок, як це роблять у Вілтширі; причому мене завжди цікавило, навіщо треба захищати огорожі від дощу. В іншому місці огорожі були не такими опуклими, їх робили з меншим переплетенням: поміж вертикальних стовпчиків були прокладені лише окремі грубі палици.

На схилах, які оточували долину, виднілися живі села: крізь щілини між гонтом виходив дим; на огорожах було вивішено для просушування довгі відрізи лляного полотна; а на жердинах піддашня—прегарно вишилі сорочки. Людей, однак, ніде не було видно. Жінки вдома прали або готували їжу, чоловіки працювали по лісах. Єдине, що рухалося в полі зору,—це маленькі потяги, що пахкали вниз долиною, завантажені величезними стосами соснових колод, закріплених на платформах, які небезпечно прогиналися посередині, а також ті, що їхали долиною вгору з великими відкритими платформами, на яких лежали на сіні або сиділи завмерши на маленьких прямих лавочках лісоруби, що тримали сокири, затиснувши їх між колінами. Поступово ми доїхали до звуження долини. Тут букові ліси стрімко спускалися до краю річки, залишаючи тільки два уступи по обох берегах, вздовж яких були прокладені дорога та залізнична колія. То тут, то там можна було побачити невеликі обгороджені галявини, на яких селяни вирощували картоплю. Місцевість здавалася відлюдною, лише внизу шуміла бистра річка.

Село Німецька Мокра, до якого ми під'їхали, подолавши невеликий пагорб, розташоване далеко, на самому початку долини. Під цим пагорбом дахи хат і стодол, розміщених за ними, утворюють чотири рівні

чіткі лінії, що пролягають між річкою та порослим травою крутым берегом долини. Чіткість цих ліній надає вулиці села привабливого вигляду. Хати по обидва боки вулиці мають майже одинаковий вигляд. Вони побудовані з дерева, дахи криті гонтом, але не має тут примітивного вигляду, характерного для українських хат. Кожний осідок з'єднаний із сусідським огорожею, в кожній огорожі були ворота та хвіртки, які відразу породжували відчуття певної архітектурної цілісності. Порівнюючи ці хати з іншими будовами, характерними для українського побуту, відразу ж впадають у вічі їхні вікна: замість нещасних маленьких отворів, вікна у цих хатах є досить великими і мають віконні рами; у кожному із них на підвіконнях видніються горщики з кімнатними квітами, без яких не може жити ні один німець. Посередині сільської вулиці, витворюючи своєрідний центр села, стоять пофарбована в білий колір дерев'яна церква в простому класичному стилі та дві великі школи. Ділянки навколо них порослі травою та зasadжені, як це характерно для німців, липами. Усі зустрічні мали на собі звичайний західноєвропейський одяг тъмяно-коричневого кольору.

Спершу ми зайдли до школи в пошуках учителя, якому я мав відрекомендуватися. Він якраз виходив зі школи у своїх справах, але пообіцяв невдовзі повернутися і приєднатися до нас. Знайшовши невеликий ресторанчик при готелі для мандрівників, власником якого був якийсь слов'янин, ми спробували перекусити там. Ні,—відповіли нам,—нічого немає.—Може, якесь холодне м'ясо?—Ні, немає.—Може шинка?—Ні, нічого немає взагалі.—Слов'янин апатично подивився на нас відсутнім поглядом і байдуже знизав плечима.

Воїни могли б запропонувати нам яєчню,—і, нарешті, погодилися,—але краще нам було би піти до Цаунера, який, мабуть, якраз готував обід.

У Цаунера нас зустріли зовсім по-іншому. Для нього ми стали проблемою, що потребувала позитивного розв'язання. Так, заходьте, звичайно, ми знайдемо щось для вас. Він пройшов до кімнати, розміщеної за прилавком, зачинив вікна і підсунув два крісла до столу, що стояв між двома ліжками,—це була найкраща спальня. З курника принесли яйця, з магазину—консерви, і незабаром ми вже смачно обідали. Жодного натяку на апатію в німецькій голові Цаунера не було.

Незабаром до нас приєднався директор школи, педантичний молодик в окулярах із роговою оправою, а Цаунер, як тільки довідався, хто ми такі, то признався, що він є окружним лідером німецької партії. Він був також і знавцем місцевої історії. Село Німецька Мокра,—розвказував він, а в голосі його досі відчуvalася помітна тірольська вимова,—було засноване в 1777 році двадцятьма п'ятьма родинами, яких управління лісового господарства перевезло сюди з округу Гмунден в Австрії. Прapor, що його подарувала Марія-Терезія на озnamенування цієї події, ще й досі зберігається в церкві. Вони вийшли із Гмундена в березні та, проїхавши волами на возах пів-Європи, прибули до Мокрої у вересні, тобто через шість місяців.

Коли вони прибули на місце, то виявилося, що ситуація зовсім не була такою рожевою, як їм змальовували. Жодного житла не було, і, оскільки до самої весни вони не могли розпочинати ніякого будівництва, то мусили на всю зиму стати квартирантами в українському селі, що лежало нижче

в долині. Як і мешканці Ціпзерая, всі вони працювали за контрактом і платню отримували, головним чином, натурою. Їм виділили також невеликі ділянки землі та надали право безкоштовно випасати худобу на навколошніх гірських пасовиськах.

Однак дуже скоро настали скрутні часи. Угорська влада, яка, за словами Цаунера, пошкодувала з приводу надання поступок і пільг, якими робітників захотіли приїхати сюди, почала утискати їх і поступово зводити пільги до мінімуму. Найгірше сталося близько вісімдесяти років тому, коли в них забрали контракти ніби для того, аби зробити з них копії. Від того часу вже ніхто не бачив тих контрактів, тож угорці могли робити, що їм заманеться, оскільки селяни нічим не могли підтвердити справедливість своїх претензій. Усі привілеї зникли досить скоро, і справа закінчилася тим, що навіть землю, на якій були побудовані хати (що, як розумілося, була виділена в «довічне» користування), конфіскували і, починаючи з 1880 року, людей змусили платити податки за випасання худоби на гірських пасовиськах.

Я запитав його про нинішній склад населення села; чи є тут сьогодні нащадки всіх родин, що були в цих місцях першими поселенцями, та чи відчутою є домішка української крові.

Навіть зараз у селі немає українців,—з гордістю повідомили мені,—є лише дві єврейські родини, кожна з яких тримає по магазину. Щодо німецького населення, то тут відбулися деякі зміни. Половина родин перших поселенців втомуилася від незвичних умов життя в Карпатській Україні й захотіли повернутися до Австрії. Одні завантажилися на свої вози,

запряжені волами, і повільно потягнулися назад до Гмундена, інші пішли на компроміс і перебралися до більш цивілізованих німецьких поселень поблизу Сигота Мармороського або в окрузі Спиш у Словаччині. Бідніші поселенці, чиї воли поздихали або в кого не вистачало грошей на переїзд, — хотілося їм того чи ні, — змушені були залишитися в Мокрій. Проте населення помітно зростало — як за рахунок природного приросту, так і завдяки спорадичній німецькій імміграції. Більшість із нових поселенців були заїжджими німецькими підмайстрами, що одружувалися в селі та оселялися тут. Інші прибували з-за гір із німецьких поселень у Галичині. Але свіжа кров вливалася порівняно нечасто, тому в селі майже не було людини, яка не була б кузеном чи кузинкою щонайменше десяти інших осіб. Наслідком цього, помітив я, стала поява розумово відсталих дітей, що тинялися по дворах, незgrabно рубаючи дрова.

Після цього довгого екскурсу в історію ми пішли ознайомитися із школою. При нашій появі всі діти відразу зірвалися на ноги, віддаючи нам честь гітлерівським привітанням та гучним «Гайль». Як це не було дивно, але священик, який викладав тут уроки релігії, виявився тим самим, якому я, прийнявши його за іншого, лише два дні тому тепло тиснув руку в Хусті. Я спитав його, чи можна було б відрізнити, якої національності діти, якщо б, наприклад, поставити німецький дітей з Німецької Мокрої поряд з українськими дітьми з Руської Мокрої, що розташована далі в долині.

«Ні, я думаю, що ні, — відповів він, — часто буває важко сказати, якої національності людина. Як ви думаете, хто, наприклад, я?»

Жодного уявлення в мене не було але, подумавши, вирішив, що відповідю, що розчарувала б якомога менше людей, було б «українець».

«Дякувати Богу, ні; я угорець», — сказав він.

Після цього запанувала крижана атмосфера. Священик не робив таємниці ані зі своїх симпатій, ні зі своїх надій на майбутнє, тож цілком природно, між ним та німецькими керівниками, що супроводжували мене, утворилася глибока прірва. У село майже завжди відряджали священика-угорця, оскільки всі мешканці були римо-католиками, а в Хусті римо-католицька церква залишається під повним контролем угорців. Але навіть зусилля, спрямовані на забезпечення спадкоємності священиків-угорців, не принесли великих успіхів у підсиленні угорського впливу у Німецькій Мокрій.

Уже надворі до нас приєдналися ще двоє вчителів. Кожен з них прагнув показати або розповісти нам щось своє, але все це робилося з єдиною метою — підкреслити силу німецьких традицій. Один із них підвів мене до вікна подивитися, як у маленькій кімнаті старший чоловік вчив свого сина, що стояв тримаючи, перед собою великий меч, складних па танцю з мечами. Селяни ще співають старих австрійських пісень, ще можна почути йодлування в горах або побачити чіткий ритм під час колективних робіт, але всі інші танці, такі, як шупплаттен та інші добре старі зальцкамергутські танці, здається, вже повідмирали. Другий вчитель був фахівцем-лінгвістом. Він зауважив, що той особливий діалект, на який я звернув увагу, — це все ще старий зальцкамергутський діалект, але він став дещо жорсткішим

через контакти з угорською мовою; окрім того, до нього додалися деякі угорські та українські слова. Більшість українських слів запозичено із сільсько-господарської термінології.

Потім третій вчитель,— повний чоловік, який весь час загортався в грубе пальто, захищаючись від пронизливого вітру, пошкодував, що ми не приїхали влітку, оскільки в цій окрузі побутує багато старовинних звичаїв, і влітку можна було би безпосередньо ознайомитися із деякими.

«Ви мали би приємність від того, що вас відшмагали на пасовиську сільські дівчата,—сповістив він, гучно засміявши.—Будь-який чужинець, що потрапляє на пасовисько, має пройти через це, навіть самі мешканці села, якщо рідко там бувають. Дівчата, що доглядають за худобою, напосілися б на вас та вимагали б данину. Вам би довелося лягти на лаву обличчям на подушку. Потім кожна з дівчат взяла би прут і тричі шмагнула б вас по сідницях; раз—за себе, раз—за вас і третій раз—за здоров'я. Як правило, це не боляче, але все залежить від того, кого саме дівчата шмагають, і,—додав він розчаровано,—тоді може бути дуже боляче.»

«Чоловіки ж можуть відплатити за це на Великдень,—продовжив він.—В обливаний понеділок чоловіки і хлопці ллють воду на голови всіх осіб жіночої статі. Скільки крапель потрапить на голову жінці, стільки ударів вона отримає наступного року. Зранку в цей день всі поводяться дуже пристойно, але під вечір, коли всі вже понапиваються й повеселішають, починається неабияка забава, що закінчується справжніми водяними баталіями.»

Потім він іще щільніше замотався в пальто і після цього до кінця дня вже не вимовив жодного слова.

У кінці вулиці, яка вже закінчувалася лісом, ми зайдли до одного з будинків. Дві дівчини з довгими косичками лляного кольору якраз виходили з подвір'я, тримаючи на головах велики цебрики, повні одягу, забрудненого за тиждень, який належало випрати в найближчому потічку. Одну з них настільки вразила присутність чужинців, що дівчина не змогла утриматися від сміху, при чому її цебрик вислизнув, покотився на землю й розбився на друзки. Мати її була розлючена; у селі, де всі завжди носили свої клунки, а також цебрики з брудними та випраними речами саме в такий спосіб, ніхто ніколи не бачив, щоб цебрик падав на землю! Старий батько, що сидів у куті й майстрував дерев'яні глечики для квасного молока, навіть не ворухнувся. Лише сказав, що скоро зробить новий цебрик. Працював він із надзвичайною швидкістю, вистругуючи бокові дощечки для глечиків та вставляючи їх в дерев'яні кільця, які вирізав його син, та надаючи глечикам конічної форми. Єдина робота чоловіків — виготовлення таких глечиків. Жінки ж, на відміну від українських жінок, практично нічого не виготовляють. Усе, що вони роблять, — це розрізають на смуги старе ганчір'я для подальшого ткання ганчір'яних килимів. Цей матеріал для ткання вони потім відносять в інше село, де українські жінки закінчують цю справу. Іншої пряжі німкені тепер не роблять, і власних овець не тримають.

«Є три причини, чому зараз ми не тримаємо овець, — пояснили мені. — Нас позбавили права на

безкоштовне випасання на гірських пасовищах; ми не носимо домотканого одягу, як це роблять українці; тож німцям виходить дуже дорого тримати овець. Для українця тримати їх виходить дуже дешево,—пирхнув мій інформатор,—оскільки влітку він спить на свіжому повітрі разом із вівцями, а взимку тримає їх майже в хаті, але німцеві такий спосіб життя не до вподоби.»

Німецькі колоністи в Карпатській Україні завжди зберігали таке ставлення з відтінком зверхності, що корінилося в їхній впевненості в тому, що їх привезли в цей край з місією. Мене завжди цікавило, як їм вдавалося зберегти цей набагато вищий рівень культури, що давав їм право саме так поводитися. Єдиною обґрунтованою причиною цього, яка взагалі спадала мені на думку, були їхні вікові традиції дотримання чистоти й порядку, їхня більша склонність до постійної роботи та, можливо, що найважливіше,—менші родини та здатність німців заощаджувати гроші, коли вони в них були. Український селянин, коли має гроші, то одягає на себе свій найкращий білий одяг та найкращу смушкову шапку, виїжджає в суботу до найближчого містечка і залишається там, поки не нап'ється так, що без сторонньої допомоги вже не може повернутися додому. З німцем так не буває. Він економить гроші або, коли йому хочеться випити, йде до сільського шинку, випиває келих або два та з усіма іншими гостями шинку починає співати старі знайомі пісні із Зальцкаммергута.

Після того, як ми самі трохи випили щось у Цаунера, всі посідали в машину та поїхали долиною вниз

до іншого німецького села, Усть Чорна (Кьюнігсфельд), яким проїжджали вранці. Воно було так само впорядкованим і німецьким, як і Німецька Мокра, але мене тут здивувала велика кількість напівзбляких написів «12» на воротах. Вони мали дуже ненімецький, занедбаний вигляд. «12», фактично,—це номер списку Конрада Генлайна на виборах у Чехословаччині 1935 року, виборах, під час яких громадськість вперше почула про Судетську німецьку партію з її вимогами автономії в рамках чехословацької держави! Видавалося, що ці вибори належали вже цілком іншій епосі.

У школі, як ми з'ясували, директор саме проводив нараду зі своїми підлеглими, двома світловолосими молодиками із Судетської області. Нацистська символіка тут була значно крикливою, ніж в Німецькій Мокрій. Над сценою в кінці приміщення був великий напис: «Один народ, одна воля, один фюрер».

Я зауважив, що знайоме поєднання «одна держава» тут замінили словами «одна воля».

«Через те, що в нас поки що немає однієї держави»,—просто пояснив директор.

Невеликий наголос на словах «поки що» та проста відвертість, з якою вони були сказані, змусили мене подумати, чи він дійсно вірить у створення такого Рейху, що охопив би також і Карпатську Україну разом із Усть Чорною. Така надія, здавалося, мала небагато шансів на реалізацію. І все ж таки,—подумалося мені,—якщо за три роки з моменту заснування партії Генлайна здобуто не лише автономію, якої прагнули, але й відокремлення, то чому і такого не може статися?

Одного вечора приблизно в таку саму пору я побачив з вікна готелю трохи сутулого молодика у верблюжому пальті з книжкою в руці (Джейн Остін). Я відразу впізнав у ньому англійця. Фактично це був перший—і єдиний—турист, що приїхав до Карпатської України. Коли я зустрівся з ним трохи згодом, то довідався, що його батько провадив фінансові переговори з чеським урядом у Празі; а сам він вирішив, повністю ігноруючи політичні перевороти (що характерно для більшості англійців за кордоном), ознайомитися зі Східною Європою. Його приїзд викликав досить великий переполох і метушню в Хусті, через що швейцар блискавкою метнувся до Білея, інспектора поліції. Англієць щойно приїхав просто з Будапешта і сказав, що, напевне, повернеться назад наступного дня; Хуст, як він призвався, був «не зовсім тим, на що він розраховував». Пізніше ми повечеряли разом у «Словашькому домі», невеликому чеському ресторані. Ресторан був переповнений, тож нам довелося сісти за столик, який принесли спеціально для нас і поставили біля самого оркестру так, що ми ризикували, що замість їжі до рота потрапить смичок від скрипки. На думку цього гостя, все було «прекрасно». Я був надзвичайно вдячний йому; це була єдина людина, якій Хуст здавався так само цікавим, як і мені.

Поки всі з нетерпінням чekали на відкриття засідання сойму, яке весь час відкладалося, ми вирішили

здійснити давно заплановану поїздку в західну частину Карпатської України. Виїхали ми вранці 6-го березня. Перший день виявився цілком невдалим, труднощі виникали одні за одними. Спочатку не заводилася машина. Потім вона раптом зупинилася на околиці Хуста і вже не хотіла їхати. Урешті-решт ми виїхали з Хуста на три години пізніше, ніж планували.

Дорога на Сваляву, якою ми поїхали, цього разу виявилася цікавою — принаймні про це свідчать мій щоденник. Раніше вона видавалася мені нудною, — очевидно тому, що я бачив її зсередини пепроповненого та смердючого автобуса. У Довгому ми мали досить часу, щоб оглянути руїни старого замку: чотири високі стіни з вежами на кожному куті, а всередині — великий газон із симпатичним одноповерховим будинком, прикрашеним маленькими пілястрами. Я також роздивився старовинного вигляду ліхтарі, які помітив та запам'ятав ще з першої нашої поїздки в січні; ці гасові ліхтарі були встановлені на самому верху високих, грубо тесаних дерев'яних стовпів.

У Сваляві ми пообідали у приміщенні «Сокола», а потім пішли трохи пофотографувати. Ч. вже зробив кілька знімків, що знайомили глядача з лісовим господарством Карпатської України, а тепер, для повного комплекту, йому треба було сфотографувати велику лісопилку. Але найбільша зі всіх проблем — куди гірша, ніж цього ранку, була ще попереду. Ми спустилися до високого мосту над залізничною колією, з якого відкривався чудовий вид на найбільшу лісопилку в цьому краї. Ч. не став фотографувати. Він сказав, що, на його думку, тут поблизу можуть бути військові об'єкти; у будь-якому разі тут були

військові. Роздратований цією польською повагою до влади я сказав, що буду фотографувати сам. Отже, я вибіг на міст і почав робити знімки. Потім ми ще сфотографували дерев'яну церкву, яку я бачив ще раніше, та приміщення суду — гарний сучасний будинок на центральній вулиці.

Через півгодини, коли ми заправляли машину перед тим, як вирушити далі, Ч. відчув чиюсь руку на своєму рамені. Ви фотографували з моста — запитав жандарм. І нас запровадили до жандармерії. Спочатку нам видавалося, що спрости наші кепські, але коли я показав свій паспорт, все ніби стало на місці. Але тут з'ясувалося, що Ч. був не англійцем, а поляком.

«Якубовський! Гарне прізвище для англійця», — зауважив офіцер.

«Але ж він не англієць, — відповів я настільки спокійно, наскільки лише міг. — Він поляк.»

Старший жандарм дуже розлютився, сказав, що справа тепер стає зрозумілою, і пішов розшукувати місцеве начальство. Вони витягли весь наш багаж і дуже ретельно все перевірили. Жандарми обмацували шви моїх штанів, стискали мою губку для миття, розгорнули пакет Ч. з газети, причому робили це так обережно, ніби могли знайти в ньому бомбу, — а не півгорщика повидла! — і також повідкривали всі конверти з нашими листами. Потім зайшов ще один чоловік та з лукавим виглядом показав декілька фотографій з тілами вбитих польських терористів, сильно понівечених вибухами гранат, — очевидно для того, аби побачити, чи Ч. не викаже ознак знайомства з ними. Ще один чоловік доповів, що ми фотографували також будинок суду і що це серйозне свідчення

проти нас. Урешті-решт я вмовив старшого офіцера зателефонувати Рісдорферам, в яких я очував, і пані Рісдорфер люб'язно підтвердила, що я, наскільки їй відомо, не є пройдисвітом, хоча й міг би бути таким.

Нарешті нас відпустили, причому втратили ми лише одну плівку. Але це коштувало нам двох з половиною годин дорогоцінного часу, тож коли ми доїхали до Перечина на словацькому кордоні, де ми мали переночувати, було вже пізно й темно. В одному місці дорога йшла вгору настільки стрімко, що машина заледве не зупинилася, а по другий бік гори був такий різкий спуск і такі круті повороти, що ми мало не з'їхали в урвище. Після цього ми вже весь час безпечно їхали долиною.

Перечин, що на карті був позначений як велике місто, насправді виявився убогою місциною; велике село, що колись, можливо, стане невеликим містечком. Центром його був хімічний завод. Центральна вулиця—довга і кривуляста, навколо площі стояли кілька сучасних двоповерхових будинків. При заводському ресторані були кімнати, у яких можна було переночувати, але, як виявилося, вони були зайняті солдатами. Так само не було місця і в брудному єврейському заїжджому дворі. Кінець кінцем ми вирішили знайти професора Панькевича—видатного фахівця з питань слов'янської культури, до якого я мав листа.

Сильно сніжило, а розпитування по крамницях, стукання в зашторені вікна та борсання в глибокій грязюці забрало в нас цілу годину, поки ми не знайшли його дім. Нам незмінно радили шукати жовту віллу під червоним дахом, а за таким описом було важко знайти щось у сніжний вечір.

. Нарешті я зустрівся з професором. Він сидів у маленькій кімнаті, де була зібрана велика колекція доброго сучасного українського малярства, здебільшого—імпресіоністські пейзажі. Була восьма тридцять. Професор повідомив, що зараз більшість перечинців вже, без сумніву, сплять, оскільки «була вже пізня ніч», але його колега, вчителька, може дати нам нічліг.

Учителька, приємна маленька жіночка в жалобному одязі з приводу смерті її батька, виявила характерну для Східної Європи надзвичайну гостинність, що завжди дивує, і виділила для нас вітальню своєї двокімнатної квартири. А поки ми безуспішно шукали в Перечині, який вже весь спав, місце, де можна було би щось перекусити,—і якого ми так і не знайшли,—вона підготувала нам і ліжка, і вечерю.

Тільки-но ми зібралися йти спати, як по радіо повідомили про важливі зміни в українському кабінеті міністрів. Невгамовного та античеськи налаштованого Ревая було замінено більш поміркованим і старшим від нього Клочураком, якого я зустрічав у Рісдорферів; а генералові Прхалі були підпорядковані міністерства внутрішніх справ, фінансів та зв'язку.

Українці були у відчай.

«Ми вже маємо досить тих чехів, аж отак,—сказала вчителька, показуючи на свою шию. Якийсь час вона нарікала і плакала, а потім раптово зірвалася з місця і вигукнула:—Але стривайте, нехай лиш Ревай повернеться з Берліна, тоді все стане на своє місце, він не буде терпіти всього цього!»

Чоловік потягнув її спати, а ми задумалися, чи не слід нам повернутися до Хуста. Вирішили, однак, продовжити нашу поїздку, але скоротити її максимально.

Уже близько дев'ятої години наступного ранку я був свіжий як огірочок, але для Перечина це вже не був ранній час. Чоловік учительки щодня прокидався о п'ятій годині вдосвіта через те, що лише так міг вчасно потрапити до банку, що у Великому Березному—містечку кілометрів за п'ятдесят вгору долиною, де він працював. Після обіду учителька спітала, чи ми не підвеземо її туди, оскільки Березний був нашою наступною зупинкою. Вона помолилася перед тим, як сісти в машину, і далі протягом усієї поїздки безперстанку молилася та хрестилася.

Великий Березний був набагато більшим, ніж Перечин; краще забудованим, з великими будинками офіційних установ навколо невеликої площа, обсадженої деревами та оточеної цілою колонією вілл, в яких жили службовці. Тут були і водогін, і каналізація,—розкіш, якої не було навіть у Хусті. Великий Березний, очевидно, завдячував своїм значенням тим, що був розташований у місцевості, відкритій із заходу, тобто, зі словацької сторони, звідкіля люди приїжджають торгувати та вести інші справи, а Перечин лежав затиснутий з обох боків горами.

Учителька завела нас до банку, в якому працював її чоловік, і там же я познайомився з її братом та адвокатом, якого було запрошено як краєзнавця та людину, обізнану з місцевим фольклором. Ч., який завжди не надто впевнено почувався у присутності українців, вийшов на пошуки готелю.

Адвокат, який агітував селян виготовляти вишиті вироби для продажу їх туристам влітку, мав розкішну колекцію з кількохсот візерунків селянської вишивки. Мабуть, найгарніші з них, походили з Ужка—села

на самому кордоні з Польщею, яке ми мали намір відідати наступного дня: у цих вишивках наявні були квіткові мотиви, але найхарактернішими були узори у вигляді зірки, або, як її ще називають, стилізованої троянди. Урешті-решт адвоката таки умовили поїхати до Ужка зі мною. Це, як вдавалося, був прекрасний план, але, подібно до багато чого іншого в Карпатській Україні, він був приречений на провал через національні заздрощі та антипатії. В останню мить адвокат знову запитав мене, що б я хотів побачити найбільше.

«Я міг би показати вам багато чого,—сказав він,—наприклад, те, що було зроблено за останніх двадцять років».

«Мене не дуже цікавить те, що тут зробили чехи,—відповів я,—мене більше цікавить теперішній час та майбутнє».

Я збирався ще додати, що, подорожуючи цим краєм, бачив багато прикладів чеського будівництва, які були настільки прекрасними й численними, що просто вражали уяву. Але я ще не встиг вимовити цього, як він перервав мене, зауваживши, що чехи ніколи не намагалися здійснювати тут «денаціоналізацію». Тоді це видалося досить недоречним зауваженням, але тут всі почали прощатися, і я не звернув на це уваги. Однак пізніше увечері, коли всі ми зустрілися в чеському ресторані, в якому домовилися повечеряти, адвокат просто повідомив, що не може їхати в Ужок, а потім сів за окремий стіл і більше не розмовляв зі мною. Уже потім я довідався, що він був чехом! Усе це трапилося через мое випадкове зауваження, зроблене вдень. Це був малий, але дуже

типовий приклад національних антипатій, що обтяжували життя та відносини в Карпатській Україні.

Одним із найкращих місць у Великому Березному був чеський ресторан. Страви були смачні й подавалися насправді знаменито, достойно уваги справжніх поціновувачів. До свинячої домашньої шинки подавалося п'ять невеликих тарілок: картопляне пюре; сочевичне пюре, посыпане маленькими шматочками смаженої шинки; квашена капуста, що не була занадто кислою; квашені огірки та узвар з чорносливу. Все це коштувало десять пенсів. Хазяїн мав кругле смаляве обличчя зі зламаним носом та вигляд бульдога. Відімкнувши та розчинивши навстіж двері вбиральні на дворі та широким жестом руки пропонуючи нам скористатися нею, він задер носа догори та вимовив: «Ось ми і в Карпатській Україні; і це єдина з усіх незручностей». Задня частина сидіння, як завжди, була найбільше забрудненою, оскільки переважно місцеві люди не приzwичаєні тут до традиційних туалетів, і коли ім треба скористатися ним, вони присідають навпочіпки, видираючись із ногами на сидіння, як присідають у себе вдома на землі.

Хазяїн, як ми довідалися, жодного стосунку до Карпатської України не мав, але належав до тієї дивовижної суміші національностей, що у нас в Англії є цілковито невідомими. Батько його походив з Богемії, а мати була німкенею. Ще перед війною батько служив багато років швейцаром у тодішньому посольстві Австро-Угорщини в Берні, після того працював на залізниці. Потім полішив цю роботу, а згодом став працювати у федеральному управлінні залізниць Швейцарії та оселився у Веве, де і виріс

його син. Хлопець там попрацював у «Гранд Готелі», потім переїхав до Генуї, жив і в інших містах Італії, одружився з італійкою. Було дивно, як доля занесла його після всього цього до Великого Березного, невідомого маленького містечка у Східній Європі. Очевидно, він опинився в Ужгороді в той час, як це місто починало розвиватися, а коли довелося евакуюватися з Ужгорода, переїхав до Великого Березного. Тепер, коли Великий Березний втратив своє тимчасове значення, а маса службовців втратила роботу,— що буде з ним далі?

Єдиний готель, що його зміг знайти Ч., виявився дерев'яною халупою неподалік від залізничної станції. Ця халупа була збудована у вигляді літери Г, двері всіх кімнат виходили на веранду. У кімнаті я побачив, що постіль тут не змінювали з часу виїзду останнього гостя,— а гості тут були великою рідкістю. Постіль поміняли лише на вимогу вчителя з Румунії, з яким тут я зустрівся знову, а вчитель той був одним із провідників української громади у Березному. У дерев'яній підлозі були щіlinи, і взагалі, ця кімната колись правила за конюшню. Проте спали ми як убиті.

Уранці наступного дня, поки Ч., як завжди, здійснював свій щоденний ритуал, вже три чверті години намагаючись урухомити машину, заводячи вручну мотор, прибув учитель. Він ішав із нами до Ужка, тож ми відразу й вирушили. Як завжди, дорога пішла вгору долиною, але цього разу це була широка дорога. Її побудували за часів Марії-Терезії для поліпшення сполучення з Галичиною, і до цього часу можна було ще побачити ті перші мости з каменю. У кожному селі стояла дерев'яна церква. У цій долині кожна церква

мала свій індивідуальний стиль; це були великі, подібні до стодоли, споруди з вигнутими дахами, які нагадували за формою китайську пагоду.

Церква, яку ми оглянули в Кострині, була виставлена на продаж. Вона мала цікаву історію. Колись вона стояла в Галичині. Але парафія в тому селі розрослася настільки, що в 1761 році селяни вирішили продати цю церкву, а натомість збудувати нову, більшу за розміром. Населення Кострина, в якому тоді було близько тридцяти будинків, було дуже бідним, але жити без церкви не могло. От вони й купили її та відіслали свої вози в те село, аби перевезти цю церкву. З того часу Кострино стало центром зустрічей по неділях та по святкових днях, набуло вагомішого статусу та почало розростатися. Тепер вже Кострино стало потребувати більшої церкви і його жителі, як і колись галичани, захотіли продати цю церкву та збудувати собі нову. Ціна була невисока. Продати її можна було фунтів за п'ятсот.

Ближче до Волосянки (невеличкого туристично-курортного села, що розташувалося на самому піdnіжжі перевалу, який веде через гірський хребет до Польщі) дорога стала зовсім засніженою, до того ж у нас закінчувався бензин. Проблема з бензином перетворювала автомобільні мандрівки по Карпатській Україні на затію надзвичайно складну і проблематичну, оскільки за межами найбільших міст знайти бензин було майже неможливо. По селах бензину не було, а у

Волосянці, як з'ясувалося, в гуртожитку для туристів бензин продавався лише влітку. В кооперативному магазині бензину також не було, а аптекар, до якого нам порадили звернутися, зміг запропонувати нам лише півлітра бензину в скляній пляшці, що стояла в нього на полицці. Потім нам порадили звернути-ся до лікаря з надією, що він віділле трохи бензину зі своєї машини але, на жаль, і в нього самого в баку було не більше, як галон бензину. Урешті-решт ми довідалися, що можна спробувати роздобути бензин на залізничній станції в інспектора, в розпорядженні якого була дрезина. Інспектор, щоправда, був не на місці. Врешті-решт нам довелося безславно телефонувати до Великого Березного та просити, щоб нам за-лізницею передали три галони бензину.

Верховина — так називається довга смуга гір вздовж польського кордону — це найбідніший округ у цілій провінції. Сільська місцевість тут — а це, головним чином, великі заокруглені пагорби, поцятковані акуратними, як у парку, ялинами та перерізані глибокими долинами з бистрими річками, що течуть із засніжених гір на рівнину, — видається розкішною і просто чудовою. Але місцева земля тут неродюча, і хоча ошатні хатки тут мають здалека мальовничий вигляд, насправді вони виявляються нічим іншим, як звичайнісінькими халупами. Ці хатинки чудового медового кольору, — але забудовані вони хаотично, мають надто видовжену форму і наполовину завалені. Солом'яні стріхи, що заміняють тут знайомі дахи з гонту, як правило, напівгнилі і де-не-де порослі травою. На ганках, які тягнуться по всій довжині хатин, можна побачити дітей, кіз та доісторичних на вигляд

овець із довгою вовною і тонкими гострими носами. Більшість родин мають від шести до восьми дітей, деякі мають і більше. Старий селянин розповів нам, що у всій Верховині округа Волосянка-Ужок вважається найбіднішою. Сам він був безробітним, оскільки всі роботи в лісі зупинилися через перервані шляхи сполучення. Урожаєм зі свого акра землі він був змушений забезпечувати цілу родину з десяти чоловік. У нього є корова й кінь,— додав він,— але кінь, тут зовсім не є розкішшю, як могло б здаватися, оскільки в нормальні часи він разом із конем наймався працювати в лісництві, і це становило основну частину його заробітку.

На обіді в гуртожитку для туристів до нас приєднався директор місцевої школи. Разом із учителем вони почали про щось перешептуватися: це була звичка, характерна для мешканців Карпатської України. Ч. і я почулися зобов'язаними і собі також перейти на шепот, хоча шепотіти нам не було про що, тож протягом якогось часу ми розважалися таким собі змаганням з шепотіння. Чуток навколо було безліч, але ніхто не знов, де і що відбувається. Ми точно чули лише про те, що депутати мали таємну зустріч, щоб вирішити, як відреагувати на автократичне призначення членів нового Кабінету. Уже на сходах учитель тоном, що явно закликав критикувати все, що було чеським, запитав, як нам сподобався обід, і перш, ніж я відповів, сам почав його критикувати.

Як тільки ми отримали бензин, відразу вирушили до Ужка, що лежав на самому перевалі, буквально на кордоні з Польщею. Дорога, що вела в той бік від села, звивалася вгору через сніги великими крутими

поворотами, як серпантином. Маленькі хлопчики, стоячи в ажурних санях, запряжених одним-двома конями, гасали вгору і вниз дорогою, здіймаючи хмару снігу. На околиці села ми проїхали повз закинutий старовинний парк, що був місцевим курортом перед тим, як росіяни знищили його в 1914 році. Алеї обсаджені деревами, вели до статуї Геркулеса, що стояла вся в снігу, самотня, покинута й забута. Ми спробували воду з джерела край дороги. Учитель мав зі собою пляшку, щоб набрати води, але в ній виявилося стільки газів, що корок вискачував з неї кожних п'ятнадцять хвилин. Біля підніжжя пагорба виднілися колії, по яких тягнули з лісу зрубані дерева, але всюди навколо сніг був незайманий,—якщо не брати до уваги слідів, залишених прикордонниками, що виднілися то тут, то там. Відколи поляки закрили кордон, жодного руху в цьому напрямку не було. Коли машина зупинилася, ми з учителем вирішили прогулятися. Позаду нас відкривався розкішний вид на долину внизу, по боках якої здіймалися високі гори. Спочатку вони були синювато-білими та іскристими, а тепер, коли сонце почало сіdatи, набули тепло-розважового кольору троянді.

На самому перевалі ми побачили залізничну станцію, готель, побудований з дерева, та невелику будку-пост для жандармів. Мабуть, улітку в цьому місці юрмилися туристи із засмаглими ногами, та подорожні, що розкуповували листівки в маленьких круглих кiosках і пили нескінченні кухлі пива та чашки кави. Навіть у звичайну зиму тут мали би бути численні лижники, що виходили б і заходили до готелю. Але зараз всі вікна були зчинені й закладені

штабами, а навколо не було жодної душі. Навіть прикордонники не з'явилися, аби поцікавитися в нас, хто ми й звідкіля. Лише коли ми зайдли на маленький цвинтар напроти прикордонного поста, до нас підбіг якийсь чоловік. Видіється мені, що в нього було більше радості від того, що хтось порушив тут його самотність, аніж ворожості чи підозри.

Цей цвинтар був закладений росіянами в 1914 році після запеклих боїв, що точилися тут. У перші переможні місяці росіяни просунулися через австрійську частину Польщі до самого угорського кордону, що пролягав Карпатським хребтом. Саме там іх і зупинили. Хоча саме в цьому місці їм і вдалося ще просунутися трохи вглиб долиною в напрямку до Ужгорода, далі вони вже не пішли.

Далі за цвинтарем вже була територія Польщі. Перед нами простягалися широкі поля, м'яко збігаючи донизу схилами між лісами аж до самої польської прикордонної станції, — видовженої будівлі білого кольору, що виднілася здалека на тлі темного лісу. Вона була побудована ще в часи угорського панування, оскільки навіть тоді були деякі товари, що обкладалися митом на межі між Угорщиною та Австрією, — наприклад, тютюн та алкогольні напої. На нашому боці стояв високий смугастий біло-червоно-синій стовп із левом Чехословацької Республіки, який стояв на задніх лапах; а навпроти, трошки далі по дорозі — червоно-білий стовп, що завершувався польським орлом, а поруч із ним — маленька дерев'яна будка, в якій сидів польський вартовий, що, безумовно, спостерігав за кожним нашим порухом. Кордон між двома країнами проходив між цими стовпами. Назагал «земля

обітovanа» Галичини була дуже подібною до землі, на якій ми стояли тут, на цьому боці. Краєвиди, ліси та розлогі гірські луки, маленькі селянські хатинки під гостроверхими стріхами з напізвігнилої соломи були майже однаковими. Ніде не було жодного руху. Все було сіре й замерзле, навіть дим не піднімався над стріхами. Було цікаво усвідомлювати, що тут, по цей бік кордону, сиділи чехи, по той бік — поляки, причому і перші, і другі захищали народ від сусідів, від яких народ захисту не хотів, оскільки українці по обидва боки кордону хотіли лише одного — щоб цей кордон зник.

По дорозі із цвінтаря ми зайдли на жандармський пост. Жандарм сидів біля телефону й читав якусь дешеву книжку, аби час минав йому швидше. Тут завжди самотньо, — сказав він, — дорогу, як правило, сніги перекривають взимку на п'ять місяців; а цього року, навіть без снігу, вже протягом трьох місяців тут ніхто не перетинав кордон, — лише група жандармів, що їхала на нараду з поляками. Але тут було вдосталь хвилювань зовсім іншого порядку. Треба було ловити емігрантів з Галичини і, звичайно ж, слідкувати за діяльністю терористів.

Я вже багато чув про діяльність цих терористів. Ці безчинства, мабуть, є однією з найчорніших, хоча і найменш відомих сторінок в хронології подій дуже похмурої минулоЯ осені. Пригадується, що в час, коли розчленовували Чехословаччину, Угорщина за дипломатичної підтримки Польщі, робила шалені спроби захопити всю Карпатську Україну. Навіть після Віденського арбітражу обидві країни не припинили своїх зусиль, внаслідок чого тут ніколи не бракувало

інцидентів на кордоні чи яких-небудь заворушень, що лише підтверджували загальну переконаність у тому, що Карпатська Україна є джерелом постійних заворушень і, таким чином, «загрозою для своїх сусідів». Усі ці прикордонні інциденти були безпосередньо пов'язані з діяльністю угорських і польських терористів, і сумніву в тому, що ці терористи одержували підтримку своїх урядів, вже немає.

Тут, на польському кордоні, вони оперували тільки по ночах. Їхньою метою було посіяти безлад, хаос та почуття непевності, і робили вони це, руйнуючи лінії зв'язку та шляхи сполучення, порушуючи спокій громадського життя. Вони робили спроби висаджувати в повітря мости, обрізали дроти ліній телефонного та телеграфного зв'язку, нападали на жандармські пости, відділки поліції та на поштові відділення. Більшість із цих людей вербувалася з найнижчих верств авантюристів і шукачів пригод, хоча деякі їхні ватажки, як вважалося, були офіцерами регулярної армії. Їхні прості й невигадливі уніформи складалися зі штанів-галіфе та шкіряної жилетки; озброєні вони були старими австрійськими гвинтівками та великою кількістю ручних гранат, як подейкують, сучасного зразка і подібних до тих, які має на озброєнні польська армія. Збиваючись у банди чисельністю по десять-п'ятнадцять чоловік, терористи зазвичай перетинають кордон вночі, але іноді залишаються по цей бік кілька днів. У таких випадках вони рано-вранці нападають на сільську хату, зв'язують її мешканців, а самі комфортно влаштовуються на кухні. Жандарми, що патрулюють місцевість, не можуть щодня обшукувати кожну хату, тому терористів, як правило, не знаходять.

Терористи доволі успішно застосовують свою тактику, тож вся округа цілими тижнями живе у передчустві небезпеки, що межує зі справжнім страхом. Одне село, яке ми відвідали, вже впродовж двох місяців було постійно насторожі. Коли загін жандармів чисельністю від двох до трьох сотень перебував у селі, його мешканці могли спати спокійно, але коли жандармів там не було, то селяни мусили вживати запобіжних заходів самі. Найбільше перед лицем цієї загрози потерпали люди, які в той чи інший час приїхали з Галичини. Один адвокат, відомий діяч руху за Велику Україну, за чию голову, як кажуть, поляки давали великі гроши, вже багато ночей поспіль сидів насторожі під своїм вікном із зарядженою рушницею на колінах, а троє його вірних товаришів так само сиділи, вартуючи під іншими вікнами в різних кутах дому.

На прикордонному посту декілька кілометрів на північ від цього села ми бачили свідчення цієї терористичної діяльності на власні очі. Це були стіни жандармського поста, знищенні вночі вибухами гранат, та обабіч ще декілька ям, що утворилися на вкритому травою лузі від вибухів інших гранат. У мене склалося враження, що все це було спеціально збережено з пропагандистською метою. Але нічого штучного не було в тому, що в будинку навпроти розмістилися хлопці-січовики, яких відрядили на допомогу вартовим кордону. Майже всі вони були з Галичини. Я запитав одного з них, колишнього студента вищої школи у Львові, який міцно, мов лещатами, потиснув мені руку, що, на його думку, буде, якщо кого-небудь із них поляки захоплять у полон.

«Ми про це ніколи не думаємо, — відповів він, — оскільки цього ніколи не буде. Якщо нас схоплять, то розстріляють. Тому ми краще помремо на цій стороні.» Пізніше я все думав, що трапилося з ним, коли угорці просунулися цією долиною зі свого боку, а поляки підійшли зі своєї сторони, і цей хлопець разом зі своїми товаришами опинився в мишоловці, яку зготував для них їхній власний патріотизм.

Спочатку чехи не хотіли застосовувати збройні сили проти терористів, оскільки ані поляки, ані угорці не звертали уваги на офіційні повідомлення про їхню діяльність, а чехи побоювалися, що задіяння військової потуги призведе до подальшого та значно серйознішого ускладнення міжнародної обстановки. Але одного разу вбили польського офіцера і поховали десь в лісах по цей бік кордону. За гроші поляки вивідали у селян про місце, де була могила і однієї ночі тіло викопали й таємно перевезли до Польщі, а потім в Перемишлі загиблому організували державний похорон. Після цього польські органи влади вже більше не могли замовчувати той факт, що терористична діяльність таки має місце, тож чехи отримали можливість вжити більш ефективні заходи проти терористів. Вони відрядили велику силу жандармів із танковим підкріпленням і, незважаючи на важкий рельєф цієї місцевості, ситуацію скоро було взято під контроль.

Жандарм розповів нам, що в самому Ужоцькому окрузі терористичні дії були порівняно незначними, оскільки прикордонники по обидва боки кордону завжди підтримували між собою дружні стосунки, і у своїх власних інтересах намагалися тримати

ситуацію якомога спокійнішою. Та й кордон тут було легше охороняти, ніж в деяких інших місцях, оскільки, незважаючи на густе заліснення, доступ до цих лісів був порівняно легким. Однак вагомішим, напевно, був той факт, що кількість чеських жандармів і прикордонників тут надзвичайно велика, оскільки Ужок лежить на початку магістральної дороги до Ужгорода,— а ще на початку всієї цієї ризикованої затії було зрозуміло, що якщо б угорці і поляки вирішили силою захопити Карпатську Україну, то просувалися би саме цією долиною назустріч одні одним, аби зустрітися посередині, і, таким чином відрізати цю периферію від решти краю та без труднощів захопити її. Цей жандарм особливо пишався системою оборони, спланованою його командиром. Кулемети, розповідав він, були розміщені в гніздах, тримаючи під прицілом усю місцевість по периметру, а кулеметники були на варті вдень і вночі. Вони тижнями живуть за умовами воєнного стану, або й гірших, ніж війна, бо ніхто не знає, куди саме буде завдано удару. За кожним деревом могла бути засідка.

Одним із найскладніших завдань, що стояли перед ними протягом останніх місяців, було вирішення питання, чи була заарештована людина українським іммігрантом, чи переодягненим польським терористом.

«Шкода, що ми не можемо відразу розстрілювати всіх підозрілих типів,— сказав жандарм, вказуючи на зручну для цього стіну за вікном.— Так би ми позбулися багатьох проблем». Лице його раптом спохмурило, й він додав: «Поляки або угорці, без сумніву, робили б саме так, але розстрілювати людей без

суду чи без слідства — ні, це щось таке, чого ми не можемо робити. Усіх підозрілих осіб, — продовжив він, — завжди доправляють до Хуста, а там їх допитують у жандармерії. Їхні документи, якщо такі у них взагалі є, перевіряються, а правдивість їхніх розповідей підтверджується іншими способами. Жандарм, наприклад, запитає, чи хтось із його села в Галичині зможе засвідчити його особу чи поручитися за нього. Один із найпевніших і найбезпечніших способів з'ясувати, хто стоїть перед тобою — українець чи поляк: почекати й подивитися, як людина хреститься. Греко-католик спочатку торкається правого плеча, а римо-католик, що, практично, є синонімом до слова “поляк”, спершу торкнеться лівого. Було безліч випадків, коли людина досконало вивчила свою легенду, але викривала себе таким інстинктивним рухом.»

У долині вже споночіло. Через незавішені вікна будинків було видно, як золотисті спалахи вогню вихоплювали із темряви й окреслювали темні силуети селян, що рухалися всередині.

Ми вийшли з машини і зайшли до однієї з хат. «Доброго здоров'я», — привітався вчитель, нагинаючись у дверях до вітальні. «Доброго здоров'я», — почув я байдужий голос у відповідь з боку печі. На тлі яскравого полум'я з відкритої печі, розміщеної традиційно у куті біля дверей, вимальовувався темний силует жінки, що не поспішаючи, задумливо чистила картоплю й мала вигляд людини, для якої час не має жодної цінності.

Куди не досягали відблиски вогню, там стояла золотисто-бронзова темрява, але у ній я розгледів невиразні обриси ткацького верстата з незакінченим рушником. Піч не мала комина, і під стелею кімнати висіла густа пелена диму. Лише низько зігнувшись, такі нещасні люди як ми, що звикли до зручностей цивілізації, могли вберегтися, щоб не залитися сльозами і закашлятися. Інші ж люди, що зайшли за нами та мовчки поставали в темряві, не звертали на це жодної уваги і, видається, були до диму байдужі. Жінка підвелається запалила лампу. Кімнатка була трішки більшою, ніж гончарна майстерня. Нерівною підлогою служила звичайна темно-коричнева земля. Меблі, розставлені на вміання, складалися лише з двох скринь та непотрібного на вигляд дерев'яного ліжка з цілою купою лахміття на ньому. Біля печі лежала купа дров, а поруч іще одна купа, вже картоплі, частина якої перекидалася під ногами і розкотилася по підлозі. На поличці було декілька дерев'яних ложок, а в кутку висіли коси та інші сільськогосподарські інструменти. Коричневий порох товстим шаром лежав на всьому, що було в кімнаті

З точки зору вчителя цей візит був безуспішним. Брат жінки затіяв розмову про політичну ситуацію.

«Усі тепер говорять про нову свободу Карпатської України та про прекрасне майбутнє, що лежить перед нами, — сказав він, — але особисто я нічого не бачу в цьому майбутньому. Роботи я не маю, а хліба в мене зараз менше, ніж було раніше. Ні, усі ці розмови про свободу абсолютно нічого для мене не значать.»

Після цього вчитель сказав, що вже час рухатися та випхав нас геть; такі речі не були призначенні для вух чужинців.

Рівно через тиждень після цього угорські війська та прикордонники з парадними перами на головних уборах вже мали весело марширувати цією долиною, а «нова свобода» повинна була зникнути. Але скільки цих селян могло б активно виступити проти цього? Напевно, лише якась жменька тих, що вступили або тим чи іншим чином підпали під вплив Січі. Інші ж споглядатимуть ходу цих колон так само байдуже і відсторонено, як та жінка чистила картоплю. Їхні думки були зосереджені на одному — на хлібі. Чеські часи були для них добрими часами. Чудове будівництво, розгорнуте чехами, не викликало в них особливого почуття вдячності, але у них було багато роботи. Коротка пора автономії залишила їх байдужими. Якби цей період тривав довше, то, безсумнівно, під тиском пропаганди, вони всі стали би добрими українцями, але популярність режиму все одно залежала би від спроможності уряду забезпечити їх роботою та хлібом. Повернення угорського правління в жодному разі не означало повернення до чеської політики розвитку, оскільки угорці не лише не здатні до такої роботи, але й не мають ресурсів, щоб виконати її. Але якщо, можливо, трапиться так, що роботи в лісах набудуть колишньої інтенсивності й потік сезонної робочої сили в бік угорських рівнин, — який тепер вже не стримується чехословацько-угорським кордоном, — знову набере сили, то немає підстав вважати, що вони не сприймуть повернення угорського правління з прихильністю. Селяни оцінююватимуть режим цілком і повністю за його спроможністю забезпечити їх хлібом.

Перебуваючи у Великому Березному, я почув ціка-
ву історію про начебто зроблену словаками спробу
отримати у свої руки залізничну колію, що йде до-
линою з Ужгорода через Перечин і Березний до Ужка
і далі до Польщі. Якщо ця оповідь правдива,—а пові-
рити у це є всі підстави,—то тут можна простежити
чіткий німецький намір реорганізувати чехословаць-
кі території. Говорили, що за кілька днів перед цим,
у ніч на п'ятницю Зберезня всі станції цієї колії отри-
мали телеграми з Братіслави з розпорядженням всім
начальникам станцій вислати всі резерви готовки
в управління залізниць у Братіславі. Місцеві посадов-
ці, дуже здивовані цим наказом, відразу ж почали те-
лефонувати в Хуст, і на два наступні дні по всій дорозі
були виставлені підсилені пости січовиків, щоб не до-
пустити провокацій з боку словаків. Хустський уряд
вислав запит у Братіславу і таки отримав вибачення,
у якому говорилося про те, що телеграми помилково
надіслав дрібний клерк. В українських офіційних ко-
лах, однак, вважали, що ці телеграми були першим
кроком маневру, метою якого було присвоєння ве-
ликих запасів матеріальних цінностей залізниці, що
зберігалися вздовж всієї лінії. Вони подумали, що
якби словаки виявили, що службовці залізниці були
дуже спантеличені цими телеграмами, вони увійшли
б, захопили б запаси, а потім, визнавши, що заліз-
ниця перебуває на українській території, повернули
б її—але вже без запасів матеріального забезпечення.

Можливе також й інше пояснення—весь цей
план німці придумали для того, щоб залізниця, яка
має велике стратегічне значення, у разі нападу на

Польщу, була словацькою, коли через тиждень німці оголосять Словаччину протекторатом. Показовим є те, що як тільки угорці окупували Карпатську Україну, вони міцно закріпили за собою цю залізницю, увійшовши в Словаччину та захопивши від словаків велику смугу території так, що кордон був пересунутий на досить велику відстань на захід від залізниці.

Розділ 15

Хуст за декілька днів до приходу угорців скидався на божевільню, у якій пацієнтів випустили на волю. У повітрі витали чутки та контрчутки. Кожна людина була потенційним ворогом кожному. Більше того, ми були зовсім відрізані від зовнішнього світу. Газети надходили із запізненням на цілий день, або взагалі не доходили; телефонний та телеграфний зв'язок з іноземними державами було заборонено, а внутрішній зв'язок був настільки поганим, що для того, щоб додзвонитися до Праги, можна було чекати двадцять чотири години; радіоприймачів взагалі майже не було.

В останню п'ятницю (10 березня), наступного дня після нашого повернення з Великого Березного, я мав першу зустріч із генералом Прхалою. Він прийняв мене у кімнаті на першому поверсі при офіцерській їdalyni, що тепер слугувала і кабінетом, і спальню. Під вікном стояв просторий стіл, а за ширмою в кутку — невелике заливне ліжко білого кольору. Генерал — чоловік середнього зросту з вольовим, дещо хитруватим обличчям — мав втомлений і стривожений вигляд. Протягом усієї нашої бесіди, в кімнаті були присутні один жандарм і двоє чоловіків у цивільному, які стояли позаду.

Головна проблема Карпатської України, сказав він, полягає в тому, що люди тут більше воліють говорити про високу політику, ніж працювати, а також в тому, що більшість лідерів приїхали з різних куточків сусідніх країн і жодного безпосереднього відношення до цього краю вони не мають. Необхідно змусити людей працювати, причому працювати багато; він висловив надію, що до наступного тижня, коли мало б розпочатися будівництво дороги, справи підуть на краще. Що стосується емігрантів, то було б негуманно відсылати їх назад, — сказав він, — та ім не слід дозволяти селитися в Карпатській Україні та створювати проблеми для сусідів Чехословаччини. Багато місцевих робітників виїжджало до Німеччини тож, додав він з приємною іронією, там, без сумніву, знайдеться місце для цих українських іммігрантів в одному з батальйонів.

Я запитав його, що він думає про майбутнє цього краю. Він вловив моє запитання і почав відповідати ще до того, як я закінчив речення, але потім надовго замислився. Я помітив, що коли він збентежений, то чудернацько складає руки, змикаючи пальці в замок та перебирає ними вгору-вниз.

«Зрозуміло одне, — промовив він, — Карпатська Україна може дихати як частина Великої України, але сама вона не виживе. Щодо найближчого майбутнього, то є три альтернативи: союз із чехами, поляками або угорцями. Говорять, що Карпатська Україна може стати другою Швейцарією. Але поки її оточують бідні сусіди, — тут він знову повернувся до іронічного тону, — це неможливо. Вона могла б стати другою Швейцарією, якби була оточена такими багатими

сусідами, як Франція, Німеччина та Італія, які забезпечували б наплив туристів. Зараз ніхто сюди не приїжджає, окрім авантюристів та диваків.»

«Треба будувати плани з олівцем в руці, а не з фантазіями в голові, та залишатися більш приземленими — ось найкращий шлях», — сказав він, прощаючись зі мною. Не дивно, що українці зі своїми надіями та дитячим ентузіазмом дивилися на нього з ненавистю.

Як тільки я вийшов з їdalyni, до мене відразу долинули чутки. Минулого понеділка президент, вирішивши дотримуватися політики жорсткої руки в Словаччині та Карпатській Україні, змусив Юліана Ревая піти у відставку та призначив на його місце більш податливого Клочурака¹⁰⁸. Федір Ревай, голова урядової партії, також був змушений піти у відставку. Тепер говорили, що прем'єр-міністра Волошина також відправили у відставку телеграмою¹⁰⁹, та що такий собі Бращайко, очевидно, стане маріонеткою, призначеною на його місце. У Словаччині, як ми почули, вже сформували маріонетковий уряд.

В офіційних відносинах панував повний безлад. На момент свого призначення Клочурак був у Празі. Без передачі на розгляд в Хуст чехи несподівано повідомили його, що він призначений на посаду міністра

108 Це сталося 6 березня 1939 р. унаслідок реорганізації Правого автономного уряду Карпатської України.

109 Насправді цього не сталося.

Карпатської України. Ключурак негайно зв'язався з отцем Волошиним. «Тепер я один із ваших міністрів,—повідомив він по телефону,—вам що-небудь відомо про це?»

У «Коруні» молоді чоловіки говорили, що не продадуть свої душі чехам, ідучи на домовленості з ними у фінансових та інших питаннях.

«У такому разі, чи вважаєте можливою повну незалежність?»

«Ні».

«Тоді що ж ви збираєтесь робити? Безумовно для вас важливо якимось чином домовитися з чехами, бо якщо цього не станеться, ви залишитеся без грошей.»

«Ми ні на йоту не поступимося своїми принципами. Краще будемо голодувати»,—відповідали вони.

Тут з'явився бармен і, неначе беручи до уваги розвиток подій цього дня, почав знімати зі стіни портрет отця Волошина. Ми вже подумали, що на його місце він повісить портрет Брашайка, але, закріпивши цвях у стіні, бармен повернув портрет Волошина на місце.

Чутки поширювалися із неймовірною швидкістю. Казали, що на початку тижня з відома поліції січовики викрали всі запаси гвинтівок у жандармерії Хуста¹¹⁰. Назагал цей будинок по ночах охороняли двоє українців та двоє чехів, що мінялися кожні чотири години. Тієї ночі охорону забезпечували троє українців та один чех, вахта яких тривала по шість годин. Цей проміжок часу давав більше можливостей крадіям зробити свою справу та вчасно зникнути. Гвинтівки викрали через невелике віконце та завантажили

110 Ідеється про події 11 березня 1939 р.

в машину. Після того, в середу, Рогач,—колишній студент-теолог,—опублікував надзвичайно полум'яну статтю в «Новій Свободі».

«Чеха,—говорилося в статті,—чий вплив може лише завдати шкоди, відрядили до нас,—у край, що не хоче мати нічого спільногого з чеськими жебраками. Якби події, що відбуваються тут, мали місце в будь-якій іншій країні, то люди захищали б себе зі зброєю в руках. Ми мовчали, але настане день коли ми всі звернемося до наших Богів, і тоді ніхто не зможе гарантувати, що не проллеться кров». За наказом прокурора наклад газети конфіскували, але січовики викрали зі складу сотні примірників та розповсюдили вночі по всьому місту.

Обидві ці події довели ворожнечу між армією та Січчю, що наростала, до критичної точки. Генерал Прхала хотів вжити негайних заходів: заарештувати Рогача та розпустити Січ. Волошин не погоджувався на жодний із цих заходів. Розпуск Січі означав би кровопролиття,—говорив він,—і тому не міг взяти на себе відповідальність за це.

Як ставилися німці до цих подій в Карпатській Україні? Останніми днями це питання посідало в наших головах чільне місце, оскільки нам вдавалося, що майбутнє цього краю було радше в руках у німців, аніж в будь-кого іншого.

Вранці я зустрівся з новим німецьким консулом¹¹¹ у холі «Коруни». Я вже довший час знав його, і він був визнаним фахівцем у питаннях, пов'язаних із Карпатською Україною. Консул прибув лише два дні тому, коли виїхав його попередник, чия присутність

111 Ідеться про Гамільтонка Гофмана.

напередодні виборів викликала стільки збудження. Як тільки він одержав телеграмою наказ про переведення, я відразу ж запідозрив, що щось в недалекому майбутньому має трапитися.

Його думка (яку не можна брати на віру), стосовно ситуації в Карпатській Україні, була такою. Німеччина,—сказав він,—наразі не зацікавлена у Східній Європі. Крім того, вона має договір про дружбу з Польщею, тож будь-яке просування ідеї Великої України завдасть шкоди інтересам Польщі. Німеччина, безперечно, не має намірів використовувати Карпатську Україну як плацдарм для створення Великої України. Карпатська Україна сама ще навіть не сформувалася, і вона зовсім ще не визріла для такого плану. Завдання наразі полягає в тому, щоб зберегти саму Карпатську Україну та не дати їй потрапити в руки поляків або угорців. Він підтвердив, що Кляйсу офіційні кола доручили серйозно взятися за це завдання.

У суботу вранці я зустрівся з Рогачем. Він торжествував. Минулого вечора,—сказав він,—у нього була зустріч із Волошиним, під час якої він повідомив останнього про те, що Прхала запланував вночі роззброїти Січ. Показавши на другі двері, Волошин сказав, що Прхала, який щойно вийшов, приходив до нього з повідомленням про те, що січовики планують вночі роззброїти армію!

Приїзджі з Праги розказували, що хоча поїзди й ходили ще за розкладом, однак всі станції

в Словаччині були під контролем військових, причому всі стратегічні точки прикривалися кулеметами.

В офіційних же колах очікувалося, що заворушення у Словаччині припиняться за декілька днів, і що Словаччина вийде з них незалежною країною під німецьким захистом. У цьому разі,—казали вони,—українці, звичайно ж, зв'яжуть свою долю зі словаками, й дві провінції утворять щось на зразок союзу. Якщо Словаччина не вибере свободу, то Карпатська Україна знайде якийсь інший вихід. Ревай, що перебував на той час у Берліні, мав повернутися за декілька днів, і тоді все мало стати до ладу. У сприйнятті українців Ревай став напівбогом, під чиїм контролем нішо і ніхто не міг схибити.

Того дня я вечеряв з німецьким консулом. По радіо ми почули, що Сівак, чеський маріонетковий прем'єр-міністр Словаччини, пішов у відставку, та що Сідор, популярна на той час постать, виступає з полум'яними промовами перед збудженим натовпом. Він запитав мене, що я думаю з приводу нинішньої ситуації. Я відповів, що, на мій погляд, все тепер залежатиме від розвитку подій у Словаччині. Восени 1938 року Словаччина була, на мою думку, в центрі щонайпильнішої уваги, але як тільки інтереси Німеччини повернулися в бік Карпатської України, Словаччина втратила своє значення. Жодного спеціального рішення для цієї провінції вже не шукалося, оскільки вона стала лише коридором до Карпатської України. Однак тепер, коли Німеччина втратила інтерес до ідеї створення Великої України, вона знову зосередила свою увагу на Словаччині. Я зауважив також, що яку сторону Німеччина підтримає,—чехів

чи словаків,—та сторона й переможе, і якщо переможуть словаки, то українці, очевидно, підуть за ними. Він зауважив, що один німецький кореспондент дав йому вчора ввечері ідентичну відповідь, і що, на його думку, все так і є. Але чи піде насправді Карпатська Україна зі Словаччиною,—запитав він мене. Чи не може вона піти до Угорщини на противагу впливу Німеччини, що наростає? Його ставлення до українців, як видавалося, було на межі зневаги; і я твердо впевнився в одному, якщо колись німці прийдуть в Карпатську Україну, то вони дуже швидко покінчать з українцями.

Для невеликої групки іноземців у Хусті завтрашній день залишався під великим знаком питання. Сама навіть думка про те, що чехи могли зайняти таку тверду й рішучу лінію поведінки без згоди німців, була неприпустимою. Але як цей німецький дозвіл узгоджувався з шаленою античеською пропагандою, що розпочалася в пресі та на радіо? Тоді ми ще схилялися до думки, що Німеччина підтримуватиме словаків, але вже не надто вірили в те, що вона допомагатиме Карпатській Україні. Здається, все свідчило про те, що Німеччина втратила інтерес до неї. Ми відчували, що найкраще, на що могла сподіватися Карпатська Україна, був союз із Словаччиною.

Неділя й понеділок були днями чуток, і було очевидно, що напруження між армією та Січчю дедалі більше, хоча позірно нічого не відбувалося. Можна виділити лише дві події. У понеділок вранці Прхала заявив, що, якби він лише захотів, то зміг би роззброїти Січ за півгодини, просто він уникає кровопролиття. Після обіду над Хустом з'явився аероплан.

Це був чеський військовий літак, який, перед тим, як приземлилися на військовому летовищі, тричі облетів місто. Це був перший літак, який ми побачили в Хусті, тож у нас виникли підозри, що він привіз накази з Праги.

Після обіду ми пішли на зустріч із проповідником з Шотландії, паном МакГрегором з Ренфрю, що, як ми чули, жив у цьому місті. А увечері ми разом з американською оглядачкою МакКормік¹¹² та її чоловіком, що приїхав зовсім недавно, пішли вечеряти. Пані МакКормік наступного дня, у вівторок, виїжджа-ла до Будапешта, я ж планував, якщо все буде добре, виїхати до Будапешта в четвер. У доброму настрої ми розійшлися спати, не очікуючи якихось надзвичай-них подій.

Наступного ранку, у вівторок¹¹³ о шостій п'ятнадцять я прокинувся від якогось гуркоту на подвір'ї. Спочатку, нічого не підозрюючи, я вирішив, що хтось тріпає

112 Енн О'Гара МакКормік (1880 – 1954) — європейська ко-респондентка американської газети «The New York Times». У 1936 р. стала першою жінкою, яка увійшла до складу редакційної ради «The Times», у 1937 р. її статті з Європи були відзначені Пулітцерівською премією. В умовах на-ростання кризи в Європі протягом п'яти місяців 1939 р. відвідала 13 країн континенту, в тому числі й Карпатську Україну. Брала інтерв'ю у Беніто Муссоліні, Адольфа Гіт-лера, Іосіфа Сталіна, Ф. Д. Рузельта, Вінстона Черчілля, Пап Римських Пія XI та Пія XII. Її чоловік, Френсіс Мак-Кормік, — американський бізнесмен.

113 Ідеється про 14 березня 1939 року.

килими; Ч. тим часом спав і дивився сон про те, як в дах будинку, спорудження якого завершували його батьки, забиваються останні цвяхи. Потім я почув збуджені крики. Зірвавшись з ліжка я виглянув з вікна, поштурхав Ч., щоб розбудити його, а сам кинувся під своє ліжко. У брамі, що вела на сусідню вулицю, стояв хлопець із револьвером в руці, з якого ще курився дим. Зі всіх напрямків було чути стрілянину з гвинтівок, а з другого боку будинку долинало тарахкотіння кулемета.

Я зрозумів, що чеські жандарми та військові нарешті здійснювали заздалегідь заплановану акцію проти Січі. Так почалися драматичні двадцять чотири години, протягом яких Українська Республіка мала народитися та померти.

Ці двадцять чотири години ми прожили в трьох різних державах. Прокинулися ми в Чехословацькій Республіці. До вечора Карпатська Україна була вільним краєм. Наступного дня увійшли угорці. Німці, що окупували Прагу рано-вранці того дня, як було оголошено, «не були зацікавлені в Карпатській Україні», і таким чином маленька республіка, яку вся Європа вважала зародком Великої України, була задушена при народженні.

Через декілька хвилин після початку стрілянини всі гості зібралися в коридорі, що йшов серединою будівлі. Кулі цокотіли по вікнах та відбивали штукатурку зі стін у кімнатах. Наши січовики відстрілювалися з мансард та інших вигідних позицій, і все це відбувалося дуже жваво. Одного січовика, що зайняв позицію біля маленького віконця туалету, ледь не розірвало вибухом ручної гранати, а одна куля

навіть пробила зовнішню стіну кімнати німецького консула та влучила в протилежну стіну в двох метрах над його головою. Двоє січовиків з поголеними головами,— що наводило на думку, що вони тільки-но вийшли з польської в'язниці,— патрулювали коридор із сучкуватими кийками та пістолетами в руках, що могли випадково вистрелити будь-якої миті.

Потім прибули два танки і вже видавалося, що скоро по сходах готелю затупотять жандарми. Мені справді стало страшно, коли подумав, що трапиться, якщо вони почнуть стріляти вздовж коридору, оскільки в нас не було жодної можливості порятуватися.

Швейцар із простягненими руками та з благаннями взяти гостей під свій захист кинувся до німецького консула. Консул, із виразом нудьги заспокійливо повівши рукою, відповів, що не уявляє собі, який захист він може запропонувати гостям, і що, у будь-якому разі, йому треба піти поголитися. Звичайно, навряд чи він міг подати яку-небудь допомогу, бо якщо б він вивісив з вікна пррапор зі свастикою, то цим запрошив би чехів у їхньому теперішньому настрої стріляти просто в вікно. Пізніше він робив енергійні спроби зателефонувати генералові Прхалі, щоб попросити його принаймні забезпечити можливість вивести гостей з готелю,— але поштове відділення не давало з'єднання, а коли й з'єднували, то відповідь була лише одна, що в ад'ютантів немає часу на розмови.

Ралтом почувся страшений шум розбитого скла й цілий шквал куль зі свистом увірвався через вікно великої кутової кімнати. На цей момент ми всі лежали на підлозі, притиснувшись животами до холодного цементу, але швейцар підпovз до дверей та обережно

відчинив їх. Усі очі були прикуті до щілини, що по-вільно розширювалася. За порогом було видно дві нерухомі ноги. Мені подумалося, що їхнього власника вбито. Але тут одна нога почала рухатися, і з кімнати виповз чоловік, а за ним — іще двоє. Це були слова-ки, водії вантажівок, що їздили по сіль у Солотвино, і цілком випадково зупинилися на ніч у цьому готелі. Один з них був настільки шокований, що втратив дар мови і цілих півгодини не міг вимовити ані слова.

Через якихось дві години, коли всі меблі скинули вниз по сходах, щоб зробити барикаду, а стрілянина вже почала по-справжньому діяти на нерви, раптово настало затишшя. Бажаючи довідатися, що відбувається в інших місцях, я зі сходів оқликнув жандармів, що перебували внизу, і запитав їх, чи вони мене випустять. Їхній начальник відповів, що випустить, якщо я перелізу через барикаду. Січовики, однак, не надто були прихильними до такого рішення; вони сказали, що поки я буду перелазити через крісла та ніжки столів, жандарми наблизяться до барикади, і січовики не зможуть стріляти в них, боячись влучити в мене.

За якихось півгодини після цього від Волошина прибув зв'язковий¹¹⁴ з наказом січовикам здатися. Він повідомив, що угорці скористалися внутрішніми чварами, щоб відновити свої претензії на цей край, і вже переходили через кордон. Тепер усім треба об'єднатися та не допустити їх. Спочатку січовики не повірили в це. На їхню думку, це просто був при-від для чехів, щоб переконати їх здатися. Однак через напіввідкриті двері кімнати консула я побачив, як

114 Цим зв'язковим був Юрій Перевузник.

зв'язковий збуджено вказує йому на якісь ділянки на великій мапі й відразу зрозумів, що все це правда.

Майдан перед готелем все ще був цілковито безлюдним. Усі залізні віконниці були зачинені, і жодного руху не було. Єдиними живими істотами, що потрапили в поле зору, були кінь біля покинutoї посеред площі брички, який, очевидно, так і простояв весь час, поки йшла стрілянина, та солдат, що мав дуже комічний вигляд: він присів за бензоколонкою і цілився гвинтівкою у вікно навпроти. Там облаштувалися шестero січовиків, що відмовлялися залишити місце своєї дислокації. На площу вийхала машина, але коли її пасажири побачили, що тут щось не в порядку, машина розвернулася і поїхала геть за місто. Нерви тих, хто були в готелі, напружились до краю. Невеликий на зріст офіціант знайшов порятунок у випивці. «Чехи — свинські пси, поляки — свинські пси», — кричав він у бік Ч. Ресторан був розгромлений; жодних меблів, дзеркал потрощені, штори зірвані, стіни вищерблені кулями, всюди розкидані папери й сміття.

Ще понад годину ті шестero відмовлялися залишити свою скованку. Нарешті все заспокоїлося. Жандарми зайняли всі стратегічні точки міста, січовиків заарештували. На горищі в «Коруні» виявили великий склад боєприпасів.

Життя відразу повернулося в нормальне русло. За кілька хвилин я вже побачив селянина з Апші, що крокував вулицею з оберемком килимів через рамено, потім єрея, що вирушив із қуркою під пахвою до ритуального різника. На фасад готелю, весь вищерблений кулями та почорнілий від вибухів гранат,

жаль було дивитися, а в казармі січовиків, що була головним об'єктом атаки, не відліло жодне вікно.

Я усвідомив одне: війна — навдивовижу безлика і безпристрасна штука. Ніхто в готелі під час нападу не виявив будь-яких ознак страху, а в перервах між стріляниною люди з інших будинків вискачували на вулицю подивитися, що відбувається в інших місцях. Пані МакКормік, що була вже немолодаю, проте незмінно прикрашала й урізноманітнювала найсіріші й найнужденніші місця Східної Європи своїм виглядом, вбиралась так, ніби йшла на урочистий обід в Мейфері. Навіть загиблі на якийсь час втратили своє значення. Лише наслідки були недобрими; ще багато днів після цього щоразу, почувши постріл, я думав, чи це не в мене.

Причина стрілянини виявилася дуже простою. У понеділок увечері Волошин наказав жандармам передати надлишки зброї січовикам для того, щоб січовики, в разі потреби, змогли ефективніше допомогти захистити кордон від угорців. Як тільки Прхала почув про це, він відразу видав контранаказ, який зводився до того, щоб зброю не видавати. Але було вже запізно, за півгодини перед тим січовики вже її отримали і майже відразу з новою зброєю в руках пішли маршем до урядового будинку, після чого й почався бій між ними та жандармами. Ширилися чутки, що Прхала (чи то на свій власний розсуд, чи то за наказом з Праги, що був доставлений літаком?) вирішив, що настав момент для рішучих дій, тож наказав жандармам та військовим атачувати казарми січовиків і «Коруну» та зайняти всі стратегічні точки міста. Єдина розбіжність між версіями чехів та українців

стосувалася відповідальності за обстріл урядового будинку. Чехи казали, що це січовики навмисно атакували його, а січовики говорили, що це чехи почали розстрілювати мирну демонстрацію.

Чеське правління тривало недовго. О першій годині по радіо повідомили, що Словаччина проголосила свою незалежність. Це означало неминучий кінець Чехословацької держави, а майбутнє Карпатської України залишалося невизначеним. Чи об'єднається вона зі Словаччиною в якусь федерацію, чи стане незалежною? Після обіду Рада міністрів вирішила взяти за взірець Словаччину та проголосити повну незалежність. Отже, загибель сорока людей вранці була цілковито даремною.

А що ж угорці? Чеські офіцери підтвердили, що вони вже увійшли в країну, але на переговори з ними відрядили делегацію. Німці, додали вони, наказали їм затриматися, так що на цю годину вони, наразі, не дійшли ані до Сваляви, аби перерізати сполучення з Прагою, ні до Хуста. Поступово до урядового будинку почали сходитися службовці. Та яка робота, хотів би я знати, може бути в такий день?

Близько пів на сьому вечора всі місцеві зібралися перед урядовим будинком під снігопадом, щоб почути проголошення незалежності. На площі зібралося лише близько семисот осіб, і це, безперечно, було одне з найдивовижніших проголошень незалежності із тих, що будь-коли мали місце. Прем'єр-міністр

отець Волошин, патріотично налаштований письменник Грэнджа-Донський та інші поважні особи виступили з промовами з балкона. Було оголошено про створення нового міністерства на чолі з Юліаном Реваєм як міністром закордонних справ. Однак перед початком цього дійства не було жодних демонстрацій, жодних пісень, навіть жодного патріотичного вигуку на честь нової Республіки. Навіть після цих промов ентузіазму було небагато. Жандарми,—навіть якщо це не були чехи,—мали на собі звичайну чеську уніформу і стояли на варті біля дверей, а чеські воїки в легковиках та на вантажівках, що готувалися до евакуації, безупинно прокладали собі шлях через скучення людей, проте без жодного ворожого вигуку. Люди, здавалося, були просто приголомшені.

У промовах не було жодної згадки про захист з боку німців. Волошин все ще був переповнений надіями, але до цього часу так і не було відповіді на телеграму, яку надіслали Гітлеру в ніч з понеділка на вівторок, з проханням прийняти Карпатську Україну під повноцінний німецький протекторат. Жодної відповіді взагалі так ніколи і не надійшло. Той факт, що німецький консул подбав про те, щоб виїхати з Хуста на сім годин в другій половині дня, як видається, наводить на думку, що сам він як посередник не розраховував на одержання відповіді.

Єдиним справді щасливим чоловіком був Чапля, шкільний інспектор. Він прийшов, киплячи, пінячись і надуваючись бульбашками, лепечучи про те, що скоро вони матимуть німця-губернатора і що німецька армія, звичайно ж, захистить їх від угорців. Я не міг утриматися від зауваження, що якщо, на

його думку, Карпатська Україна мала стати німецьким протекторатом,—то чи варто взагалі було утворювати міністерство? Чапля мені не подобався. Тепер, коли шкоди мені він завдати практично не міг, я відчув, як всередині в мені піднімається вся моя ненависть до нього за його підозри стосовно мене та за його недалекоглядне ставлення до чехів. Мені хотілося сказати йому в простих словах, на яку свободу він тепер міг розраховувати, коли та короткозора політика, за яку він так виступав і яку обстоював разом зі своїми однодумцями, призвела до вигнання чехів. Однак саме тоді оголосили коменданцьку годину, а Ч. і МакКорміки шуміли і вимагали вечері, так що мені добряче пощастило уникнути можливо-го скандалу.

Спати ми пішли вже у вільній Україні.

Останнього ранку нашого перебування в Хусті, як і першого, ми прокинулися від шуму маршової ходи січовиків, що йшли вулицею, співаючи патріотичних пісень. Їх звільнили з тюрми пізно ввечері напередодні, після чого знов озбройли і вони були покликані взяти на себе охорону громадського порядку та оборону країни. Чехи, що вже не цікавилися Карпатською Україною, повністю відступили. По сходах зносили ящики, меблі, велосипеди, і все це разом із людьми складали у вантажівки. Маленький хлопчик чекав на свою чергу, тримаючи біля себе на мотузку велику білу свиню, прив'язану за задню ногу.

Нарешті українці стали вільним народом. Над кожним будинком майорів синьо-жовтий прапор. Синьо-жовтий колір було видно на кожному лацкані, на кожному коні, на кожному столику в кафе. Пересякани єреї обмальовували синьо-жовтими смугами навіть вітрини своїх магазинів. Засідання парламенту, що так довго відкладалося, мало відбутися по обіді того дня. Крім членів уряду, ми, здається, були єдиними людьми в цілому місті, що знали про наступ угорців. Але де ж були німецькі літаки? Для людей це було тривожним знаком. Люди ходили вулицями, дивлячись то в землю, то в захмарене небо, прислухаючись, чи не чути там гудіння моторів. Небо було тихим. Тільки ми знали про телеграму Гітлерові, на яку так і не надійшло відповіді, тому розуміли, що люди марно дивилися в небо, чекаючи на німецькі літаки.

Оскільки доля країни вже була вирішеною, то подружжя МакКорміків і ми відчували, що залишатися далі в Хусті немає сенсу. Але якою дорогою нам виrushati? Говорили, що угорці знову зупинилися на якийсь час, оскільки тривають переговори між ними та урядом в Хусті. Видавалося цілком можливим, що ми зможемо потрапити відразу в Угорщину. Ми заантажили п'ятнадцять сумок багажу в мій десятифунтовий автомобіль, а МакКорміків, Ч. та ще п'ять сумок ми втиснули в таксі, водієві якого нам довелося дуже добре заплатити, щоб він наважився виїхати зі свого гаража.

Коли опівдні ми виїжджали з міста, то не бачили жодного жандарма. Вулиці патрулювали січовики та німецькі колоністи зі свастиками на пов'язках, яких у великій кількості привезли з німецьких сіл.

Було таке відчуття, неначе ми залишаємо безпомічних маленьких дітей на розтерзання.

У Севлюші, кілометрів десь так за двадцять п'ять на захід від Хуста, ми побачили вже зовсім іншу картину. Тут вже не було жодного прапора; усі магазини були замкнені, віконниці зачинені, вулицями прокрадалися лише поодинокі допитливі індивіди. Я висловив думку, що перед тим, як їхати далі, було б доречно розпитати місцевого начальника про ситуацію на кордоні. Ми увійшли до великого будинку, в якому містився штаб прикордонної варти. Вартового при дверях не було, жодної людини ми не зустріли в коридорах; кабінет коменданта був зовсім порожній та покинutий. Ми вільно походили по приміщеннях. Мабуть, при поспішному від'їзді ніkomu навіть в голову не прийшло позачиняти двері.

Урешті-решт нам вдалося знайти військового коменданта в невеликому службовому приміщенні через дорогу. Він повідомив, що залишки чеської армії мали евакуюватися з міста протягом десяти хвилин, а угорці були вже на відстані трьох кілометрів від міста.

«Сподіваюся, ми можемо спокійно проїхати?» — запитала його пані МакКормік.

«Звичайно, ви можете робити, що бажаєте, — відповів він, — але послухайте!»

З боку дороги чулося безперервне тарахкотіння кулемета.

«Нам доведеться повернутися», — вирішив я.

«О, ні, все буде в порядку, — заперечила пані МакКормік, — ми американці, ніхто не стрілятиме в нас».

Цей її вибрик навів мене на думку, що оптимізм МакКорміків, їхній надзвичайний запал, енергія

та інтерес до всього, що відбувається навколо, можуть перетворити досить-таки небезпечну авантюру в щось на зразок захопливої розваги.

Урешті-решт ми вирішили повернутися до Хуста, а вже звідти спробувати перебратися в Румунію найближчим мостом через ріку. Уже на виїзді з міста Ч. пригадав, що в Севлюші мало бути польське консульство, і запропонував нам попросити там притулку, поки передові частини не пройдуть далі, і ми, автоматично, не опинимося в Угорщині.

Ми поспішили назад, швиденько в'їхали в садочок консульства, де гостинний консул почав ставив кавою з лікером, поки з вулиці долинали звуки бою. Шуму було багато, але, вочевидь, нічого серйозного; здається, нікого не вбили. З веранди почувся голос: «Хлопці, вперед!» — і ми побачили перших угорців з «нерегулярних» формувань із гвинтівками, що висіли на мотузках за плечима. Вони перелізали через огорожу в сад консульства. Консульський охоронець захотів помститися чехам та українцям, що відступали, які, за його словами, «гнобили» його двадцять років, та кинути в них з вікна дві ручні гранати, й лише сам консул зміг утримати його від цього.

Потім пішла угорська армія. Більшість з них були вояками старшого віку, деякі з них мали довгі вуса. Вони їхали в старих вантажівках, більшість із яких були тимчасово реквізованими. Основні сили військ просувалися маршрутом, що пролягав трохи далі на захід, з наміром перерізати сполучення між Хустом та Словаччиною. Місцеві, багато з яких були угорцями, нашвидкуруч організували імпровізовану теплу зустріч. Складалося враження, що для

цього дня тут ховали більше угорських прапорів, аніж українських у Хусті. Група хлопчаків пройшла вулицею з величезним прапором, прив'язаним до тички. Щоправда, вони повісили його дотори ногами, тому він скидався на італійський. Панувала атмосфера теплої зустрічі, як при прийомі футбольної команди в Англії.

Як тільки війська пройшли далі, з будинку напроти вибіг адвокат і причепив до дверей табличку зі своїм іменем угорською мовою. Він сказав, що вже вп'яте за останніх двадцять років міняє цю табличку.

Після візиту полковника, що зайшов випити келих хересу з консулом, ми поїхали далі. На наших машинах були українські номери, але ніхто не зупиняв нас, навіть не розпитував. Це стало вже чимось на зразок фарсом війни.

Увечері угорці вже були в передмісті Хуста, а наступного дня його захопили. Невелика групка українських лідерів, надії яких були втрачені, розсіялися по всій Європі, полищені на відкуп долі. Більшості з найвідоміших осіб вдалося втекти до Румунії, а вже звідти до Братіслави, Загреба чи інших міст, де слов'яни колись домоглися, чи й зараз ще домагаються привілеїв, і в атмосфері яких вони почувалися як вдома. У горах січовики вели геройську запеклу партизанську боротьбу. Кількасот вбили відразу, двісті втекли до Румунії, але їх повернули назад через кордон, а понад тисячу дісталося до Братіслави

і згодом знайшли притулок у німецьких трудових таборах¹¹⁵.

У кінці березня у Братіславі, я зустрів одного з найвищих українських діячів. Це був один із тих, хто емігрував до Карпатської України з інших країв. Отець Волошин зі своїми радниками в Хусті,—сказав він,—до останнього розраховували на підтримку Німеччини. Сам він, за його визнанням, перебуваючи в Німеччині в ті критичні дні та контактуючи з офіційними колами, ще десь за чотири дні знов, що мало відбутися. Коментуючи долю Карпатської України, він сказав: «Такий поворот подій, звичайно, був для нас ударом. Але Карпатська Україна за своєю суттю ніколи нічого не означала для нас. До самого кінця вона була лише засобом. Ми були зацікавлені лише в ідеї Великої України—і ця ідея все ще жива.»

115 Насправді у словацьких трудових таборах.

**Майкл Вінч. «Одноденна держава»:
свідчення англійського очевидця
про події Карпатської України**

Головний редактор: Юлія Олійник

Редакція: Лесь Белей

Коректура: Марія Волощак

Дизайн: Юрій М.Барабаш

Підписано до друку 06.01.2012

Формат 60*90/16

Умовн. друк. арк. 21,75

Облік.-видавн. арк. 12,32

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Гарнітура SwiftPro, DenHaag, Oksana Sans

Наклад 2000 екз.

Замовлення № 69

**TEMP
PORA**

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ,

вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано з готових діапозитивів

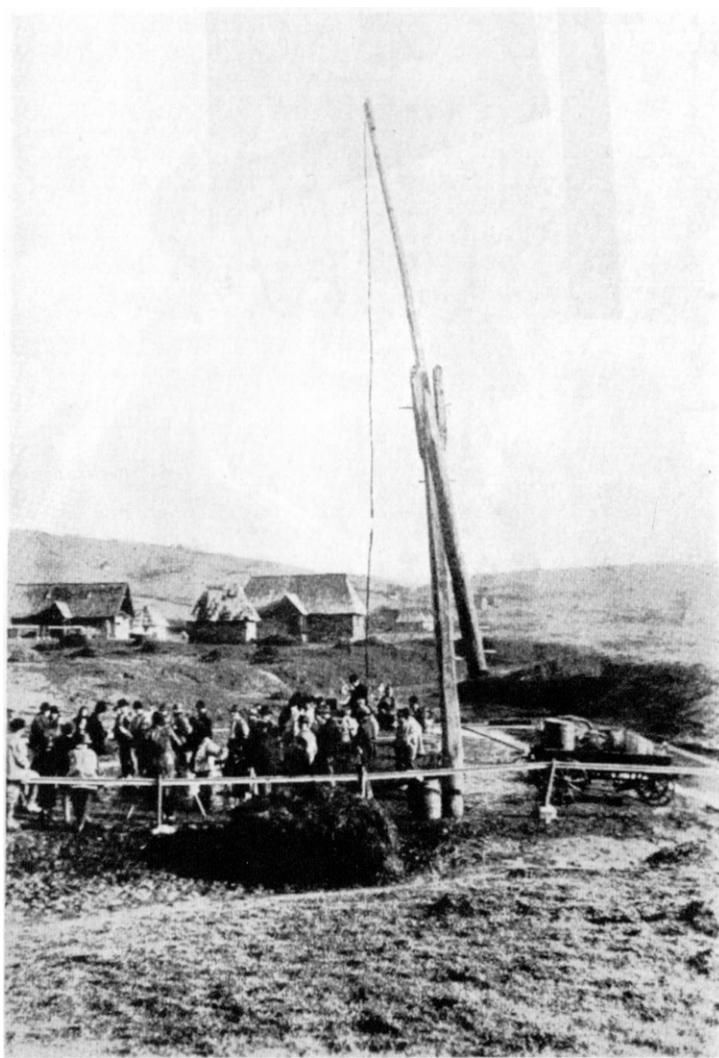
в друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”

(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1

тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net

Фотографії Чеслава Якубовського

Криниця ропи у Шандрові

Вивіска повитухи у Ясіні

Гуцул з трембітою

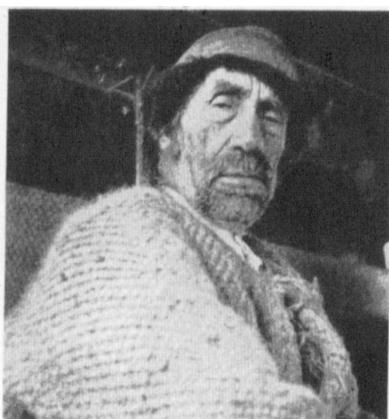
Гуцульська наречена

Єврейські майстри

Рахів

Селянин у потязі

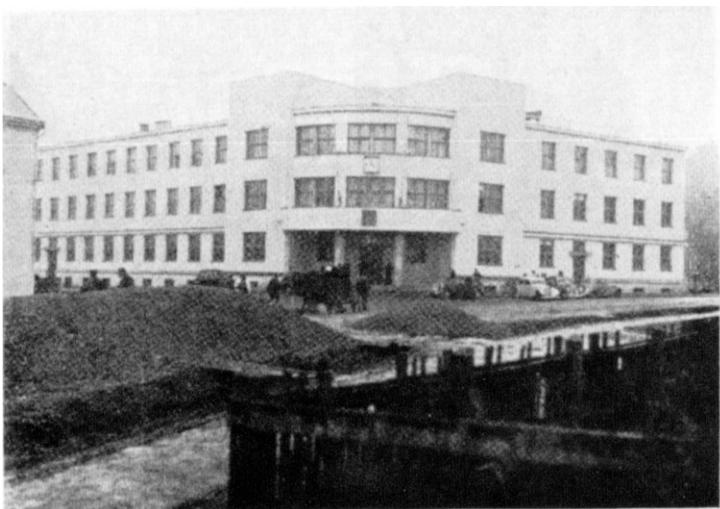
Ринок у Хусті

Доїння буйволиці в Апші

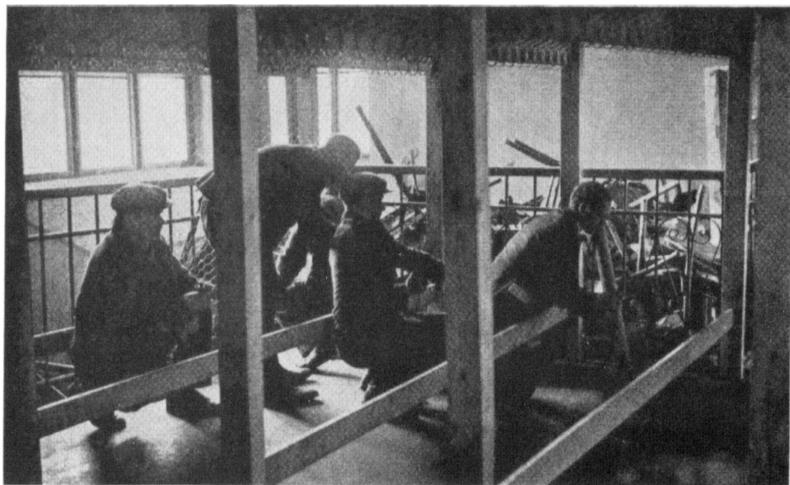
— Типове українське село —
Типове німецьке село (Німецька Мокра)

Будівля уряду Карпатської
України – Навпроти будівлі уряду

Українці та німці прикрашають
свої села перед виборами

Січ тримає оборону в готелі проти чехів

Дмитро Климпуш, командант Січі

Дерев'яна дамба, споруджена для лісосплаву

Ринок у Хусті

Уже п'ятий раз за 20 років український юрист міняє мову на своїй вивісці

**Закарпаття 1938–1939 рр.:
персоналії, події**

Хустський готель

Готель «Коруна», середина 1930 р.

Фрагмент фасаду готелю «Коруна».

Синагога, Хуст

Kolegia

Чеське містечко в Хусті

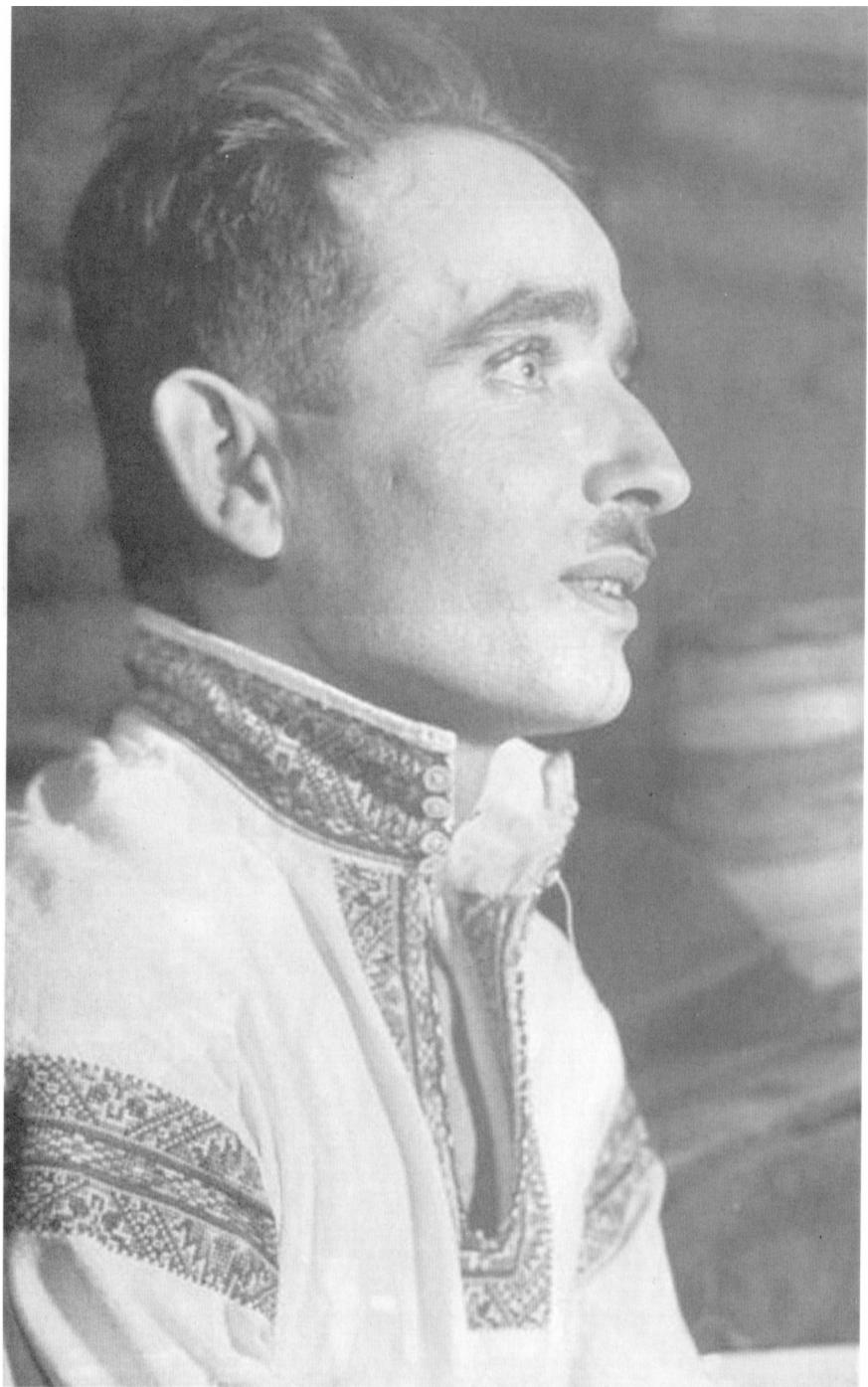
Чеське містечко в Хусті

Панорама Хуста із Замкової гори

Селяни Карпатської України

Селяни Карпатської України

Автомобілізм на теренах
Карпатської України

Учні талмудистської школи в
Ужгороді, 1938

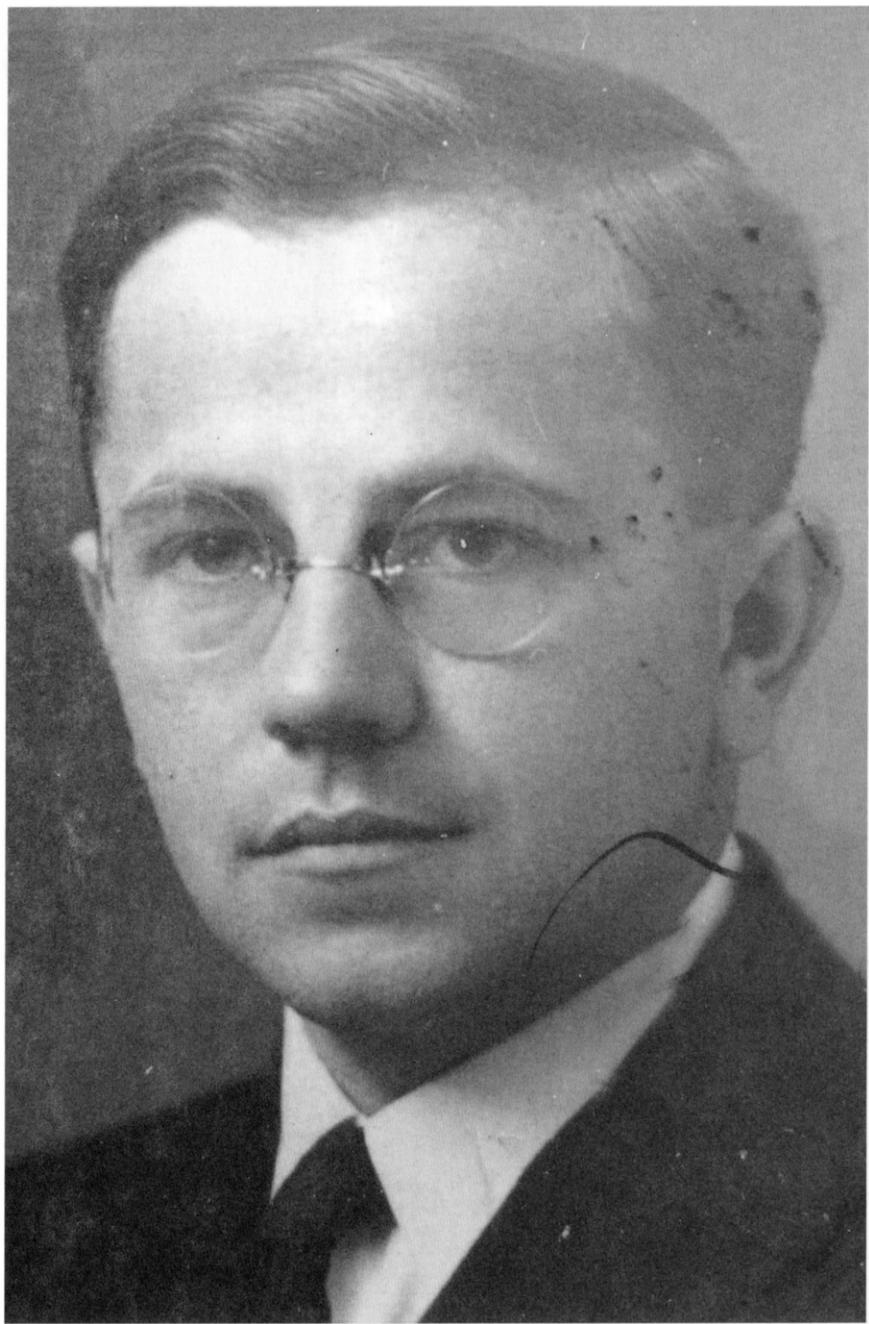
Д. Климпуш

В. Шандор

Ю. Ревай

Іван Рогач

Е. Бачинський

М. Брашайко

I. Панькевич

Л. Прхала

Оператор П. Лисюк під час зйомок фільму
«Трагедія Карпатської України», Хуст.

М. Дутка, А. Волошин, І. Рогач біля будівлі уряду Карпатської України

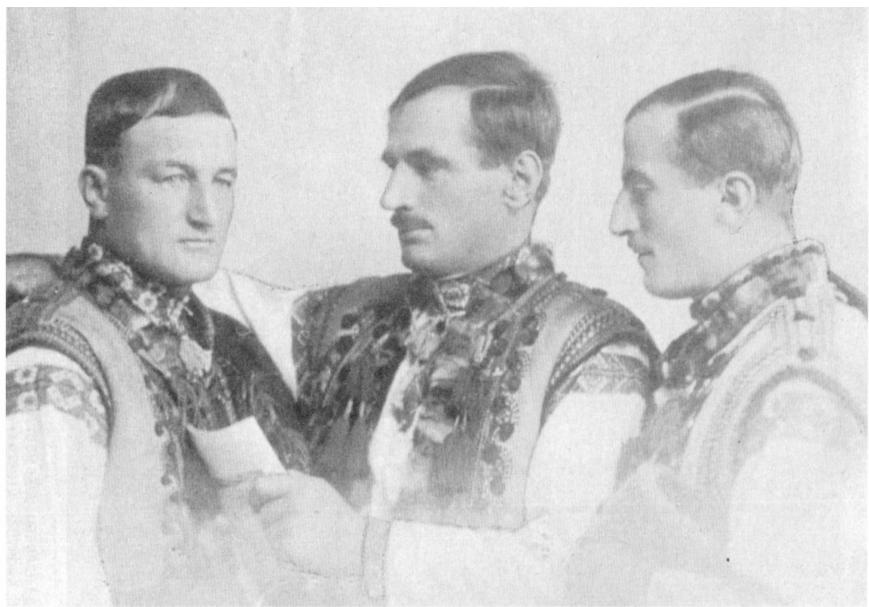
Знімок сидять зліва направо: режисер К. Лисюк, А. Волошин, Ю. Ревай,
зверху стоять: І. Рогач, П. Лещинич, Л. Романюк та ін.

Сидять зліва направо: В. Комаринський, А. Штефан, Д. Народі, М. Галаган Ю. Химинець, І. Роман, І. Рогач, А. Волошин, С. Клочурек. Стоять справа на ліві: О. Близнік, Є. Кузьмівна, С. Росоха, М. Химинець.

С. Клочурак з дочкою

Брати Климпуші: Василь, Іван та Дмитро

Маніфестація до 20 річниці Злуки ЗУНР та УНР, 22 січня 1939 р, Хуст

На угорському кордоні 1939 р.

Агітаційна бригада Карпатських січовиків перед вибарами до крайового Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р.

Будівля уряду Карпатської України

«Січова гостиниця» (готель «Коруна»)

Карпатська Січ перед трапезою

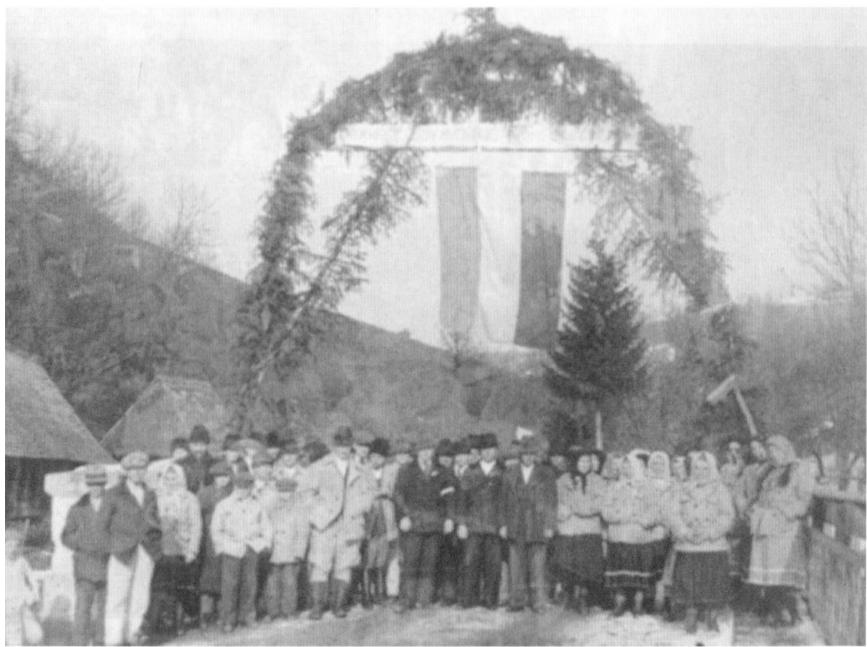
Марші Січовиків

Марші Січовиків

Колона карпатських січовиків перед відходом на
угорський фронт 16 березня 1939 р.

Угорське населення вітає прихід угорських
військ в Карпатську Україну

Хуст, вул. Т. Масарика, Хуст

Угорські танкетки на вулицях
Хуста 16 березня 1939 р.

Група втікачів з Карпатської
України у словацьких таборах

9 786175 690796 >